

ВІСНИК

Київського національного
торговельно-економічного
університету

4' 2010

Науковий журнал

Виходить шість разів на рік
Уперше вийшов друком
у лютому 1998 р.

До жовтня 2000 р. виходив під назвою
"Вісник Київського державного
торговельно-економічного університету"

Журнал визнано ВАК України як фахове видання з економічних наук

З М І С Т

ДЕРЖАВА ТА ЕКОНОМІКА

МАЗАРАКІ А., МЕЛЬНИК Т.	Економіка України в умовах кризи	5
КІНДЗЕРСЬКИЙ Ю.	Проблеми розбудови інституту власності у світлі модернізації економіки	15
ТРОНЬКО В.	Формування міжнародних стратегічних альянсів у сфері телекомунікаційних послуг	31
СИВЧЕНКО Г.	Європейські орієнтири реформування Національної депозитарної системи України	39

ПІДПРИЄМНИЦТВО

ЖУКОВСЬКА В.	Теоретико-методологічні засади кадрового аудиту	48
ЛИСА С.	Методичні підходи до оцінювання логістичних ланцюгів торговельних мереж	56

ФІЛОСОФСЬКІ ВИМІРИ СУЧАСНОГО СВІТУ

ШКЕПУ М.	Методологічні колізії визначення суспільного часу	64
ВОЛКОВИНСЬКА В.	Трансцендентальний суб'єкт під знаком запитання	81

ФОРУМ ІСТОРИЧНИХ НАУК

БАДАХ Ю.	Друга світова війна (1939–1945 рр.)	93
-----------------	-------------------------------------	----

ГУБИЦЬКИЙ Л., МЕЛЬНИК Г.	Система відносин дворянина і кріпака Київської губернії в першій половині XIX століття	108
ГУССЕВА Н.	"Конфлікт поколінь" як один із чинників розгортання студентського протестного руху у ФРН 60-х років XX ст.	118
ШУЛЬГА О.	Історія розвитку земельних відносин в Україні	123

БОЛОНСЬКИЙ ПРОЦЕС

РЕЗГО Г.	Требования к качеству обучения при переходе на двухуровневую систему высшего профессионального образования	135
-----------------	--	-----

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ЖУРНАЛУ "Вісник КНТЕУ"

МАЗАРАКІ А.А. – головний редактор;

КОРОЛЬЧУК О.П., КУЧЕРЕНКО В.Д. – заступники головного редактора;
**ГУЛЯЄВА Н.М., ЛАГУТІН В.Д., ЛІГОНЕНКО Л.О., ЧУГУНОВ І.Я., МНИХ С.В.,
НАПАДОВСЬКА Л.В., ОРТИНСЬКА В.В., СМОЛІН І.В., СУСІДЕНКО В.Т.** – члени редакційної колегії з економічних наук; **АРТЮХ Т.М., КРАВЧЕНКО М.Ф.,
ОРЛОВА Н.Я., ПЕРЕСІЧНИЙ М.І., ПРИТУЛЬСЬКА Н.В.** – члени редакційної колегії з технічних наук; **ГАЛЯНТИЧ М.К., ЛАДИЧЕНКО В.В.,
МАРЧУК В.М., МИРОНЕНКО Н.М.** – члени редакційної колегії з правових наук; **ВАЛУЙСЬКИЙ О.О., БАДАХ Ю.Г., КУЛАГІНЮЛ., ОРЛЕНКО В.І., ПАВЛОВСЬКИЙ В.В., ПОЛУРЕЗ В.І., ШКЕПУ М.О.** – члени редакційної колегії з політичних наук;

МЕЛЬНИЧЕНКО С.В. – відповідальний секретар

Завідувач редакції,
художньо-технічний редактор
С.Л. ОЛЮНІНА

Редактори Е.Ю. КИРИЧЕНКО, О.М. КОЗОДОЙ

ВІСНИК КНТЕУ № 4'2010

Науковий журнал.

Засновник – Київський національний торговельно-економічний університет.

Видання зареєстровано в Держкомінформполітики України.

Свідоцтво КВ № 13100-1984ПР від 23.08.2007.

Індекс журналу в Каталозі видань України на 2010 рік – 21910

Підписано до друку 27.08.10. Формат 70x108/8. Ризографія.

Ум. друк. арк. 12,5. Тираж 250 пр. Зам. 706.

Адреса редакції: 02156, м. Київ–156, вул. Кіото, 19

Телефон редакції 518–90–92, факс: 513–85–36, e-mail: visnik@knteu.kiev.ua

Набрано і заверстано на обладнанні університету.

Надруковано в Центрі підготовки навчально-методичних видань КНТЕУ

Видається за рекомендацією Вченої ради КНТЕУ (протокол засідання № 10 від 23.06.10 р.)

Статті проходять рецензування. Передрук і переклади матеріалів, опублікованих у журналі, дозволяються лише зі згоди автора та редакції.

© Київський національний торговельно-економічний університет, 2010

СОДЕРЖАНИЕ

ГОСУДАРСТВО И ЭКОНОМИКА

МАЗАРАКИ А., МЕЛЬНИК Т.	Экономика Украины в условиях кризиса	5
КИНДЗЕРСКИЙ Ю.	Проблемы развития института собственности в свете модернизации экономики	15
ТРОНЬКО В.	Формирование международных стратегических альянсов в сфере телекоммуникационных услуг	31
СИВЧЕНКО Г.	Европейские ориентиры реформирования Национальной депозитарной системы Украины	39

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО

ЖУКОВСКАЯ В.	Теоретико-методологические основы кадрового аудита	48
ЛЫСАЯ С.	Методические подходы к оцениванию логистических цепей торговых сетей	56

ФИЛОСОФСКИЕ ИЗМЕРЕНИЯ СОВРЕМЕННОГО МИРА

ШКЕПУ М.	Методологические коллизии определения общественного времени	64
ВОЛКОВИНСКАЯ В.	Трансцендентальный субъект под знаком вопроса	81

ФОРУМ ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК

БАДАХ Ю.	Вторая мировая война (1939–1945 гг.)	93
ГУБИЦКИЙ Л., МЕЛЬНИК А.	Система отношений дворянина и крепостного крестьянина Киевской губернии в первой половине XIX века	108
ГУСЕВА Н.	"Конфликт поколений" как один из факторов развертывания студенческого движения протеста в Германии 60-х годов XX ст.	118
ШУЛЬГА О.	История развития земельных отношений в Украине	123

БОЛОНСКИЙ ПРОЦЕСС

РЕЗГО Г.	Требования к качеству обучения при переходе на двухуровневую систему высшего профессионального образования	135
-----------------	--	-----

C O N T E N T

STATE AND ECONOMY

MAZARAKI A., MELNIK T.	Economic of Ukraine in conditions of crisis	5
KINDZERSKYI Yu.	Problems of property institute development in the context of economy modernization	15
TRONKO V.	International strategic alliances creation in telecommunication services sphere.	31
SIVCHENKO G.	European guidelines to reform the National Depository System of Ukraine	39

ENTERPRISE

ZHUKOVSKAJA V.	Theoretical-methodological bases of personnel audit	48
LYSA S.	Methodical approach to estimate logistic chains of point-of-sale networks	56

PHILOSOPHICAL DIMENSIONS OF THE MODERN WORLD

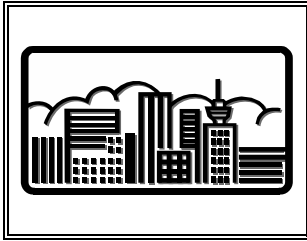
SHKEPU M.	Metodologicheskie of a collision of definition of public time	64
VOLKOVYNSKA V.	The transcendental subject under a question-mark	81

FORUM OF HISTORICAL SCIENCES

BADAH Y.	The second world war (1939–1945)	93
HUBYTSKYI L., MELNIK G.	The system of relations: nobel and serf of Kyivan gubernia half past XIX century	108
GUSIEVA N.	"Conflict of generations" as a factor in the deployment of student' protest movement in Germany in 1960s.	118
SHULGA O.	History of development land's relations in Ukraine	123

BOLOGNA PROCESS

REZGO G.	The requirement to quality of training at transition to two-level system of the maximum vocational training.	135
-----------------	--	-----

УДК 338.124.4(477)

ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ В УМОВАХ КРИЗИ

МАЗАРАКІ А., д. е. н., професор, ректор КНТЕУ

МЕЛЬНИК Т., д. е. н., професор кафедри міжнародної економіки КНТЕУ

Упродовж майже двох десятиліть незалежності в Україні не здійснювались системні структурні реформи, зменшувалися можливості впливу науково-технічного прогресу на розвиток економіки, а основним чинником економічного зростання ставав недиверсифікований експорт. Високий рівень зовнішньої відкритості національної економіки робить її надзвичайно вразливою до зовнішніх шоків, особливо за умов розгортання світової фінансової кризи, яка в Україні через недостатню розвиненість реального сектору і слабкість банківської системи перетворилась на фінансово-економічну. Руйнівні наслідки кризи торкнулись усіх секторів вітчизняної економіки, отже актуальності набули аналіз та осмислення витоків кризи, її національних особливостей, причин поширення та шляхів подолання.

Через майже 50-ти відсоткову експортну квоту українська економіка половиною свого ВВП інтегрована у світову економіку, має тісні зв'язки з нею і багато в чому залежить від тенденцій розвитку світового господарства і кон'юнктури світових ринків. Зважаючи на високий ступінь інтегрованості, Україну не могла обминути сучасна світова фінансова криза, а її глибина і поширення на всі сектори економіки країни формувалися під впливом не лише зовнішніх чинників, а й особливостей внутрішнього розвитку.

Фінансова криза у світі була пов'язана зі зростанням масштабів спекулятивного капіталу, який відірвався від реальної платоспроможності позичальників. В Україні вона проявилась у бумі щодо спорудження і продажу житла (іпотечне кредитування) та придбання товарів тривалого користування (кредитування домогосподарств без будь-яких передумов). У цілому обсяги наданих корпоративним інсти-

туціональним одиницям і домашнім господарствам кредитів у 2008–2009 рр. у 2.5 раза перевищували доходи зведеного бюджету України за ці роки.

На початку кризи значно зросла частка кредитування в іноземній валюті, що може пояснюватися припливом кредитних ресурсів із-за кордону у зв'язку з розгортанням кризи в інших країнах. Якщо у 2002–2005 рр. ця частка становила 44–47 %, то у 2008 р. майже 60, у 2009 р. понад 50 %, через падіння виробництва і доходів це призвело до труднощів із погашенням кредитів та ускладнило стан і без того слабкої банківської системи. При цьому у вітчизняному банківському кредитуванні пріоритет належав фізичним особам, які впродовж 2007–2009 рр. отримали в 3 рази більше кредитів, ніж юридичні особи. Це свідчить, що переважало спрямування кредитних коштів не на розвиток реального сектору, а на споживання.

Окремі економісти вважають причиною фінансової кризи в Україні прив'язку гривні до долара США, що зумовило нестабільність валютного курсу та призвело до знецінення національної валюти [1]. Наприкінці 2008 р. гривня знецінилась на 81 %, а валюти наших сусідів і торговельних партнерів значно менше (польський злотий – на 40 %, російський рубль – на 12 %, євро – на 3 %). Підвищення курсу долара у 1.5 раза прямо чи опосередковано вплинуло на зростання цін багатьох товарів більше ніж удвічі, що спричинило подальше зубожіння більшості громадян України при збагаченні за їхній рахунок незначної кількості власників підприємств-виробників і дистриб'юторів.

Різке знецінення гривні та "втеча" депозитів ослабили банківську систему, для підтримки якої було використано зовнішнє кредитування. Збільшення присутності іноземного капіталу в банках України спричинило зростання зовнішнього боргу країни в 3.2 раза (з 30.6 млрд доларів США на початку 2005 р. до 102.4 млрд доларів США восени 2008 р.). При цьому із 2005 р. до квітня 2009 р. зовнішні борги банків збільшились у 14 разів, а держави – лише в 1.2 раза. Нарощування сукупного зовнішнього боргу загрожувало країні дефолтом. Для порятунку банків було використано 170 млрд грн. на їх рефінансування, що становило $\frac{3}{4}$ доходів Державного бюджету [2] і створило умови для зростання інфляції та подальшого поглиблення кризи.

На думку інших дослідників, криза в Україні є експортною кризою, яка спричинила внутрішню економічну кризу через девальвацію гривні, зниження кредитоспроможності виробництва і споживання [3]. Виникнення експортної кризи пов'язане з економічним спадом у країнах – торговельних партнерах України, передусім в ЄС. Скорочення виробництва на українських експортоорієнтованих підприємствах (у IV кв. 2008 р. експорт зменшився на 36 %) призвело до падіння їх доходів, невиплат заробітної плати, скорочення працівників. Через зменшення потреб у сировині, енергоносіях, тим самим можливостей

сплати основних податків тощо, криза в експортоорієнтованому секторі розповсюдилась на всю економіку; а вже по цьому банки відчули падіння кредитоспроможності підприємств і внесли свою частку до кризи шляхом обмеження кредитування реального сектору, тим самим позбавляючи підприємства обігових коштів, затримуючи платежі, сприяючи переходу до тіньової діяльності. Таким чином, на думку цих дослідників, експортна криза спричинила загальну економічну кризу, а до неї додалася кредитно-фінансова криза.

Обґрунтування сутності української кризи подає академік Національної академії наук України А. Чухно: він вбачає її витoki у недостатньому рівні розвитку економіки, у недосконалої структури виробництва, у технологічному відставанні "на цілу епоху", у високому фізичному і моральному старінні устаткування, що зумовлює низьку ефективність виробництва та низьку конкурентоспроможність. Ці чинники у сукупності створили умови для формування особливо тяжких наслідків економічної кризи [4].

До чинників розгортання глибокої кризи потрібно додати не лише недостатній рівень розвитку, а й відтягування впродовж двох десятиліть із реформуванням економіки та щорічне вивезення за межі України від 20 до 30 млрд доларів США (про це не раз згадувалось у різних публікаціях), що ставить під сумнів можливості проведення радикальних змін для виходу з кризового стану. Наслідки економічної кризи в Україні підтверджують дані, наведені в *табл. 1*.

Таблиця 1

Показники стану розвитку економіки України у 2008–2009 рр.*

темпи зміни, % до відповідного періоду попереднього року

Період	ВВП	Індекс споживчих цін (до грудня попереднього року)	Роздрібний товарооборот	Реальні наявні доходи домогосподарств	Експорт товарів	Імпорт товарів
2008 р.	2.3	125.2	17.9	7.6	35.8	41.1
I кв. 2009 р.	-20.3	–	-3.1	-10.8	-39.9**	-48.1**
II кв. 2009 р.	-17.8	–	–	-6.9	-46.9**	-53.4**
III кв. 2009 р.	-15.9	–	–	-8.6	-48.7**	-53.6**
IV кв. 2009 р.	-6.8	–	–	-7.6	–	–
2009 р.	-15.1	112.3	-20.6	-8.5	-40.7**	-46.9**

Примітки: * Складено за даними Держкомстату.

** Кумулятивно з початку року (січень-березень, січень-червень, січень-вересень, січень-грудень).

Потрібно зазначити, що ВВП України напередодні кризи все ще не досяг базового рівня 1990 р. і становив у 2007 р. 72.6 %, у 2008 р. – 74.1 %, а падіння ВВП у 2009 р. на 15.1 % відкинуло національну економіку до 62.9 % від рівня 1990 р. У промисловості використовуються застарілі види виробництва, характерні для індустріальної доби, в основному III і IV технологічних укладів. Висока зовнішня відкритість економіки при 76 % сировинних продуктів у структурі експорту свідчить про низький рівень розвитку виробництва та неспроможність реалізації на внутрішньому ринку значної частки продукції, виготовленої на експорт. Через це неможливо було використати китайський досвід, коли кризове скорочення експорту дозволило переорієнтувати його на внутрішнє споживання.

Найбільшого падіння зазнали: промислове виробництво (–22 %), будівництво (–45.9 %), експорт та імпорт товарів, валове нагромадження основного капіталу (–46.2 %). Криза супроводжувалась падінням реальних наявних доходів населення та інфляцією. Серед промислових видів діяльності у 2009 р. найбільше постраждали від кризи машинобудування (скорочення виробництва на 45.1 %), експортоорієнтовані металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів (–26.6 %), хімічна та нафтохімічна промисловість (–23.2 %).

Особливою і давньою проблемою української економіки є її надвисока залежність від розвитку металургії. Металургійна продукція становить понад 40 % товарного експорту та майже 10 % у структурі ресурсів товарів і послуг в економіці. Зовнішній попит на цю продукцію практично повністю визначає перспективи розвитку економіки в цілому, оскільки впродовж 1997–2007 рр. зниження або збільшення експорту металургійної продукції було безпосередньо пов'язане з відповідними змінами ВВП. Про це свідчить мультиплікатор приросту ВВП за експортом металургійної продукції, коливання якого за цей період набували значення ± 1 %. Така висока залежність від експорту сировинної і низькотехнологічної продукції свідчить про вразливість української економіки до зовнішніх шоків. Саме падіння зовнішнього попиту, передусім на цю продукцію, суттєво вплинуло на економічне зростання 2005–2008 рр. Нині ринок металургійної продукції заповнили Китай та Індія, а Україна з її низькотехнологічними виробами вимушена здавати позиції на багатьох традиційних ринках. Саме тому Уряду слід прислухатися до думок фахівців щодо необхідності переорієнтації основних інвестиційних потоків на високотехнологічні види діяльності. Спеціалісти також наголошують на необхідності вдосконалення структури металургійного виробництва (отже й експорту) шляхом зменшення випуску напівфабрикатів та збільшення випуску готової продукції верхніх переділів.

Структура українського експорту в цілому – це також є проблемне питання, адже вона недостатньо диверсифікована за ринками і товарами, зі значним переважанням товарів сировинного характеру та низьким рівнем переробки (табл. 2). У структурі експорту основні позиції належать дорогоцінним металам, передусім чорним, та продукції хімічної промисловості, які нині складають більше половини загального обсягу експорту.

Таблиця 2

Агрегована структура зовнішньої торгівлі товарами, % *

Види продукції (агреговані)	Експорт				Імпорт			
	1996	2000	2005	2008	1996	2000	2005	2008
Дорогоцінні метали	32	44	41	41	4	5	7	7
Хімічна	12	11	9	9	5	6	9	13
Мінеральна	9	9	14	11	52	47	32	30
Інша сировинна продукція	15	12	12	14	9	8	8	7
Усього товари сировинного характеру	68	76	76	75	70	66	56	57
Машини, апарати, транспортні засоби	14	13	13	16	17	19	28	31
Інша агрегована продукція	18	11	11	9	13	15	16	12

Примітка. * Складено за даними Держкомстату України.

Отже, зважаючи на таку вкрай недиверсифіковану структуру експорту, слід оцінювати високу експортну квоту України та її залежність від експорту не як досягнення, а як недолік, як слабкість розвитку економіки в цілому. Це підтверджується також неефективністю виробництва, великим тягарем збиткових підприємств, кількість яких упродовж десятків років сягає 40 % та які поглинають більшу частку прибутку прибуткових підприємств (табл. 3).

Неоднозначної оцінки заслуговує також очікування зниження ціни на газ, що імпортується з Росії. З одного боку, це позитивно вплине на споживання газу, а з іншого – законсервує наявну структуру виробництва в експортоорієнтованих галузях, оскільки можливості збереження цінової конкурентоспроможності зменшують мотивацію до структурних реформувань. Доцільнішим у цьому аспекті було б сприяння активному ресурсозаощадженню, пошуку альтернативних джерел енергоресурсів, реалізації накопиченого світового та вітчизня-

ного позитивного досвіду в цій сфері, що сприяло б поліпшенню технології виробництва, зниженню виробничих витрат, підвищенню ефективності та конкурентоспроможності експортованих товарів.

Таблиця 3

**Поглинання збитковими підприємствами прибутку
прибуткових підприємств***

Роки	Кількість збиткових підприємств, %	Сума збитків, млн грн	Фінансовий результат (прибуток в економіці), млн грн	Прибуток прибуткових підприємств (макроекономічна оцінка), млн грн	Частка поглинання прибутку прибуткових підприємств збитковими підприємствами, %
2000	37.7	22190.4	13933.0	36123.4	61
2005	34.2	24794.3	64370.8	89164.0	28
2006	33.5	34395.2	76253.4	110648.6	31
2007	32.5	47096.5	135897.9	182994.4	26
2008	37.2	184714.9	8954.2	193669.1	95

Примітка. * Розраховано за даними Держкомстату України.

В Україні все ще переважає виробництво продукції виробничо-технічного призначення при недостатньому виробництві товарів народного споживання. Саме тому дефіцит цих товарів заміщується імпортом. Дані статистики роздрібної торгівлі свідчать, що частка продажу імпортованих товарів у товарообороті торгової мережі зростає з 25 % у 2000 р. до майже 37 % у 2008 р., у тому числі непродовольчих товарів – відповідно з 41 до 49 % (табл. 4). Особливо провальною є позиція України у забезпеченні власного населення взуттям, трикотажними виробами, одягом, товарами культурно-побутового та господарського призначення.

Крім задоволення потреб населення у споживчих товарах, імпортовані поставки необхідні для потреб виробництва, у проміжному споживанні якого імпортована складова перевищує 26 %, а в окремих експортоорієнтованих видах діяльності є значно більшою (табл. 5). Очевидно, що обмежувати імпорт в Україну економічно не виправдано, натомість доцільно стимулювати диверсифікацію структури експорту та надходження за імпортом прогресивних технологій, що є необхідною передумовою для модернізації виробництва.

Таблиця 4

Частка вітчизняних та імпортованих товарів у структурі продажу, %*

Товари	Вітчизняні			Імпортовані		
	2000	2005	2008	2000	2005	2008
Усі товари	75.3	70.5	63.1	24.7	29.5	36.9
Продовольчі товари, всього	93.2	90.9	88.2	6.8	9.1	11.8
Непродовольчі товари у т. ч.:	58.7	57.6	51.2	41.3	42.4	48.8
• одяг і білизна	42.4	22.5	16.6	57.6	77.5	83.4
• текстильні вироби для домашнього вжитку	62.2	36.0	53.6	37.8	64.0	46.4
• трикотажні вироби	31.1	16.9	9.8	68.9	83.1	90.2
• взуття	40.9	9.3	4.6	59.1	90.7	95.4
• товари культурно-побутового та господарського призначення у т. ч.:	44.0	27.5	24.3	56.0	72.5	75.7
- аудіо та відео обладнання	7.7	3.6	2.7	92.3	96.4	97.3
- фотографічне обладнання	5.5	3.7	1.3	94.5	96.3	98.7
- комп'ютерна та інша обчислювальна техніка	9.5	22.5	11.4	90.5	77.5	88.6
- електропобутові прилади	20.9	8.1	10.5	79.1	91.9	89.5

Примітка. * Розраховано за даними Держкомстату України.

Таблиця 5

**Частка імпортової продукції у проміжному споживанні
експорторієнтованих видів діяльності у промисловості***

Види промислової діяльності	Проміжне споживання, млн грн		Імпорт матеріалів, сировини, комплектуючих, млн грн		Частка імпортової продукції у проміжному споживанні, %	
	2004	2007	2004	2007	2004	2007
Добування вуглеводнів	45841	58338	43413	41826	94.7	71.6
Хімічна та нафтохімічна промисловість	25893	52851	17893	33875	69.1	64.0
Машинобудування	25245	58717	12970	30835	51.4	52.5
Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	39283	92315	12170	27438	30.9	29.7

Примітка. * Розраховано за даними таблиці "Витрати-випуск в основних цінах" за 2004 і 2007 рр.

У структурі товарного імпорту України частка машинобудування у 2008 р. становила 31 %, тоді як у Великій Британії вона понад 45 %. Щоб покращити умови імпорту високих технологій в Україну, деякі

автори вважають доцільним перейти до поступового зміцнення національної валюти з метою скорочення розриву між її внутрішньою і зовнішньою купівельною спроможністю. Однак необхідність підтримки експорту за умов кризи вимагає відповідного курсового регулювання в бік помірною зниження номінального курсу відносно плаваючого і реального.

Зважаючи на складність ситуації, НБУ має знайти оптимальний варіант валютного регулювання. При цьому доцільно дослідити можливість орієнтації валютної політики на бівалютний кошик євро/долар із різним їх співвідношенням. Подібна політика започаткована Центральним банком Росії. Бівалютний кошик, на думку експертів, може створити більш ефективне підґрунтя для курсового регулювання.

Отже, тісно пов'язані проблеми розвитку банківської системи, виробництва, експорту та імпорту за умов кризи потребують пошуку й застосування адекватних засобів і заходів щодо її подолання.

Якщо вихід із фінансової кризи пов'язаний із застосуванням засобів щодо посилення контролю держави за діяльністю банківської системи, забезпечення її ліквідності та сприяння капіталізації, а вихід із експортної кризи у короткостроковому періоді залежить від ефективного регулювання валютного курсу, то вихід з кризи реального сектору має довгостроковий характер і потребує радикального реформування економіки, передусім модернізації основних засобів. Для цього необхідно використати можливості залучення високих індустріальних технологій шляхом сприяння переведенню в Україну відповідних виробництв із Європи і США, розміщенню на її території філій ТНК. Поряд із цим слід забезпечити перехід до V та VI технологічних укладів, використовуючи технології, розроблені окремими вітчизняними підприємствами і науковими школами, реалізуючи надбаня українських винахідників та комерціалізуючи розробки науковців.

Тривалий час у наукових публікаціях та офіційних документах декларувалася ідея щодо необхідності переходу України на інноваційний шлях розвитку, започаткування реалізації національної інноваційної системи. Однак держава займала у цій сфері пасивну позицію, хоч світовий досвід підтверджує, що саме держава разом із бізнесом і громадськими організаціями спроможна реалізувати програми і плани науково-технологічного розвитку.

Для України важливе значення має принцип формування соціальної бази переходу на інноваційну модель розвитку. Практика багатьох країн свідчить, що без соціальної підтримки громадян навіть найсучасніші перетворення приречені на невдачу. Соціальна підтримка може бути забезпечена шляхом побудови державної політики з урахуванням інтересів соціальної більшості. Інтереси соціальної більшості пов'язані не стільки з рівнем доходів, скільки з їх диференціацією. Якщо диференціація за рівнем доходів у країні є настільки значною, що зміни в

доходах вже не впливають на мотивацію до праці та її продуктивність, то необхідні масштабні структурні зрушення в міжсекторному розподілі ресурсів, спроможні вплинути на динаміку виробництва і ділову активність людей.

Вперше на зв'язок між диференціацією доходів та інноваційним розвитком звернув увагу Дж. Стігліц [5]. Про необхідність досягнення консенсусу соціальних інтересів в Україні, де диференціація в доходах сягає 30 разів, наголошує відомий український вчений Ю. Пахомов [6]. Він вважає, що без суттєвого реформування розподілу доходів у економіці реалізація інноваційної моделі розвитку залишається лише побажанням.

Створення соціальної бази перетворень в Україні потребує активних дій з боку держави, посилення її регулюючої ролі у здійсненні реформ, спрямованих на підвищення добробуту громадян. Прикладом може слугувати Китай, який реалізує реформи в інтересах добробуту народу, а якщо вони цього не забезпечують, то такі реформи відкидаються. У результаті такого підходу в Китаї, починаючи з 1978 р., кожні 10 років збільшується у 2 рази ВВП на одну особу [7].

Світова практика виходу з кризи 2008–2009 рр. свідчить, що стимулювання інноваційної діяльності розглядається як найважливіший засіб активізації здорових джерел економічного зростання. Це вимагає значних бюджетних асигнувань на науку й освіту. Незважаючи на вагомні витрати на підтримку банків та окремих підприємств за умов кризи, США суттєво збільшують бюджетне фінансування інноваційних розробок, передусім фундаментальних досліджень (зростання у 2008–2009 рр. на 13.9 % проти попереднього фінансового року), космічних досліджень і технологій (5.4 %), національної оборони (3.8 %). У цілому на інноваційні розробки у світі витрачалось у цей період близько 2 % ВВП, у тому числі Японія та Китай – по 3.33, США – 2.69, Європа – 1.73 % ВВП [8].

Україні не можна відхилитись від проголошеного шляху розвитку, причому слід визначитись із політикою інноваційних розробок, адже в окремих видах діяльності вона може бути деякий час імітаційною, а в інших, де залишилися вагомні наукові школи, розроблятимуться дійсно інноваційні продукти.

Для забезпечення довготривалого зростання і вирішення назрілих економічних і соціальних проблем державі необхідно спрямувати зусилля на створення сприятливого бізнес-середовища для великого, середнього та малого вітчизняного підприємництва, а також для зарубіжних інвесторів. Малий і середній бізнес для активного розвитку та збільшення вкладу в розвиток економіки потребує поліпшення фінансування, доступу до кредитних ресурсів, підготовки кадрів, створення можливостей виходу на міжнародні ринки, ширшого запровадження інформаційно-комунікаційних технологій тощо.

Потребує реформування податкова система в напрямі її спрощення, передбачуваності, справедливого навантаження, задіяння стимулюючої функції, поліпшення адміністрування податків тощо з тим, щоб податки – один із найважливіших інструментів державного регулювання – сприяли б як наповненню бюджету, так і розвитку бізнесу, підтримці інвестиційної та інноваційної діяльності.

Складність української ситуації виходу з кризи полягає у необхідності забезпечення одночасно технологічного зростання підприємств індустріального сектору виробництва III і IV укладів та розвитку постіндустріального сектору V і VI технологічних укладів. Вкрай важливо визначити єдиний вектор розвитку економіки, якому слід підпорядкувати вирішення інших проблем. Однак розпочинати цю важку роботу необхідно із розробки макроекономічної структурної політики із використанням методів стратегічного і поточного прогнозування як інструментів її реалізації. Це дозволить забезпечувати прогресивні технологічні та структурні зрушення в економіці, узгоджувати державні та приватні інтереси на основі створення соціальної бази інноваційного розвитку.

Отже, стратегія подолання наслідків фінансово-економічної кризи в Україні має охоплювати не лише поточні заходи короткострокової дії, а й заходи довгострокового характеру, спрямовані на системне реформування економіки за умов створення сприятливої соціальної бази перетворень та посилення ролі держави. Подолання наслідків кризи передбачає одночасні зусилля щодо технологічної модернізації традиційних видів промислової діяльності, які нині формують товарну структуру експорту, й активізації інноваційної діяльності та надбань інтелектуального капіталу, що сприятимуть формуванню структури виробництва й експорту відповідно до вимог постіндустріальної (інформаційної) доби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Ослунд А.* Кризис: причины и последствия [Электронный ресурс] / А. Ослунд // Washington Profile. — Режим доступа : <http://www.washprofile.org/ru/node/8204>.
2. *Сивульский М. І.* Національні особливості фінансової кризи / М. І. Сивульський // Фінанси України. — 2009. — № 7. — С. 11–13.
3. *Курза Ю.* Україна в світовій економічній кризі / Ю. Курза // Економіст. — 2009. — № 12. — С. 6–32.
4. *Чухно А.* Сучасна фінансово-економічна криза: природа, шляхи і методи її подолання / А. Чухно // Економіст. — № 1. — 2009. — № 2.
5. *Стиглиць Дж. Ю.* Справедливая торговля для всех: как торговля может содействовать развитию / Джозеф Стиглиц, Эндрю Чарльтон ; [пер. с англ. Н. В. Заборин, А. Д. Зверев, Л. С. Головина]. — М. : Весь Мир, 2007. — 276 с.

6. *Международные стратегии экономического развития: учебник* / Д. Г. Лукьяненко, Ю. В. Макогон, Ю. Н. Пахомов и др. ; Киев. нац. ун-т им. Т. Шевченко, Киев. нац. экон. ун-т им. В. Гетьмана, Донец. нац. ун-т. — 2-е изд., доп. и испр. — Донецк, 2008. — 449 с.
7. *Конференція ООН з торгівлі та розвитку* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.unctad.org>.
8. *Иванова Н. Антикризисные программы в инновационной среде* / Н. Иванова, И. Данилишин // *Мировая экономика и междунар. отношения.* — 2010. — № 1. — С. 26–37.

ПРОБЛЕМИ РОЗБУДОВИ ІНСТИТУТУ ВЛАСНОСТІ У СВІТЛІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

КІНДЗЕРСЬКИЙ Ю., к. е. н., ст. наук. співробітник Інституту економіки і прогнозування НАН України

Черговим потрясінням для вітчизняної економіки стало розгортання у 2008–2009 рр. масштабної світової кризи. Поміж усіх країн світу Україна зазнала найбільших втрат через скорочення виробництва, розбалансування внутрішньої фінансової та бюджетної системи, поглиблення зубожіння значної маси населення. Причини такої вразливості слід пов'язувати не лише з відсталістю вітчизняного виробництва, а й із наростанням суперечностей у функціонуванні інституту власності в країні, або інституту, що врегульовує права власності¹, оскільки відомо, що саме з цього починаються будь-які економічні трансформації та потрясіння.

Розвиненість інституту власності безпосередньо визначає ефективність господарської системи країни, спроможність останньої розвиватися у бажаному напрямі, уникаючи загрози своєї саморуйнації

¹ Під правами власності традиційно розуміють санкціоновані поведінкові стосунки між людьми, що виникають через існування рідкісних благ і стосуються їх використання. Наявність або відсутність прав власності у суб'єктів, рівень їх специфікації (чи навпаки розмитості), виключності та захищеності створюють відповідну систему мотивів, стимулів та обмежень щодо започаткування, ведення чи припинення суб'єктами тієї чи іншої господарської діяльності. Вони унормовують домагання суб'єктів, з одного боку, на обмежені ресурси, а з іншого – на доходи від використання цих ресурсів у процесі здійснення господарської діяльності [1; 2, с. 17–21; 3, с. 11–12].

внаслідок внутрішніх конфліктів на ґрунті неупорядкованості, незахищеності та розмитості прав власності. У функціонуванні ж інституту власності держава відіграє ключову роль. Вона встановлює формальні норми взаємодії господарюючих суб'єктів стосовно прав власності у горизонтальній ("суб'єкт–суб'єкт")² та у вертикальній площині ("держава–суб'єкт", "суб'єкт–працівник")³ щодо ведення господарської діяльності та подальшого розподілу отриманих від неї доходів. Будь-які реформи мають своїм наслідком зміни у системі прав власності, причому необов'язково позитивні для суспільства.

Вивчення проблеми прав власності активно розвивається в рамках інституціонального напрямку економічної науки. Їй присвячено чимало робіт зарубіжних та вітчизняних науковців, зокрема Д. Норта [4], Дж. Ходжсона [5], О. Шаститко [6], В. Полтеровича [7], Р. Нурсєва [8], А. Гриценка [9], В. Дементєва [10]. Проте, попри чималу кількість фундаментальних праць, поле діяльності для подальших досліджень не зменшується. Багато питань вимагають подальшого вивчення. Серед них заслуговує на увагу з'ясування взаємозалежності між існуючою системою прав власності й рівнем виробничо-економічного базису в країні, обмежень і стимулів для розвитку, створюваних ними при "накладанні" один на одного, протиріч у системі власності і їх впливу на процеси, що відбуваються у промисловості.

Реформа інституту власності в Україні стала основним напрямом господарських реформ у пострадянській період. Трансформації були піддані всі системи, які так чи інакше врегульовували відносини з приводу ведення господарської діяльності як у частині доступу суб'єктів до ресурсів, так і у частині розподілу отриманих доходів. Ресурсна складова змін стосувалась, у першу чергу, відмови держави від монопольного права на організацію та ведення господарської діяльності в країні та ухвалення законодавства, яке регламентує підприємницьку діяльність громадян як щодо започаткування та ведення бізнесу, так і щодо дозвільної, регуляторної та контролюючої діяльності держави по відношенню до підприємців. Зміни у дохідній складовій регулювання відносин власності торкнулися насамперед ухвалення нового податкового та бюджетного законодавства, яке встановлювало нормативи відчуження та перерозподілу державою доходів від господарської діяльності одних суб'єктів на користь інших. Хоча всі ці реформи безпосередньо встановили нову інституційну конструкцію, що урегулює права власності в українському суспільстві, проте офіційно вони не декларувалися як реформи, пов'язані зі зміною

² Прикладом може слугувати Господарський та Цивільний кодекси України, які унормовують стосунки між суб'єктами господарювання.

³ Як приклад можна навести податкове та бюджетне законодавство, кодекс законів про працю, законодавство про оплату праці, пенсійне законодавство.

системи цих прав. Реформа інституту власності на офіційному рівні розглядалася занадто спрощено: її основною ідеологічною установкою і завданням була лише номінальна зміна власника з державного на приватного.

Вважалося, що швидка заміна державної власності на приватну шляхом масової приватизації одразу вирішить усі проблеми суспільства й унеможливить їх виникнення у майбутньому. Приймалося, що у здійсненні цієї трансформації ні її способи та механізми, ні зовнішні економічні обставини, ні поточний стан і техніко-технологічний рівень виробництва, ні система управління економікою, ні сформований менталітет суспільства не мають ніякого значення, головне кінцевий результат – позбутися державної та утвердити приватну власність. На жаль, неузгодженість та розбалансованість реформування різних складових системи прав власності з позицій підпорядкування єдиній кінцевій меті господарських перетворень, абстрагування від техніко-виробничих параметрів національної економіки, а також спрощений, поверхневий підхід до вибору цілей, механізмів і строків проведення приватизації мали руйнівні наслідки для вітчизняного виробництва.

За своїм формальним змістом і викривленою (хаотичною) формою реалізації вітчизняна приватизація не мала нічого спільного з формуванням у суспільстві ідеалів приватного способу виробництва, а навпаки лише посилила недовіру та зневагу до нього з боку основної маси населення. Це зумовило низку негативних наслідків для закріплення нової моделі відносин власності у суспільстві щодо її відповідності сучасному стану економічного базису країни та закладення фундаменту для подальшого прогресивного реструктурування і модернізації її виробничого апарату. При цьому в розвитку вітчизняного інституту власності сформувалися серйозні відхилення від загальносвітових тенденцій⁴. Відбулося закріплення "кланової" моделі організації бізнесу в Україні та її накладення на всю економіку внаслідок того, що участь у процесах роздержавлення та приватизації була штучно обмежена лише вузьким колом осіб, наближених до влади. Розподіл власності для владної ієрархії відбувався за "феодальним" принципом – кожному за рангом чи посадою [12, с. 42–43]. Це перетворило приватизацію, за висновком О. Бессонової, у гігантську "роздачу" колишніх радянських активів [13]. Саме з цієї причини приватизація не дозволила відокремити владу від бізнесу, а навпаки лише закріпила їхній зв'язок.

Особливості розвитку відносин власності в країні зумовили виникнення серйозних деформацій у функціонуванні відповідного інституту насамперед щодо досягнення бажаних змін у структурно-техно-

⁴ Більш детально про тенденції розвитку інституту власності у світі див. [11, с. 117–124].

логічних параметрах виробництва. Ці деформації виявилися зокрема у несвідомому, однак цілеспрямованому культивуванні й закріпленні владою таких тісно пов'язаних між собою феноменів як "неефективний власник", легальна, проте нелегітимна власність, підтримування режиму "розмитих" прав власності⁵, інституціоналізація та підтримування самовідтворення режиму тіньової власності (тіньової економіки).

Потрібно відзначити, що власник може бути неефективним із позицій суспільства, лише якщо його інтереси суттєво відрізняються від інтересів останнього, а його діяльність щодо розпорядження власністю не сприяє, а навпаки шкодить їх задоволенню. Зі своїх позицій власник завжди ефективно розпоряджається власністю, керуючись винятково своїми мотивами та інтересами та виходячи з існуючих екзогенних економічних та інституційних умов господарювання в країні. Саме вплив держави на формування цих умов дозволяє зближувати інтереси власника та суспільства по відношенню до власності та говорити про ефективне розпорядження нею з позицій останнього. Отже, проблема існування в країні ефективного/неефективного власника є не стільки проблемою самого власника, скільки проблемою держави.

На жаль, в Україні роль держави у такому контексті взагалі не розглядається, незважаючи на те, що більшість факторів формування умов господарювання безпосередньо пов'язані із державною політикою як щодо ресурсної, так і щодо доходної складової відносин власності між державою та бізнесом. Серед таких найнесприятливіших факторів виокремлюють нестабільність урядової політики, високий рівень корупції, складність податкового регулювання та обтяжливість податків, низький рівень захисту власності та контрактів тощо⁶. За цими позиція Україна стабільно "пасе задніх" у світових рейтингах.

Феномен неефективного власника в Україні наочно проявився у поширенні процесів віртуального перерозподілу власності у 90-ті рр. минулого століття, коли суб'єкти отримували доходи не від виробничої діяльності та інвестицій у модернізацію та розширення виробництва, а від перепродажу ("проїдання") своєї власності [11, с. 129–130]. Режим функціонування власності, що сформувався в Україні, лише підштовхував власника до "проїдання" своєї власності. Серед

⁵ Режим розмитої власності варто розглядати у широкому контексті як невизначеність і розмитість прав суб'єктів, непрозорість в ухваленні державних рішень, "ручне" керування державними ресурсами, у т.ч. бюджетом, недостатню економічну обґрунтованість претензій, з одного боку, держави на частину доходів суб'єктів, сплачуваних у вигляді податків, з іншого – суб'єктів на отримання державних ресурсів тощо.

⁶ Детальний рейтинг найбільш проблемних факторів ведення бізнесу в розрізі країн постійно представлений у щорічних звітах Світового економічного форуму про глобальну конкурентоспроможність (*The Global Competitiveness Report*) і звітах Світового банку про ведення бізнесу (*Doing Business*).

відомих "ідеальних" типів⁷ він має більшість рис режиму вільного доступу, коли формально (де-юре) власник є, проте його права власності занадто розмитті та невизначені, що дозволяє зазіхати на власність іншим суб'єктам. За таких умов вкладання коштів у розвиток активів втрачає сенс, оскільки виникає значна невизначеність щодо претендентів на майбутні доходи від інвестицій.

Формування в Україні режиму виключного доступу до ресурсу (виключних прав власності), який би зупинив "проїдання" власності, занадто проблематично. Оскільки, навіть за умови юридично закріпленої повної специфікації прав власності, на думку експертів, власники залишатимуться занадто обмеженими у розпорядженні своїми активами [15, с. 5–6]. Це пов'язано з тим, що обмеження мають політичну та адміністративну природу, отже, не можуть бути урегульовані юридичним нормами, особливо у тих випадках, коли повноваження суб'єктів щодо розпорядження власністю стають перешкодою для реалізації політичних інтересів влади.

Феномен "неефективного власника" в Україні тісно переплетений із феноменом правового визнання власності при її одночасному соціокультурному неприйнятті більшістю населення, тобто існуванні легальної, проте нелегітимної власності. Насамперед це стосується великої власності, оскільки саме вона є найбільшим матеріалізованим спадком від радянської системи, з функціонуванням якої більшість громадян пов'язували свій колишній добробут, й саме з нею у свідомості останніх асоціюються сучасні процеси трансформації відносин власності в країні. Більшість громадян у принципі не заперечували проти приватизації великих підприємств, проте несправедливість останньої зумовила сприйняття ними цієї власності як нелегітимної із поширенням настроїв щодо її повернення державі⁸.

⁷ У неінституціоналізмі виокремлюють чотири "ідеальних" типи чи режими функціонування власності відповідно до критерію виключності доступу суб'єкта до ресурсу або виключності прав власності суб'єкта: загальна (всі суб'єкти мають права власності на ресурс – режим вільного доступу), приватна індивідуальна, приватна колективна та державна власність. Ці режими виступають як альтернативи можливого рівня специфікації та розмивання прав власності окремого суб'єкта. Вони різняться між собою за своєю ефективністю та доступністю в цьому інституціональному середовищі щодо можливих вигод і витрат, що мають нести суб'єкти зі здійснення специфікації та забезпечення захисту прав власності при визначенні напрямів і способів своїх дій для досягнення своїх цілей у найменш витратний спосіб. Режим власності, в якому функціонує актив, залежить від рівня розвитку технологій специфікації, захисту та передачі прав власності [14, с. 119–121].

⁸ За даними Інституту соціології НАН України у 2006 р. 67.5 % опитаних громадян негативно ставились до передачі у приватну власність великих підприємств, 58.2 % вбачали доцільним повернути великі приватизовані підприємства державі при тому, що лише 39.1 % населення в цілому негативно ставились до існування в Україні великих приватних підприємств [16, с. 125]. У Російській Федерації фактор "нечесності" приватизації у визнанні власності як нелегітимної поставили на перше місце від 70 до 90 % громадян, залежно від їх приналежності до тієї чи іншої групи, виділеної за критерієм соціального статусу, професійної діяльності, доходів, віку, ідеологічних і політичних відмінностей [17, с. 13–22].

Нелегітимність власності в Україні є одним із чинників консервації структурно-технологічної відсталості виробництва. Навіть винайдення достатніх для модернізації ресурсів без вирішення проблеми легітимізації не дозволить подолати відсталість. Такий висновок випливає з того, що нелегітимність власності завжди є першопричиною розмитості та нестабільності прав на неї, отже, джерелом спотвореної мотивації економічних агентів і неефективного розміщення ними ресурсів [17, с. 7–8].

Як це не парадоксально, але в Україні з її інституційною розбалансованістю, низькою виробничою продуктивністю, технологічною відсталістю, зовнішньою відкритістю, ресурсною дефіцитністю, існування розмитих прав більшою чи меншою мірою вигідно як самій державі, так і бізнесу та суспільству. Для перших двох спрощується доступ до дефіцитних ресурсів, у тому числі державних. Усім трьом розмитість дозволяє збільшити і заощадити доходи.

Подібний висновок на перший погляд є абсолютно безпідставним, тому він потребує додаткових роз'яснень. Зокрема, розмитий режим дозволяє державній владі уникати відповідальності перед суспільством за взяті на себе зобов'язання через відсутність правового механізму їх трансформації у практичні дії. Українська влада давно підмінила офіційно задекларовані цілі розвитку країни на незадекларовані приватні цілі осіб, що представляють владу або наближених до влади. Розмиті права зумовили вибудовування стосунків у площині "держава–бізнес" на принципах партикуляризму (правила окремі для кожного), а не універсализму (правила однакові для всіх). Влада без обмежень користується можливістю ухвалювати наперед персоналізовані господарські рішення, орієнтуючись на певного конкретного суб'єкта, як щодо створення йому спеціальних преференцій, так і щодо можливого утиску.

Слідування недеklarованим цілям у поєднанні з партикулярними підходами в управлінні дозволяє експертам говорити про наявність тіньової політики влади – політичної діяльності, спрямованої на формування економічної нерівності як інструмента реалізації інтересів окремих економічних агентів, що суперечать офіційно задекларованим цілям розвитку суспільства в цілому [18, с. 6]. Режим розмитих прав власності є фундаментом тіньової політики в Україні, тому самій владі немає сенсу обмежувати свою діяльність формальними нормами, що встановлюють її відповідальність, прозорість і критерії формування рішень тощо.

Тіньова політика на тлі приватизації державного майна, постійного переділу сфер економічного і політичного впливу між потужними бізнес-групами і слабкості держави як інституту зумовили виникнення в нашій країні такого соціально-деструктивного феномену як приватизація держави бізнесом. Наслідком такої приватизації стала відмова від створення суспільних благ через кодифіковані та специфіковані прави-

ла економічного розвитку та поява якісно нових, ніким не обмежуваних можливостей використовувати державну владу як інструмент для переділу та домінування на ринку, закріплення сфер впливу, усунення конкурентів не економічними, а адміністративними методами, контролю над усіма матеріальними та грошовими ресурсними потоками країни з їх спрямуванням на обслуговування приватних інтересів окремих осіб без нормативного узаконеного права на такі дії.

У стосунках влади і бізнесу в Україні, що розвинулись внаслідок підтримування режиму розмитої власності, приватизація держави не єдина модель взаємодії останніх. Вона має місце лише для великого капіталу, що володіє достатніми фінансовими ресурсами як для "утримання" потужних політичних партій для проникнення у владу, так і для "купівлі" необхідних законів чи високих посад⁹. Із малим і середнім бізнесом, а також частково із великим бізнесом, який не отримав представлення у владі, влада вибудовує свої стосунки на основі моделі патронажу ("кришування" свого бізнесу), придушення (використання неекономічних адміністративних засобів усунення конкурентів "провладного" бізнесу), пошуку бюрократичної ренти (отримання владою неофіційної плати від бізнесу у вигляді "відкатів", "відкупних" за потрібні для нього господарські рішення чи можливість перебувати у "тіні"), партнерства (компромісу між владою та бізнесом)¹⁰. Якщо перші чотири моделі є неформальними, але надзвичайно поширеними в Україні, то остання, хоча й офіційно проголошується, однак у практичній площині залишається на рівні декларації.

Названі моделі не є автономними одна від одної. Вони ієрархічно взаємопов'язані. Верхівкою ієрархії виступає модель приватизації влади. Завдяки їй великий "провладний" бізнес використовує інші моделі як механізм альтернативного, позаекономічного за своїм походженням, отримання ресурсів і надходів¹¹ в умовах дефіцитної та низькопродуктивної економіки. Це пояснює відсутність будь яких прогресивних зрушень в економіці. Приватизація держави окремими потужними бізнес-групами дозволяє отримувати їм додаткові доходи не від інвестування у виробництво та впровадження нових технологій, а від "захоплення" бізнесу інших. Підтвердженням є факт значного поширення рейдерства в Україні, причому основними рейдерами виступають великі компанії, що діють під "дахом" влади¹².

⁹ Це явище класифікується як політична корупція. Більш детально цю проблему висвітлено у тематичному випуску журналу "Національна безпека і оборона", № 7 (111) за 2009 р.

¹⁰ Класифікацію моделей взаємодії влади та бізнесу див. [18, с. 9].

¹¹ Наддоходи у цьому випадку утворюються мінімум із п'яти джерел: використання бюджетних ресурсів на власний розсуд і в непрозорий спосіб, отриманих пільг, звільнення свого бізнесу від зайвих адміністративних бар'єрів, бюрократична рента, зменшення конкурентного тиску шляхом адміністративного "придушення" своїх конкурентів.

¹² Детальну характеристику рейдерства в Україні див. [19].

Слабкість інституту держави в Україні та її взаємодія з бізнесом на основі приватизаційної моделі¹³ унеможливує створення в країні ефективного з позицій суспільства власника. Великий бізнес у "владній оболонці" коштом і адміністративними засобами держави задовольняє винятково свої інтереси, які далекі від інтересів і потреб суспільства, вирішуючи проблеми останнього лише тією мірою і з такими витратами, що мінімально необхідні для забезпечення середовища своєї діяльності від суспільного хаосу і розгортання внутрішніх соціальних конфліктів, загрозливих для стабільного функціонування бізнесу. Розмиті права власності, закладені у розпливчастих законодавчих нормах, або взагалі через відсутність останніх, дозволяють українській владі на свій розсуд, керуючись не чіткими критеріями економічної ефективності, а туманними критеріями політичної доцільності, підходити до формування та розпорядження державними фінансами й усім національним багатством країни.

Розмита власність – основа тіньової економіки, чим вищий рівень розмивання прав, тим вищий ступінь тінізації і навпаки. За висновками експертів, Україна належить до країн із найбільш тінізованою економікою з рівнем тінізації понад 50 % [20, с. 4]. Більшість із них пов'язують поширення тінізації економіки із слабкістю держави як інституту. З цим важко не погодитись, однак практично ніхто не розглядає цю проблему в іншому ракурсі. Зокрема у такому, що сама держава у теперішньому її вигляді найбільшою мірою зацікавлена в існуванні тіньового сектору. Можна погодитися з аргументами окремих дослідників, що тіньова економіка порівняно із легальною з чітко визначеними правами власності дозволяє владі: *по-перше*, отримувати додаткові неофіційні недеklarовані доходи з тіньового бізнесу, що значно перевищують легальні доходи державної бюрократії; *по-друге*, тіньові доходи влади слугують не лише джерелом індивідуального збагачення її представників, а й, що більш важливо – джерелом відтворення самої влади¹⁴ й утримання стабільності всередині структури владної ієрархії шляхом вибудовування так званих "корупційних пірамід" і рівномірного перерозподілу отриманого неофіційного доходу між різними відомствами та гілками влади¹⁵.

¹³ Експерти можуть заперечити, що в Україні немає приватизованої держави, а є потужне промислово-фінансове лоббі, яке "проштовхує" свої інтереси. Автор не є прихильником цієї позиції, з декількох причин. Лобізм припускає дистанціювання бізнесу від влади, остання може обирати об'єкт своєї "прихильності" як на аукціоні, залежно від максимального розміру ціни, яку згодні заплатити лобісти за потрібне рішення. Натомість у моделі приватизованої держави, проводячи аналогію з корпорацією, влада виконує функцію найманого топ-менеджера, обслуговуючи інтереси виключно власника корпорації, а в нашому випадку тих, хто приватизував державу. Саме така ситуація характерна для сучасної України.

¹⁴ Тіньова економіка розглядається як основний донор виборчих кампаній усіх рівнів хоча б із тих позицій, що офіційно затверджені на фінансування виборчого процесу бюджетні кошти не можуть бути використані на елементарний підкуп виборців і виборчих комісій.

¹⁵ Більш детально ці явища на прикладі Російської Федерації описані в [18, с. 10–14].

В умовах загостреної політичної боротьби за владу, законодавчої невизначеності рамок дозволеного при її веденні та обмеженості офіційно встановлених джерел фінансового покриття витрат на подібні заходи, схильність до тінізації господарської діяльності та розмивання прав власності зростає, оскільки зростає потреба у тіньовому фінансуванні цієї боротьби як самою владою, так і її опонентами. Для України, в якій політичні баталії не вщухають в останнє десятиліття, а градус протистояння наближається до "точки кипіння", такий висновок не потребує особливих доведень.

Вітчизняний бізнес не менше ніж влада зацікавлений у підтриманні режиму розмитих прав та тінізації своєї діяльності. Зокрема йдеться про можливість економічно невмотивованого отримання індивідуальних преференцій, пільг, дефіцитних бюджетних ресурсів, адміністративного захисту від контрольних-ревізійних органів та конкурентів. Цей режим дозволяє бізнесу підвищити свою доходність через приховування частини прибутків і несплату в повному обсязі передбачених законом податків. Така можливість утворюється шляхом елементарного підкупу представників податкових органів. З іншого боку, встановлення владою непомірного з економічними можливостями суб'єктів рівня оподаткування за умов режиму розмитої власності, на думку автора статті, цілком свідоме і спрямоване саме на створення джерел неофіційних доходів самої влади.

Вітчизняні виробники, отримуючи від тінізації більші фінансові ресурси, інтуїтивно або інстинктивно реагують на потужний конкурентний тиск із боку іноземних компаній на внутрішньому ринку, нівелюючи негатив від власної технологічної та організаційної відсталості на фоні серйозних ресурсних обмежень для зростання та нерозвиненості внутрішнього ринку капіталів.

Чималу роль у формуванні такої поведінки суб'єктів відіграло поступове вичерпання наприкінці 90-х років ХХ ст. потенціалу віртуального перерозподілу ("проїдання") власності як основного джерела їх доходів. Перед суб'єктами постала потреба винайдення інших джерел статків, у тому числі й за рахунок поновлення виробничої діяльності. Економічне пожвавлення та зростання виробництва в Україні у першому десятилітті ХХІ ст. відбувалося на тлі закріплення нового типу перерозподілу власності, спрямованого на консолідацію капіталу з відповідним підвищенням у такий спосіб його продуктивності. У цьому процесі додаткові тіньові фінансові ресурси за режиму розмитих прав¹⁶ і дефіциту легальних ресурсів розширюють можливості не лише для органічного зростання власного бізнесу (через капіталізацію прибутку), а й для відносно швидкого механічного зрос-

¹⁶ Як відомо розмиті права власності об'єктивно зменшують вартість об'єкта, підвищуючи тим самим потенціал консолідації в умовах обмежених ресурсів і недокапіталізованої, як в Україні, економіки.

тання та концентрації виробництва шляхом злиттів і поглинань. Цим також можна пояснити "процвітання" рейдерства як не зовсім законного різновиду консолідації власності не лише в Україні, а й на всьому пострадянському просторі та неефективну, підчас удавану, боротьбу влади із цим явищем.

Порівняно із державою та бізнесом існування режиму розмитої власності найменш прийнятне для населення, особливо у частині дотримання прав пересічних громадян. Останні опиняються практично без захисту перед свавіллям як чиновництва, так і бізнесу, зокрема й перед своїм безпосереднім роботодавцем¹⁷. Однак і населення має свої вигоди. Левову частку своїх доходів населення, яке працює у небюджетній сфері, не декларує та отримує від роботодавця у конвертах, не сплачуючи податків. Не потребує особливих пояснень, чим приховані доходи привабливі для населення. Варто звернути увагу, хоча б на той факт, що вони дозволяють зберігати "температуру" соціального невдоволення громадян на рівні, який не виливається у широкомасштабні соціальні конфлікти з руйнівними наслідками для всієї країни, підтримувати споживання у періоди циклічних спадів виробництва, виступаючи тим самим стимулом для швидкого виходу з рецесії, жити не за офіційними статками на фоні риторики політиків про великі масштаби бідності¹⁸ тощо. Як це не парадоксально, але сама держава "крізь пальці" дивиться на проблему приховування громадянами своїх доходів, оскільки це дозволяє їй особливо не витратитися на підтримування передбачених законом соціальних гарантій, зокрема щодо освіти, охорони здоров'я, працевлаштування тощо, а "заощаджені" за цими статтями кошти використовувати на приватні інтереси влади.

Таким чином, можна констатувати наявність в Україні своєї "пастки" нелегітимної та розмитої власності, вихід із якої, з позицій максимального задоволення короткострокових інтересів, не вигідний ні владі, ні бізнесу, ні населенню. Однак це не означає, що її збереження є можливим і доцільним з погляду довгострокових перспектив країни. Тут виникає серйозна суперечність між окремими перевагами, які сьогодні мають суб'єкти від режиму розмитої власності, та їх втратами у перспективі, які важко спрогнозувати, від свідомого підтримування цього режиму.

¹⁷ Автор не намагається детально проаналізувати те, в чому проявляється свавілля держави та бізнесу по відношенню до свого населення, оскільки цьому питанню присвячені численні дослідження соціально-економічного спрямування.

¹⁸ На підтвердження цієї тези можна навести факт одночасного існування в Україні в останнє десятиліття таких, на перший погляд несумісних речей, як проживання на межі та за межею бідності за рівнем офіційних доходів двох третин населення при тому, що країна входить у число світових лідерів за темпами зростання та обсягами продажів нових автомобілів, переважно імпортованих, у тому числі й дорогих моделей, за обсягами будівництва і придбання житла при високій його вартості порівняно з середньоєвропейськими мірками тощо.

Зокрема зростання чи принаймні збереження теперішнього рівня тіньової економіки, як наслідку розмитих прав, у довгостроковій перспективі нівелює ефективність проведення цілеспрямованих прогресивних структурних перетворень. Немає жодних гарантій, що останні будуть здійснюватись у потрібному напрямі самостійно, лише від інерційного пристосування виробництва до кон'юнктури. Це пов'язано із нагромадженням асиметричності інформації щодо реального стану економіки. Відповідно витрати суб'єктів на її подолання також зростатимуть, що зрештою зробить виробництво збитковим, а ті тимчасові переваги від тінізації, які зараз мають суб'єкти, будуть втрачені і не компенсують майбутні збитки. Тінізація унеможливує об'єктивну оцінку ресурсів для структурних реформ і модернізації виробничого апарату, а також доступність легальних відкритих ресурсів для суб'єктів із "тіні". Тим самим консервуватиметься структурно-технологічна відсталість і економіка все більше "втягуватиметься" у тінь, утворюючи замкнене коло: "відсталість – тінь – ще більша відсталість".

Тінізація та розмивання прав власності на фоні слабкості держави і загостреної політичної боротьби несе у собі й інші загрози як внутрішнього, так і зовнішнього походження. Серед зовнішніх загроз які виникають у такій ситуації варто звернути увагу на неконтрольоване проникнення на внутрішній ринок та у виробництво іноземних компаній, зокрема транснаціональних, із привнесенням своїх "правил гри", які можуть бути неприйнятні, як з позицій вирішення завдань становлення незалежного і потужного вітчизняного бізнесу, так і з позицій задоволення власних національних інтересів країни. Не потребує доведення теза, що ці "правила гри" вибудовуватимуться винятково з інтересів іноземних суб'єктів та урядів країн їхнього походження. Зважаючи на значно більший фінансовий потенціал іноземних ТНК порівняно з вітчизняними компаніями, також не потребує особливої аргументації, що при перевищенні певного порогу присутності всередині країни їх правила стануть домінуючими у вітчизняному господарстві через описаний вище механізм приватизації влади і призначення урядів-маріонеток, повністю залежних у своїй політиці від зовнішнього диктату більш розвинених іноземних країн¹⁹. Для України існує також небезпека свідомого "втягування" владою у країну потужних іноземних компаній з покладенням на них функції "знекровлення" бізнесу політичних опонентів. Такі випадки для нашої країни вже не раз мали місце. На практиці вони здійснювались через механізми приватизації стратегічних об'єктів державної власності на користь іноземних компаній чи волюнтаристської (необ'єктивної, силової) репрі-

¹⁹ Така ситуація вже спостерігається в окремих постсоціалістичних країнах – нових членах Євросоюзу, в яких понад три чверті виробництва перейшло у власність іноземних ТНК із більш потужних країн-сусідів, а їх уряди втратили можливість самостійно визначити напрями своєї економічної та соціальної політики.

ватизації об'єктів, що перебували у власності опонентів²⁰. Подібні явища становлять чималу загрозу, оскільки задоволення власних, нічим неурегульованих і не обмежуваних політичних амбіцій, здійснюється шляхом свідомого підриву економічної безпеки всієї країни.

Варто звернути увагу, що зростання доходів вітчизняного бізнесу через консолідацію капіталу, здійснювану в режимі розмитої власності й на основі "захоплення" бізнесу інших, має свої межі як часові, так і вартісні. Згодом потенціал доходності такої консолідації себе вичерпає і почнеться нова хвиля перерозподілу і реструктурування власності, наслідки якої непередбачувані щодо збереження цілісності та стабільності економічної системи країни. Автор статті схиляється до такого висновку принаймні з декількох обставин. *По-перше*, на відміну від тенденцій концентрації та консолідації капіталу у світі, характерною ознакою яких є поглиблення спеціалізації та зосередження основних ресурсів компаній на обмеженій кількості перспективних напрямів (дедиверсифікація), в Україні консолідація має наслідком утворення аморфних конгломератів, діяльність і ресурси яких розпорошені між численними напрямками. Такі конгломерати є неефективними та внутрішньо нестійкими щодо підвищення продуктивності виробництва, отримання синергетичного ефекту від концентрації та сприйнятливості до інновацій. Їх прибутки спрямовуються на поточне споживання, а не на розвиток і модернізацію виробничого апарату. *По-друге*, спадаюча дохідність від "конгломератної" консолідації та втрачені можливості для технологічного переоснащення виробництва зумовляють пошук бізнесом нових, переважно дешевих і швидких, джерел прибутків. В Україні такі, не інноваційні за своїм походженням, джерела існують й починають активно експлуатуватися²¹. Йдеться насамперед про невичерпний (принаймні в найближче десятиліття) потенціал надходжень від приватизації та подальшого перерозподілу ("проїдання") землі, мораторій на продаж якої вже спливає. На жаль, існування цього джерела збагачення подовжить зацікавленість і влади, і бізнесу в підтриманні режиму розмитої власності та знову відсуне на задній план проблеми розвитку та технологічного вдосконалення власного промислового виробництва.

²⁰ Прикладом може слугувати реприватизація у 2005 р. металургійного комбінату "Криворіжсталь", який належав політичним опонентам влади і був перепроданий іноземній ТНК "Mittal Steel". Варто пригадати постійні наполегливі спроби "помаранчевої" влади повернути у державну власність Нікопольський феросплавний завод, що був приватизований бізнесом, "кришованим" попередньою владою. Неодноразові невдалі спроби приватизувати Одеський припортовий завод супроводжувались намаганнями влади отримати політичні дивіденди і зовнішню підтримку на чергових виборах.

²¹ Саме значна присутність в українській економіці джерел доходів, не пов'язаних із необхідністю впровадження у виробництво передових технологій та продуктів, дає підстави експертам говорити про несприйнятливості економіки до нововведень і неможливість, принаймні до вичерпання цих джерел, розвитку економіки на інноваційній основі [21].

Таким чином підбиваючи підсумки, можна говорити, що інститут власності в Україні серйозно деформований. Його розвиток не відповідає загальносвітовими тенденціями і чинить суттєвий деструктивний вплив на стан вітчизняної економіки, нівелюючи можливості для кардинального якісного оновлення виробництва на інноваційній основі.

Реформування різних складових інституту власності як у частині встановлення прав на ресурси, так і у частині встановлення прав на доходи, не було підпорядковано єдиній меті – створенню сучасного, технологічно-передового, конкурентоспроможного виробництва, покликаного забезпечити зростання матеріального добробуту громадян і вирішення їх соціальних проблем. Реформи інституту власності у широкому розумінні, як і безпосередня заміна суб'єкта власності з державного на приватного, так і зміна систем податкового, бюджетного, адміністративного регулювання бізнесу та соціального забезпечення громадян, були і залишаються абстрагованими від наявного в українському суспільстві економічного базису, зумовлюючи таким чином його подальшу руйнацію. Саме з різновекторністю та взаємною неузгодженістю реформ окремих складових інституту власності, які здійснювала держава, невідповідністю їх фактичних цілей задекларованим, незважанням на поточний стан економіки та кон'юнктури слід пов'язувати відсутність в Україні ефективного для суспільства власника, а не зі свідомим небажанням власника бути ефективним лише за фактом наділення ("ощасливлення") його тією чи іншою власністю.

Прорахунки у формуванні нової системи прав власності зумовили становлення спотворених, непаритетних стосунків між владою, бізнесом і суспільством. Вони закріпили феномен неефективного власника, відсторонення населення від власності та її суспільну нелегітимність, послабили державу як інститут, розширили можливості її використання бізнесом для власного збагачення, позаекономічного за своєю природою і здійснюваного на основі свідомого підтримування режиму "розмитих" прав, зробили нормою господарського життя і політики можливість безкарного розбазарювання та відвертого розкрадання державних ресурсів і національного багатства як бізнесом, так і владою.

Витоки деформацій у становленні інституту власності слід пов'язувати не стільки зі слабкістю правового та методологічного обґрунтування реформ, скільки з економічними і техніко-виробничими параметрами господарської системи країни. Така позиція цілком узгоджується з одним із основних постулатів інституціоналізму, що інституційні зміни мають економічне походження. Поглиблюючи цю тезу для України, можна говорити, що відхилення у розвитку її господарської системи від загальносвітового тренду (певною мірою умовного), зумовили відхилення у вибудовуванні її інституційної системи (зокрема й інституту власності, як її складової) від світових тенденцій.

Найбільш проблемними якісними рисами вітчизняної економіки, які за роки реформ не зникли, а навпаки лише погіршились, є: значна структурно-технологічна відсталість, ресурсно-експортна орієнта-

ність, організаційна недосконалість і низький рівень капіталізації виробництва; висока зношеність основного виробничого капіталу; майже повна залежність від зовнішніх джерел енергетичних ресурсів; нерозвиненість виробництва для внутрішнього споживчого ринку; зародковий стан інститутів ринкової інфраструктури та інноваційної системи та як наслідок дефіцит доступних внутрішніх джерел фінансових ресурсів та інноваційна "непіддатливість" виробників; повністю відкритий доступ на внутрішній ринок продукції іноземного походження і випереджаюче нарощування імпорту (особливо споживчого) над експортом, наслідком чого є високий рівень конкурентного тиску на вітчизняного виробника й об'єктивна неспроможність останнього акумулювати ресурси для власної модернізації через виснажливу конкуренцію тощо²².

Логіка подолання деформацій у функціонуванні інституту власності, які з часом лише накопичуватимуться та поглиблюватимуть названі вище проблеми в економічній сфері, має вибудовуватися за стратегією одночасних цілеспрямованих змін інституційних та економічних параметрів господарської системи країни, що обумовлено взаємною проникністю останніх. Наведені вище проблемні риси вітчизняної економіки відзеркалено²³ визначають орієнтири для економічної політики в цілому та промислової політики зокрема. Не потрібно тішити себе ілюзіями щодо власного новаторства у визначенні цих напрямів, однак хочеться сподіватися, що саме вони стануть підґрунтям для позитивних інституційних змін, у тому числі змін у системі прав власності, які згодом лише прискорять і закріплять позитивні зміни у самому виробництві, а також дозволять характеризувати вітчизняного власника як ефективного. Інструментарій політики реалізації кожного напрямку добре відпрацьований у світовій практиці, однак мало застосовуваний в Україні. У виборі конкретних інструментів і завдань політики слушною є позиція В. Полтеровича, на його думку, вони мають обиратися залежно від тієї стадії розвитку, на якій перебуває країна в даний час. Стадійний підхід також має бути закладений у саму стратегію перетворень [7, с. 166–195].

Слід продовжити реформування інституту власності, не роблячи основним його стрижнем лише остаточну приватизацією тих залишків державного майна, які ще залишились, інакше її результат для економіки буде таким же негативним, як і від раніше приватизованих об'єктів. Зміни у системі прав власності, як у частині врегулювання

²² Кількісний аналіз кожного з цих факторів достатньо повно представлений у численних наукових працях вітчизняних дослідників.

²³ Коли йдеться про визначення напрямів економічних перетворень шляхом відзеркалення від проблемних точок економіки, мається на увазі, що кожна проблема при її інверсивному оберненні перетворюється на напрям її вирішення. Наприклад, кажучи про проблему структурно-технологічної відсталості виробництва, можна сформулювати напрям її вирішення як структурно-технологічне вдосконалення та модернізацію останнього тощо.

доступу суб'єктів до ресурсів (регуляторна, грошово-кредитна, бюджетна політика), так і у частині розподілу отриманих ними доходів (податкова політика) мають узгоджуватись із основними напрямками подолання названих вище проблемних вузлів економіки, що до останнього часу, на жаль, не відбувалось.

Не можна залишати поза увагою реформування політичної складової впливу на функціонування інституту власності, оскільки вона чималою мірою сформувала наявні у ньому деформації. Насамперед слід нормативно закріпити рамки дозволеного у виборі форм і методів ведення та фінансового забезпечення політичної боротьби і здобуття влади, залучення для цього коштів держави, юридичних та фізичних осіб. Обов'язковою є розробка механізмів трансформації політичних зобов'язань влади, наданих бізнесу і суспільству, у практичну площину, передбачивши її відповідальність як за вихід із рамок, так і за невиконання зобов'язань. Доцільність цього пов'язана з необхідністю ліквідації тіньового ненормативного примусового фінансового пресингу на суб'єктів для отримання тіньових ресурсів на політичну боротьбу й утримання влади, а також з необхідністю ліквідації партикуляризму відносин у трикутнику "влада – бізнес – суспільство".

Особливо важливим напрямом реформування відносин власності є встановлення обмежень для представників влади та бізнесу на отримання доходів із неекономічних за своєю природою джерел із метою підвищення стимулів суб'єктів до продуктивної виробничої діяльності та їх зацікавленості у впровадженні інновацій. Такими є доходи від експлуатації власності, отриманої від контрагентів даром або за суттєво заниженою вартістю порівняно з ринковою, без їхньої добровільної згоди на передачу чи продаж завдяки розмитості та прогалинам у законодавстві або шляхом елементарного невмотивованого відчуження за рішенням влади чи силового захоплення (рейдерства). Цей напрям має передбачати завдання щодо підвищення рівня специфікації та захищеності прав власності, усунення можливостей позанормативного неформального адміністративного втручання у діяльність суб'єктів та накладення на них обмежень щодо розпорядження своєю власністю. Потребує додаткового вноормування діяльність у сфері купівлі-продажу землі після зняття відповідного мораторію, зокрема у частині мінімізації спекулятивних обороток із перепродажу землі.

Наївно сподіватися, що розмитий режим власності і тінізацію господарської діяльності вдасться подолати у короткий час прийняттям якогось одного нормативного акта, який би все одразу врегулював. Важливо змінити і закріпити у свідомості більшості громадян фундаментальний принцип формування самого права кожного суб'єкта. Нині його можна сформулювати так: "дозволено все, що не заборонено". Слідування цьому принципу зумовило виникнення більшості проблем у функціонуванні інституту власності в Україні, оскільки чим більша розмитість, тим менше норм, що забороняють агентам здійсню-

вати певні дії, притримуватись певної поведінки та усталених суспільних цінностей. Наслідком його накладення на розмиту систему прав є зростання невпорядкованості та хаотичності вітчизняної господарської системи. Це збільшило рівень її асиметричності та витратності, що при гострому дефіциті фінансових ресурсів лише закріплювало негативні риси вітчизняного виробництва. У таких умовах потрібно запровадити інший, протилежний існуючому принцип формування права, а саме: "дозволено тільки те, що регламентовано" (відповідно все інше заборонено). У міру "визрівання" господарської системи кількість дозволеного має накопичуватись і відповідно регламентуватись. Це стане основою формування зацікавленості й мотивації всіх суб'єктів (як держави і бізнесу, так і населення) у чіткій специфікації своїх прав власності при їх взаємоузгодженні та несуперечливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Капелюшников Р. И.* Что такое право собственности? [Электронный ресурс] / Р. И. Капелюшников. — Режим доступа : http://www.libertarium.ru/libertarium/1_libsb3_1-1.
2. *Тамбовцев В.* Упорядочение отношений собственности: структура проблемы, индикаторы, направления действий / В. Тамбовцев, А. Шаститко. — М. : РЕЦЭП, 2005. — 30 с.
3. *Радаев В. В.* Новый институциональный подход: построение исследовательской схемы / В. В. Радаев // Экон. социология. — 2001. — Т. 2, № 3. — С. 5–26.
4. *Дуглас Н.* Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Н. Дуглас ; пер. с англ. А. Н. Нестеренко ; предисл. и науч. ред. Б. З. Мильнера. — М. : Фонд экон. кн. "Начала", 1997. — 180 с.
5. *Ходжсон Дж.* Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории / Дж. Ходжсон ; пер. с англ. — М. : Дело, 2003. — 464 с.
6. *Шаститко А. Е.* Новая институциональная экономическая теория / А. Е. Шаститко. — М. : Экон. фак. МГУ, ТЕИС, 2002. — 591 с.
7. *Полтерович В. М.* Элементы теории реформ / В. М. Полтерович. — М. : Экономика, 2007. — 447с.
8. *Экономические субъекты постсоветской России (институциональный анализ)* / под ред. Р. М. Нуреева. — 2-е изд. испр. и доп. в 3 ч. — М. : МОНФ, 2003.
9. *Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований* / под ред. А. А. Гриценко. — Х. : Форт, 2008. — 928 с.
10. *Дементьев В. В.* Экономика как система власти / В. В. Дементьев. — Донецк : Каштан, 2003. — 404 с.
11. *Гальчинський А. С.* Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу / А. С. Гальчинський. — К. : Українські пропілеї, 2001. — 320 с.
12. *Будкін В.* Постсоціалістична трансформація власності / Економіка України. — 2007. — № 2. — С. 39–44.
13. *Бессонова О.* Образ будущего России в контексте теории раздаточной экономики [Электронный ресурс] / О. Бессонова // Публичные лекции "Полит.ру". — 2008. — Режим доступа : <http://www.polit.ru/lectures/2008/12/05/bessonova.html>.

14. *Экономические субъекты постсоветской России (институциональный анализ)*. В 3 ч. Ч. 2. Фирмы современной России / под ред. Р. М. Нурева. — М. : МОНФ, 2003. — 349 с.
15. *Явлинский Г.* Необходимость и способы легитимации крупной частной собственности в России: постановка проблемы / Г. Явлинский // Вопросы экономики. — 2007. — № 9. — С. 4–26.
16. *Резнік В.* Стан соціальної легітимності приватної власності на землю та капітал / В. Резнік // Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. — С. 118–128.
17. *Капелюшников Р. И.* Собственность без легитимности? : препринт WP3/2008/03 / Р. И. Капелюшников. — М. : ГУ ВШЭ, 2008. — 40 с.
18. *Барсукова С. Ю.* Теневая экономика и теневая политика: механизм сращивания : Препринт WP4/2006/01 / С. Ю. Барсукова. — М. : ГУ ВШЭ, 2006. — 48 с.
19. *Паламарчук Г.* Особливості рейдерства в Україні та політика його подолання / Г. Паламарчук, Л. Венгер // Економіка України. — 2007. — № 9. — С. 38–45.
20. *Барановський О.* Проблеми власності та легалізації капіталів і доходів в Україні / О. Барановський, В. Сіденко // Національна безпека і оборона. — № 2. — 2004. — С. 2–13.
21. *Дементьев В. В.* Почему Украина не инновационная держава: институциональный анализ / В. В. Дементьев, В. П. Вишневский // Науч. тр. Донец. нац. техн. ун-та. Серия: Экономическая. — Д. : ДонНТУ, 2009. — Вып. 36–1. — С. 5–16.

ФОРМУВАННЯ МІЖНАРОДНИХ СТРАТЕГІЧНИХ АЛЬЯНСІВ У СФЕРІ ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНИХ ПОСЛУГ

ТРОНЬКО В., аспірант кафедри міжнародної економіки КНТЕУ

Пошук ефективних організаційних форм розвитку компаній знаходиться в епіцентрі уваги як теоретиків, так і практиків, що особливо активно виявилось в перебігу останніх десятиліть. У світовій практиці існують певні різновиди інтеграції фірм, що розрізняються залежно від цілей співробітництва, характеру господарських відносин між їхніми учасниками, ступеню самостійності підприємств, що входять до об'єднання. Механізмом до активізації такої взаємодії є корпоративні злиття та поглинання, стратегічні альянси, консорціуми, трести, концерни, промислові холдинги, фінансово-промислові групи тощо

© Тронько В., 2010

ВІСНИК КНТЕУ 4/2010

31

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що міжнародні стратегічні альянси у сфері надання телекомунікаційних послуг є відносно новою формою партнерства, яка забезпечує використання ресурсного, фінансового та інноваційного потенціалу компаній-партнерів для посилення позицій їх учасників на міжнародних ринках. Активізація форм кооперативної поведінки з огляду на вплив світової фінансово-економічної кризи тільки посилюватиметься на тлі суттєвого переформатування конкурентного середовища ринків телекомунікаційних послуг. Отже, проблеми формування транскордонних стратегічних альянсів у сфері, що є рушієм інноваційного розвитку сучасних економік, у тому числі потенційно і вітчизняної, є актуальними та потребують додаткового дослідження.

Організаційні форми об'єднання компаній, що суттєво розрізняються за ступенем інтеграції їхніх учасників, розвиваються історично від концернів та сімейних груп на початку століття, до стратегічних альянсів наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Нові організаційні форми не витискають попередні типи інтеграції компаній, а доповнюють їх. Відбувається розширення та урізноманітнення форматів взаємодії. Характер взаємозв'язку між компаніями стає дедалі складнішим і тоншим, зважаючи на можливість кооперації інтегрованих структур.

Мотивацію та тенденції створення стратегічних альянсів висвітлювали у своїх працях зарубіжні та вітчизняні науковці, зокрема Г. Лорензоні [1], Д. Горячев, Д. Горячева [2], А. Дзюбатиий [3], М. Робінсон [5], Й. Рюэгг-Штюрм, М. Янг [4] та ін.

Метою дослідження є аналіз передумов і детермінант формування міжнародних стратегічних альянсів (МСА) та виявлення сучасних тенденцій розвитку МСА на ринку телекомунікаційних послуг України. Об'єктом дослідження є система міжкорпоративної взаємодії у сфері надання телекомунікаційних послуг.

Усі організаційні форми інтеграції компаній можна умовно поділити на "жорсткі" та "м'які". У цьому аспекті інтерес становить порівняння "жорстких" корпоративних злиттів та поглинань із "м'якими" стратегічними альянсами. "М'які" форми особливо популярні для міжнародних об'єднань, вони дозволяють вести спільну діяльність при збереженні засновниками юридичної та господарської самостійності. У рамках стратегічних альянсів виникає можливість мобілізації переваг потужної корпоративної структури при збереженні національної відокремленості її членів. Адаже іноді державна влада та суспільство через питання, перш за все, політичного характеру, неприхильно ставляться до таких форм інтеграції компаній, що призводять до втрати їхньої самостійності та незалежності.

Стратегічні союзи, як свідчить міжнародна практика, є однією із найперспективніших форм інтеграції компаній. Саме вони виявились у центрі уваги ТНК у 90-х роках ХХ ст. Експерти із транснаціоналізації прогнозують, що у ХХІ ст. вони перетворяться на найважливіше знаряддя конкурентної боротьби. Створення альянсів представляє собою один із найшвидших і найдешевших шляхів реалізації глобальної стратегії.

Широкий спектр альянсів, що створюються нині, складається з різноманітних форм. У створенні альянсів беруть участь як великі, іноді навіть багатонаціональні, компанії-гіганти, так і дрібні підприємства. Крім того, тенденція до розповсюдження спільної діяльності поміж підприємствами спостерігається майже в усіх галузях виробництва товарів та послуг. Слід зазначити, що ця тенденція почала набувати світових масштабів: альянси створюються північно-американськими, японськими, європейськими компаніями; не оминула вона і країни, що розвиваються, та держави із транзитивною економікою.

Важливим компонентом методологічного підходу до виявлення сутності МСА є розуміння ключових ознак, які вирізняють зазначену форму міжфірмової взаємодії від інших. Одні науковці під "стратегічним альянсом" розуміють таку форму співробітництва між генеральним підрядником і субпідрядником, яка слугує "збільшенню обсягів виробництва", чи "об'єднує діяльність деяких підприємств" [1, с. 20–22]; інші використовують це визначення для протиставлення злиттів і "дружніх" поглинань ворожим поглинанням. Іноді мінімальна участь однієї компанії в капіталі іншої сприймається як один із основних симптомів для подальшого зближення та утворення альянсу. Також аналітики визнають існування стратегічних альянсів у тому разі, якщо компанії-партнери мають спільну юридично оформлену одиницю, тобто філію або спільне підприємство, яке існує окремо від основних компаній [1, с. 25–30]. Існує також думка, що справжні стратегічні альянси є нічим іншим як різновидом всебічних договорів, мегаугод, що не мають чітко окресленої конкретної цілі.

Для розуміння сутнісних ознак транскордонного міжфірмового альянсу головне – можливість взаємного корпоративного зростання шляхом об'єднання ресурсів сторін угоди за умов збереження юридичної автономії та незалежності кожної із фірм-партнерів, що є резидентами різних країн. За таких умов альянси охоплюють компанії, що об'єднані для досягнення спільних цілей, не втрачаючи при цьому своєї стратегічної автономності.

Отже, можна дійти висновку, що *стратегічні альянси* – це об'єднання деяких незалежних підприємств, які мають намір реалізувати спільні цілі у сфері виробництва, збуту, НДДКР, використовуючи при цьому спільні ресурси. Альтернативою альянсам є: запуск виробництва самостійно, не поділяючи ризики та намагання самостійно побороти конкурентів; створення умов для злиття чи поглинання компаній.

Характерною особливістю альянсів є наявність декількох центрів управління, відносини всередині альянсу, що побудовані на діалозі при виникненні конфлікту інтересів. Друга характерна особливість, притаманна альянсам, пов'язана з тим, що інтереси та цілі компаній, що входять в альянс, часто суперечать один одному. У кожній компанії-партнера, завдяки збереженню своєї автономності, є конкретні цілі;

водночас усі компанії-партнери погоджуються спільно працювати заради досягнення інших, заздалегідь обумовлених цілей.

Ключові ознаки стратегічних альянсів:

- угода про співробітництво між фірмами, що є більшою за звичайні торгівельні операції, але не доводить справу до злиття компаній;
- тип господарського об'єднання, заснований на укладанні середньо- і довгострокових, дво- і багатосторонніх угод;
- до стратегічного альянсу можуть вступати не тільки постачальники та клієнти, а й конкуренти;
- у рамках стратегічних союзів здійснюється спільна координація стратегічного планування та керування учасниками діяльності, що дозволяє узгодити довгострокові партнерські відносини з вигодою для кожного учасника;
- стратегічні альянси створюються на основі горизонтальної міжфірмової кооперації, а також між компаніями, що зайняті в суміжних сферах діяльності та мають взаємодоповнюючі технології та досвід;
- альянс, як правило, не є самостійною юридичною особою;
- компанії можуть бути учасниками багатьох стратегічних альянсів;
- альянси створюються на визначний строк, а коли необхідність в об'єднанні відпадає вони розпадаються;
- альянси здійснюють вплив на конкуренцію: об'єднані компанії спрямовують зусилля переважно проти спільних конкурентів, чим проти один одного;
- способи проникнення на ринок, що найменше обмежуються в законодавчому порядку.

Вивчення міжнародного досвіду функціонування МСА дозволяє виокремити чотири різновиди організаційних форм реалізації стратегічних альянсів: альянси з акціонерною участю в існуючих підприємствах; стратегічні альянси з утворенням нових компаній (суспільні підприємства); консорціуми для реалізації інвестиційних проектів; альянси зі слабкою кооперацією.

З огляду на сфери діяльності стратегічні альянси можна умовно поділити на три види: альянси з реалізації проектів НДДКР; альянси з організації спільного виробництва; альянси зі спільного засвоєння нових ринків. Найбільш розповсюдженими є альянси, що створюються для співробітництва у сфері НДДКР. На сьогодні до цієї групи належить більше половини всіх стратегічних союзів [2, с. 13–19].

Альянси укладаються переважно між підприємствами, що знаходяться в США, Європі та Японії. Однак і фірми із країн, що розвиваються, та країн із транзитивною економікою також укладають альянси, навіть із партнерами з передових регіонів (табл. 1, 2).

Таблиця 1

Географічний розподіл МСА за різними сферами діяльності у 2007–2008 рр., % [5]

Країни	Частка МСА, що діють у визначеному регіоні (за даними Гарвардського університету)	Частка МСА, що діють у визначеному регіоні (за даними бізнес школи INSEAD)
США	38	30
Японія	14	12
Західна Європа	23	47 (тільки країни ЄЕС)
Інші розвинені країни	6	11 (у т. ч. європейські країни, що не входять до ЄЕС)
Країни, що розвиваються, та країни Східної Європи	19	
Разом	100	100

Таблиця 2

Розподіл МСА за галузевою ознакою у 2007–2008 рр., % [4]

Сектор	Галузь	Частка МСА галузі	Частка МСА у секторі
Первинний	Продовольча	4	9
	Металургія та добування корисних копалин	8	18
	Енергетика	13	29
	Будівництво	3	7
	Текстильна	2	4
	Целюлозно-паперова	2	4
	Хімічна	13	29
	<i>Усього по первинному сектору</i>	45	100
Вторинний	Телекомунікації	6	15
	Виробництво іншої електронної техніки	4	10
	Електромашинобудування	2	5
	Автомобілебудування	5	13
	Аерокосмічна	2	5
	Машинобудування	12	31
	Виробництво інших промислових товарів	8	21
	<i>Усього по вторинному сектору</i>	39	100
Третинний	Транспорт	2	12.5
	Комунікації, розваги, видавнича справа	2	12.5
	Збут	3	19
	Фінансовий сектор	4	25
	Інші служби	5	31
	<i>Усього по третинному сектору</i>	16	100

Можна дійти висновку, що європейські компанії відіграють провідну роль у формуванні альянсів. На один зафіксований альянс припадає, принаймні, по одній європейській фірмі. Якщо проаналізувати дані за кожною європейською країною, то виявиться, що найактивнішими є французькі та британські фірми. Внутрішньо-європейські альянси кількісно переважають над своїми американськими аналогами. До того ж, на відміну від американських альянсів, вони є інтернаціо-

нальними. Загальна тенденція до інтернаціоналізації економіки досить відчутно проявилась в Європі. Це спричинено більш високим рівнем лібералізації європейського законодавства щодо укладання міжкорпоративних альянсів, воно вочевидь є лояльнішим за американську систему корпоративного права і не заважає збільшенню кількості альянсів.

Емпіричні дані свідчать, що у таких сферах, як телекомунікації та обчислювальна техніка, ще у 80-х роках ХХ ст. кількість альянсів збільшилась у п'ять разів. За наступні роки їх кількість збільшувалась у геометричній прогресії, особливо на початку ХХІ ст. й у 2007–2009 рр., зокрема під час світової фінансової кризи [5]. Таке зростання стало можливим завдяки прискоренню процесів транснаціоналізації бізнесу, збільшенню потреб для фінансування НДДКР, пошуку більш ефективних форм корпоративної взаємодії через співробітництво з компаніями галузі, які досягли відповідного досвіду та можливостей. У країнах Європи найбільше альянсів створюється в таких галузях, як автомобілебудування, аерокосмічна промисловість, телекомунікації (табл. 3).

Таблиця 3

**Розподіл альянсів за виробничими галузями
у 2007–2008 рр., % [4]**

Галузі промисловості	Частка МСА галузі
Автомобілебудування	24
Аерокосмічна промисловість	19
Телекомунікації	17
Інформатика	14
Електрообладнання	13
Інші галузі	13

Компанії у сфері надання телекомунікаційних послуг, інтегруючись у транскордонні стратегічні альянси, переслідують такі мотиви:

- досягнення ефекту економії на масштабах виробництва має особливе значення для галузей із коротким міжнародним життєвим циклом послуг і високими витратами на НДДКР;
- спільне використання виробничих потужностей;
- об'єднання зусиль у виробництві компонентів телекомунікаційного обладнання та техніки чи складання кінцевої продукції;
- зниження невизначеності та посилення стабільності корпоративного розвитку, оскільки у довгострокових відносинах із стратегічним партнером об'єднуються їхній досвід та ресурси;
- зниження ризиків у діяльності на локальних, регіональних та міжнародних ринках;
- отримання доступу на ринок, де вже існують сформовані ринкові структури та менталітет, просування на ринок продукції та послуг один одного;

- передача технологій, знань, ноу-хау, проведення спільних досліджень, навчання персоналу;
- спільна розробка і виробництво технічно складних виробів (засобів комунікації, комп'ютерів тощо).

Компанії у сфері надання телекомунікаційних послуг із розвинених країн, які були орієнтовані на експорт та міжнародну експансію, шукали можливості альянсу з компаніями із країн-реципієнтів для просування на місцевий ринок своєї продукції. Такі угоди часто були необхідними слабо розвиненим країнам для отримання доступу на ринки розвинених країн. Це можна відзначити як перший етап формування МСА у сфері надання телекомунікаційних послуг за участі компаній-резидентів з різних країн. Останнім часом, як у докризовий період, так і в період активної фази світової фінансово-економічної кризи, провідні компанії із різних регіонів світу створюють стратегічні альянси для посилення своїх спільних можливостей із обслуговування цілих континентів і просування на світовому ринку. В цьому аспекті показовим є досвід як японських, так і американських компаній, які створювали альянси для зміцнення своєї конкурентоспроможності на ринку країн Європейського Союзу та завоювання новітніх ринків східноєвропейських країн.

Незважаючи на те, що укладання МСА в умовах загострення міжнародної конкуренції та погіршення фінансових можливостей окремих операторів ринку будуть активізуватись, варто також не омислити увагою ті недоліки стратегічних альянсів, які діють як деструктивні чинники щодо їх зростання. Потрібно зазначити, що ефективна координація діяльності самостійних компаній є складним завданням (зважаючи на різну мотивацію та, іноді, різні цілі). Будучи суттєво незалежними, партнери в змозі приймати неоптимальні рішення щодо стратегічного альянсу в цілому.

Україна не стоїть осторонь процесів, які відбивають сучасні тенденції розвитку транснаціоналізації бізнесу та активізації МСА у сфері надання телекомунікаційних послуг. Яскравим прикладом транскордонного корпоративного альянсу на телекомунікаційному ринку України стала угода між такими світовими гравцями, як *Hewlett-Packard* та *Alcatel-Lucent* у 2009 р. Компанії підписали угоду про намір укладання 10-річного глобального альянсу, який допоможе замовникам скористатись перевагами конвергенції телекомунікаційних та інформаційних технологій на ринку України. Після укладання офіційної угоди сторони наразі спільно просувають рішення та можливості для комплексної трансформації операторського та корпоративного бізнесу.

Компанії реалізують проект глобальної програми із перетворення комунікаційних мереж у конвергентні структури нового покоління. Така трансформація дозволить операторам ефективно доставляти нові прибуткові послуги. *Hewlett-Packard* та *Alcatel-Lucent* також планують

запропонувати послуги управління новими та існуючими інфраструктурами замовникам, які шукають ефективні рішення для аутсорсингу. Компанії розробили спільну ініціативу виходу на ринок, зокрема щодо постачання комунікаційних рішень середнім та великим підприємствам, а також організаціям державного сектору. Продукти *Alcatel-Lucent* для IP-телефонії, уніфікованих комунікацій, мобільності, безпеки та контакт-центрів будуть інтегровані з ІТ-рішеннями *Hewlett-Packard*.

Крім того, альянс розробляє всі комплексні рішення, що використовують переваги корпоративних і телекомунікаційних продуктів обох компаній. У фонді *Hewlett-Packard Financial Services* декілька мільярдів євро, зарезервованих під цільове фінансування ІТ-проектів компанії у країнах Центральної та Східної Європи, у тому числі в Україні.

Саме *Alcatel-Lucent* скористувалась такою новою послугою від *Hewlett-Packard* та передала на аутсорсинг всю свою ІТ-інфраструктуру. Таким чином, компанія має намір скоротити операційні витрати та зосередитись на основних завданнях. Також *Alcatel-Lucent* уклала угоду з найбільшим оператором на телекомунікаційному ринку України "Київстар Дж. С. М." про постачання йому обладнання. Раніше *Alcatel-Lucent* співпрацювала лише з "Голден Телекомом" та МТС. Угоди та дії компанії на телекомунікаційному ринку дозволяють констатувати, що компанія розширює не лише перелік своїх корпоративних клієнтів, а й масштаби своєї діяльності на ринку України, шляхом активного використання формату МСА [3, с. 14–16] для посилення позицій на важливому для неї локальному сегменті ринку телекомунікаційних послуг Центральної та Східної Європи

Отже, проаналізувавши передумови розвитку та розширення форм міжфірмової співпраці, зокрема на ринку телекомунікаційних послуг України, можна зробити певні висновки та узагальнення.

По-перше, формування стратегічних міжфірмових альянсів пов'язано з процесами глобалізації світових господарських зв'язків, загостренням міжнародної конкуренції та посиленням технологічних змін у системі світового господарства. МСА є однією з перспективних форм інтеграції компаній, що забезпечує швидкі та оптимальні шляхи реалізації їх глобальної стратегії.

По-друге, міжнародна практика підтверджує домінуючу роль європейських компаній у формуванні МСА. Транскордонні альянси за участю країн ЄС кількісно переважають над альянсами, укладеними із американськими компаніями. Це спричинено більш високим рівнем лібералізації Європейського законодавства щодо укладання міжкорпоративних альянсів.

По-третьє, залучення компаній із країн, що розвиваються, до співпраці з міжнародними компаніями у форматі МСА допомагає цим країнам отримати певний доступ на ринки розвинених країн через

механізм внутрішньогалузевих поставок, це сприяє обміну досвідом, спільному використанню виробничих потужностей, зниженню ризиків у діяльності, участі в міжнародному трансфері технологій, знань, ноу-хау, проведенню спільних досліджень.

По-четверте, вітчизняний ринок телекомунікаційних послуг інтегрується в процеси транснаціоналізації бізнесу та активізації МСА. На його теренах у 2009 р. сформовано стратегічний альянс між потужними операторами галузі – нерезидентами – міжнародними компаніями-гігантами *Hewlett-Packard* та *Alcatel-Lucent*.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Lorenzoni G.* Constellations of Firms and New Ventures / G. Lorenzoni, O. Ornati // Journal of Business venturing. — 1988. — № 3.
2. *Горячева Д. Ю.* Анализ финансово-экономических преимуществ стратегических альянсов над корпоративными сделками слияния и поглощения / Д. Ю. Горячева, Д. Ю. Горячев. — М. : МАКС Пресс, 2002. — 64 с.
3. *Дзюбатый А.* HP и Alcatel-Lucent формируют глобальный альянс // Сети и телекоммуникации. — 2009. — № 5. — 25 с.
4. *Рюэгг-Штюрм Й.* Значение новых сетевых организационно-управленческих форм для динамизации предприятий / Й. Рюэгг-Штюрм, М. Янг // Проблемы теории и практики управления. — 2008. — № 6. — Режим доступа : <http://www.ptpu.ru>.
5. *Robinson M.* Strategic partnership vital in telecom / Mark Robinson, Herbert Smith // PLC. — 2010. — № 1. — Way of access : http://www.tradearabia.com/news/downloadmktreport.asp?file=../source/Market_Analysis/Market_Analysis330.doc.

ЄВРОПЕЙСЬКІ ОРІЄНТИРИ РЕФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕПОЗИТАРНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

СИВЧЕНКО Г., аспірант кафедри банківської справи КНТЕУ

Інфраструктура фондового ринку в кожній країні має свої особливості. Вони обумовлені рівнем розвитку економіки країни, характером діючої моделі ринку, специфікою системи державного регулювання ринку. Неодмінним елементом організації ринку цінних паперів є депозитарна система, яка виступає гарантом ефективного та прозорого обігу цінних паперів у країні.

© Сивченко Г., 2010

ВІСНИК КНТЕУ 4/2010

39

На етапі становлення світового фондового ринку трансграничні операції з цінними паперами здійснювались лише через центральні депозитарії, або шляхом залучення посередників. Останнім часом спостерігається тенденція до кількісного зростання трансграничних операцій, вона зумовлена глобалізацією світового ринку капіталу.

Для забезпечення можливості вільних трансграничних торгів цінними паперами та клірингу між контрагентами різних держав, необхідно створити та впровадити систему "єдиних правил" (стандартів) щодо побудови та організації діяльності фондового ринку та його ключової ланки – депозитарної системи; розробити єдину операційну систему, яка надавала б можливість вільного та швидкого доступу до інформації всім контрагентам і спростила б процес укладання угод за операціями щодо цінних паперів. Розробкою зазначених стандартів займаються провідні міжнародні, і в першу чергу Європейські організації з питань регулювання фондового ринку. Однак у країнах, що лише розвивають фондовий ринок, в тому числі в Україні, існують певні труднощі їх впровадження. Для українського фондового ринку актуально залишається проблема розробки механізмів адаптації міжнародних рекомендацій щодо функціонування Національної депозитарної системи, як на організаційному рівні, так і в площині законодавчого забезпечення її функціонування.

Проблеми розвитку і реформування українського фондового ринку висвітлювались у працях вітчизняних науковців і практиків, зокрема С. Бірюка, М. Бурмаки [1], А. Головка [2], Д. Леонова, О. Мозгового, С. Хоружого [3]. Предметом цих досліджень були здебільшого організаційно-технологічні аспекти формування діючої розрахунково-клірингової системи України [1], вивчались передумови впровадження рекомендацій світових організацій з регулювання фондового ринку на вітчизняному ринку цінних паперів [2; 3]. Недостатньо висвітленими залишаються питання організації депозитарної системи країни, яка б створювала умови ефективного й органічного розвитку фондового ринку країни у цивілізованому законодавчому просторі.

Метою статті є визначення основних методологічних засад реформування Національної депозитарної системи України відповідно до міжнародних правил і стандартів.

Сучасні тенденції на світових ринках капіталів спонукають учасників локальних ринків коригувати підходи до побудови систем обліку прав власності та виконання угод за цінними паперами відповідно до міжнародних стандартів. Розробкою цих стандартів у сфері організації системи депозитарної діяльності займаються такі міжнародні організації як: Група тридцяти (*Group 30, G-30*), Асоціація європейських центральних депозитаріїв (*Association of European Central Securities Depositories, ECSDA*), Міжнародна організація комісій з цінних паперів (*International Organization of Securities Commissions, IOSCO*), Міжнародна асоціація з питань обслуговування цінних паперів (*International*

Securities Services Association, ISSA), Асоціація національних агенцій з нумерації (*Association of National Numbering Agencies, ANNA*), Банк міжнародних розрахунків (*Bank for International Settlements, BIS*), Комітет європейських регуляторів ринків цінних паперів (*Committee of European Securities Regulators, CESR*), Центр європейських реформ (*Centre of Europe Reforms, CER*), Європейський центральний банк (*European Central Bank, ECB*), Азіатсько-тихоокеанська група центральних депозитаріїв (*Asia-Pacific Central Securities Depository Group, ACG*), Група Джиованніні (*the Giovannini Group, GG*), Асоціація центральних депозитаріїв Євразії (АЦДЕ). Головною метою розробки рекомендацій і стандартів є вдосконалення процесу взаємодії між усіма учасниками розрахунків за операціями з цінними паперами та клірингу, зниження ризиків, а також удосконалення управління системою депозитарної діяльності.

Базові рекомендації, щодо ефективної побудови інфраструктури фондового ринку були висвітлені у доповіді "Групи 30" 1989 р. [4]. Аналіз сучасної світової системи депозитарної діяльності свідчить, що вона неможлива без наявності центрального депозитарію на локальних рівнях (у середині кожної держави), який виступав би гарантом ефективних, своєчасних і надійних розрахунків за операціями щодо цінних паперів. Ще в 1989 р. у доповіді "Групи 30" кожній країні було рекомендовано створити власний Центральний депозитарій, при цьому, його створення передбачалось до 1992 р. Відповідно до цих рекомендацій у більшості європейських країн такі депозитарії були створені. Винятком стала лише Франція, яка мала на той час Центральний депозитарій (створений ще у 1941 р.). Нині ці країни перейшли на новий рівень розвитку системи обліку прав власності на цінні папери, створивши міжнародні інститути, що виконують функції Центрального депозитарію не для однієї, а для декількох країн. Наприклад, центральні депозитарії Франції, Бельгії, Голландії та Великої Британії об'єдналися, створивши групу Євроклер (*Euroclear*), що виконує функції центрального депозитарію для цих країн.

Основні функції центрального депозитарію такі:

- зберігання цінних паперів;
- підтримка комп'ютеризованої системи з обліку цінних паперів і грошових розрахунків та управління нею;
- ведення грошових рахунків клієнтів і здійснення мультивалютних переказів;
- поставка чи переказ цінних паперів проти одночасного платежу відповідно до доручення клієнта (кліринг);
- збір і розподіл дивідендів, процентних доходів і сум від погашених цінних паперів від імені клієнтів на їх рахунки;
- номінальне утримування для клієнтів за іменними цінними паперами;
- підтримання відносин із центральними депозитаріями на інших ринках.

Головні рекомендації цієї доповіді, що стосувалися побудови системи клірингу і розрахунків за договорами щодо цінних паперів на світових ринках пізніше були скориговані учасниками Міжнародної асоціації з питань обслуговування цінних паперів (*International Securities Services Association, ISSA*).

Проблеми та засоби імплементації рекомендацій "Групи 30" в діяльність Національної депозитарної системи представлено в *табл. 1*.

Таблиця 1

Рекомендації "Групи 30" у редакції ISSA та пропозиції щодо їх імплементації в Україні

Рекомендація	Ступінь запровадження в Україні	Пропозиції щодо реалізації
1	2	3
Усі звірки угод між усіма безпосередніми учасниками ринку (тобто торговцями, брокерами – дилерами та іншими членами біржі) повинні виконуватись на день T+0 (<i>рекомендація 1a</i>)	Механізм звірки за принципом T+0 не запроваджений	Оскільки на законодавчому рівні такий механізм звірки не визначений як обов'язковий до виконання, то необхідно внести відповідні корективи до Закону України "Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні"
Непрямі учасники ринку (такі, як інституціональні інвестори або інші учасники угод) повинні досягати підтвердження деталей угод на день T+1 (<i>рекомендація 2</i>)	Рекомендація впроваджена частково і реалізується лише інституційними інвесторами	На законодавчому рівні індивідуальним інвесторам необхідно надати право "метчингування угод"
Кожна країна повинна мати розвинений та ефективно діючий Центральний депозитарій цінних паперів, умови діяльності якого та управління яким заохочували б якомога ширше розповсюдження його послуг серед учасників ринку (<i>рекомендація 3a</i>)	Депозитарна система України є децентралізованою, функції центрального депозитарію розподілені між трьома депозитарними інститутами: Національним депозитарієм України (НДУ), Всеукраїнським депозитарієм цінних паперів (ВДЦП) (є монополістом на депозитарному ринку за кількістю цінних паперів) та депозитарієм при Національному банку України, що обслуговує державні цінні папери	Необхідно розширити спектр повноважень Національного депозитарію, або ж передати функції центрального іншому депозитарію
Якщо на одному і тому ж ринку є декілька клірингово-розрахункових депозитаріїв, вони повинні діяти на основі сумісних правил і звичаїв з метою зменшення ризику при розрахунках та уможливлення ефективного використання коштів і взаємних гарантій (<i>рекомендація 3d</i>)	Рекомендація реалізується не повною мірою	Регулюючим органам необхідно стимулювати взаємодію і зближення депозитаріїв, це дасть змогу мінімізувати операційний ризик і сприятиме більш ефективному функціонуванню фондового ринку України
Принцип "поставка проти платежу" (ППП) повинен застосовуватись як метод розрахунку за угодами з цінними паперами. PPP визначається таким чином: одночасний, остаточний, безвідзивний і негайний обмін цінних паперів та коштів на безперервній основі протягом дня (<i>рекомендація 5</i>)	Кількість угод щодо цінних паперів, що укладаються в режимі "поставка проти платежу" є зовсім незначною, що спричинено неузгодженістю системи обліку та зберігання цінних паперів із платіжною системою, а також відсутністю законодавчих вимог щодо післяторговельних процедур за такими операціями	Необхідно забезпечити повноцінне функціонування розрахунково-клірингових депозитаріїв, шляхом внесення відповідних змін до законодавчої бази в розрізі розрахункової діяльності

Закінчення табл. 1

1	2	3
Грошові платежі, що пов'язані із виконанням угод за цінними паперами та із обслуговуванням портфельів цінних паперів, повинні здійснюватися однаково за всіма фінансовими інструментами та ринками на основі домовленості про зарахування коштів "у той же день" (рекомендація 6)	Рекомендація не реалізується. В Україні відсутні нормативні вимоги щодо зарахування грошей у режимі "у той же день"	Доцільно внести корективи у законодавчу базу, які регламентували б створення спеціалізованих платіжних систем для обслуговування операцій на фондовому ринку із зарахуванням коштів у режимі "у той же день". Крім цього, нормативними актами мають бути чітко визначені часові обмеження щодо виконання укладених договорів
"Система щоденного виконання" повинна бути прийнята на всіх ринках (рекомендація 7а)		
Остаточне виконання угод має відбуватися не пізніше ніж у день T+3 (рекомендація 7б)		
Кожна країна повинна прийняти стандарти Міжнародної організації зі стандартизації (ISO) для документообороту по операціям з цінними паперами стандарт ISO 7775 (рекомендація 9а)	Рекомендація реалізується	–
Країнам також необхідно використовувати систему нумерації цінних паперів ISIN відповідно до стандарту ISO 6166 (рекомендація 9б)	Рекомендація реалізується	–

Значна увага у цій доповіді приділяється організаційній структурі та управлінню депозитарною діяльністю, що має суттєво поліпшити і спростити обслуговування локальних і трансграничних угод за операціями щодо цінних паперів. Наголошується значимість порядку систем звірки, клірингу і депозитарного обліку. Незалежно від того, яку конкретно систему обере певний ринок, чи буде її обслуговування здійснюватися групою юридичних осіб, або ж однією особою, існує стандартний набір вимог до структури власності, управління й автоматизації, які сприяють ефективній діяльності, високому рівню довіри та збереженню цілісності організації, а також зниженню ризиків учасників.

У 1990 р. "Група 30" підготувала доповідь "Міжнародний кліринг та розрахунки", в якій представлено 20 рекомендацій, що стосуються вдосконалення взаємовідносин між учасниками розрахунків за цінними паперами та клірингу, зниження ризиків проведення операцій на фондових ринках та удосконалення управління системою розрахунків і клірингу на світових ринках цінних паперів [5].

Не менш важливе місце у розвитку європейського та українського фондового ринку належить рекомендаціям Групи Джиованніні [6], яка є консультантом Комісії Євросоюзу в питаннях, що стосуються фінансового ринку. Групою було визначено 15 чинників (бар'єрів), що стримують процеси розрахунку за цінними паперами та клірингу на світовому фондовому ринку, та розроблено рекомендації щодо їх усунення. Переважно вони стосуються трансграничної торгівлі

цінними паперами та, зокрема, стандартів, які регулюють трансграничні розрахунки за операціями щодо цінних паперів. Значна увага у цих рекомендаціях приділяється створенню єдиної технологічної бази для проведення розрахунків (*бар'єр № 1*), пропонується усунути розбіжності у практиці випуску цінних паперів (*бар'єр № 8*), акцентується увага на впорядкуванні періодів розрахунків та проблемах віддаленого доступу до національних систем розрахунків і клірингу (*бар'єри № 4–6*), наводяться пропозиції щодо усунення розбіжностей в юридичній системі (*бар'єри № 13–15*), із метою забезпечення рівноправних умов для національних та іноземних інвесторів, рекомендується усунути податки на операції щодо цінних паперів (*Бар'єр № 12*).

Рекомендації Групи Джіованніні спрямовані на усунення трьох основних причин, що стримують трансграничні операції з цінними паперами.

Перше. Розбіжності в технічних базах та устрою фондового ринку країн-учасниць, зокрема розбіжності в інформаційних технологіях, правові обмеження, що змушують інвестора користуватись національною депозитарно-розрахунково-кліринговою системою, перешкоди в безпосередньому користуванні розрахунковими та кліринговими системами для іноземних організацій, різниці в тривалості розрахункових циклів, монополії державних організацій щодо збереження цінних паперів, емітованих у цій країні.

Друге. Податкові процедури. У деяких країнах існує податок на угоди з цінними паперами, таким чином інвестор вимушений користуватись розрахунковою системою, адже їй належить монопольне право проводити розрахунок податку з угоди; складність і відсутність зв'язку між принципами оподаткування в країнах-учасницях.

Третє. Розбіжності в юридичній базі: різне розуміння права власності на цінні папери в країнах-учасницях; розбіжності, що стосуються законодавчих дефініцій (наприклад, застави – остаточність розрахунку); щодо різних моментів перенесення права власності (у момент укладання угоди, у запланований час розрахунку чи у фактичний момент розрахунку).

Практична реалізація рекомендацій "Групи 30" та Групи Джіованніні в реформуванні Національної депозитарної системи в Україні дозволить вирішити такі завдання стосовно розрахунків за операціями щодо цінних паперів та клірингу:

- удосконалення та спрощення процедур взаємодії між учасниками розрахунків за цінними паперами та клірингом;
- зниження ризиків для всіх учасників фондового ринку;
- удосконалення управління депозитарною системою України.

Ці рекомендації спрямовані на спрощення розрахунків, усунення ризиків невиконання чи несвоєчасного виконання угод із цінними паперами, посилення контролю за ризиками, зменшення витрат інвестування в цінні папери, а також на усунення інших проблем, актуальних для фондового ринку.

Велике значення мають рекомендації Європейських організацій, що провадять свою діяльність у сфері розрахунків і клірингу. Однією з них є Центр європейських реформ, що займається проблемами, пов'язаними із реформуванням Європейського Союзу. Центр європейських реформ підготував доповідь "Майбутнє європейського ринку цінних паперів" [7], присвячену питанням створення єдиного ринку фінансових послуг у рамках ЄС. У 2004 р. цей Центр ініціює прийняття Директиви "Про ринки фінансових інструментів". Директива вводить у дію єдиний ринок і регуляторний режим для фінансових послуг у рамках Євросоюзу, замінюючи чинну Директиву з інвестиційних послуг (ISD) і ставлячи за мету забезпечення можливості для учасників ринку вільно взаємодіяти з контрагентами в інших країнах Євросоюзу в ті ж строки і на тих же умовах, що й у своїй країні.

Основні документи щодо регулювання розрахунків та клірингу в розрізі їх цільового спрямування та можливості застосування в функціонуванні Національної депозитарної системи наведено в *табл. 2*.

Реалізація рекомендацій Асоціації центральних депозитаріїв Євразії дозволить скоригувати функції центральних депозитаріїв країн-учасниць [8] і створить підґрунтя для формування єдиного центрального депозитарію в Україні.

Із метою вдосконалення взаємодії між суб'єктами розрахунків у цінних паперах та клірингу, зниження ризиків та удосконалення управління депозитарною системою, були розроблені загальноєвропейські вимоги (рекомендації) щодо організації системи депозитарної діяльності та транзакційних розрахунків за операціями з цінними паперами.

Становлення українського фондового ринку відбувалося дещо пізніше, що спричинило відставання його розвитку від світового ринку. Розрахунково-клірингова система України потребує розробки механізмів адаптації до міжнародних стандартів, що обумовило необхідність запропонованих підходів щодо реформування Національної депозитарної системи та узгодження її з міжнародними вимогами.

Таблиця 2

Механізми адаптації українського законодавства до Європейських вимог

Організація	Рекомендація	Рік прийняття	Цільове спрямування	Сфера практичного застосування для українського фондового ринку
ЄС	Рекомендація Комісії щодо Європейського кодексу здійснення трансакцій з переказними цінними паперами;	1977	Врегулювання відносин між контрагентами у процесі здійснення трансакцій із переказними цінними паперами	Може бути використана як нормативна база при трансакціях із переказними цінними паперами
	Директива Ради ЄС щодо інвестиційних послуг у сфері цінних паперів	1993	Врегулювання процесів інвестування на фондовому ринку	Доцільно враховувати при розробці нормативної бази з питань інвестування на фондовому ринку
	Директива Європейського Парламенту та Ради з питань закінчення розрахунків у системах платежів і розрахунків за цінними паперами	1998	Встановлення періодів розрахунків	Доцільно ввести часові обмеження за розрахунками щодо цінних паперів
	Директива Європейського Парламенту та Ради з питань встановлення фінансових гарантій	2002	Обмеження можливих ризиків	Доцільно взяти до уваги при розробці системи ризик-менеджменту
Банк міжнародних розрахунків (Bank for International Settlements, BIS)	Документ Базельського комітету з питань банківського нагляду: Опис контролю за управлінням ризиками розрахунків в іноземних біржових трансакціях	2000	Обмеження та уникнення можливих ризиків	Доцільно використовувати як нормативне підґрунтя при іноземних трансакціях
	Документи Комітету з оплати і систем розрахунків:			
	Звіт щодо схем нетінгу (<i>Angell zeim</i>)	1989	Створення методологічних основ та врегулювання процесів нетінгу	Доцільно взяти за основу при розробці схем нетінгу на національному ринку цінних паперів
	Звіт Комітету по схемах міжбанківського нетінгу центральних банків групи десяти країн (<i>Lamfalussy zeim</i>)	1990		
	Поставка проти оплати в системах розрахунків цінних паперів	1992	Врегулювання процесів клірингу та розрахунків за договорами щодо цінних паперів	Доцільно використовувати, як базу для розробки організаційно-технологічних засад клірингу та розрахунків за цінними паперами
	Міжнародні розрахунки за цінними паперами	1995		
	Ризик розрахунків у міжнародних біржових угодах	1996		
	Клірингові процедури для біржової торгівлі деривативами	1997		
	Системи бруто-розрахунків у реальному масштабі часу	1997		
	Структура розкриття інформації для систем розрахунків за цінними паперами	1997	Забезпечення прозорості фондового ринку	Необхідно спиратися при розбудові прозорого ринку
	Звіт про OTC-торгівлю деривативами: процедури розрахунків і керування ризиками учасників	1998	Методологія врегулювання операцій з похідними фінансовими інструментами	Має теоретичне значення для системи ризик-менеджменту
Рекомендації для розрахункових систем за цінними паперами	2001	Підвищення ефективності розрахунків	Може використовуватись як ідеальна модель при створенні розрахункових систем	
Асоціація європейських центральних депозитаріїв (Association of European Central Securities Depositories, ECSDA)	Проведення клірингу та розрахунків на ринках цінних паперів. Імплементация вимог рекомендацій "Групи 30"	1993	Удосконалення системи клірингу та розрахунків	Є стимулом до імплементации
	Діяльність щодо цінних паперів у Інтернеті	1998	Прискорення та спрощення операцій з цінними паперами	Є теоретичною базою інтернет-трейдингу
	Міжнародні РЕПО-угоди;	1999	Збільшення спектру послуг на фондовому ринку	Має бути врахована при здійсненні операцій РЕПО з українськими цінними паперами
	ECSDA міжнародні розрахунки;	2000	Удосконалення системи розрахунків	Є теоретичною базою при здійсненні міжнародних розрахунків
	Модельний договір між європейськими CSD	2000	Створення єдиного економічного простору	Може мати практичне значення при вступі України до ECSDA
	Рекомендації для систем розрахунків за угодами щодо цінних паперів (CPSS-IOSCO).	2001	Створення єдиної операційної системи	Має практичне значення

Реформування українського законодавства у сфері регулювання фондового ринку відповідно до міжнародних стандартів дозволить вирішити такі проблеми: *по-перше*, з одного боку, забезпечити повноцінний вихід українських інвесторів на міжнародні ринки капіталів, з іншого боку – залучити іноземних інвесторів на внутрішній фондовий ринок, що сприятиме притоку іноземного капіталу в країну; *по-друге*, знизити рівень ризиків при укладанні угод, прискорити проведення операцій з цінними паперами, зменшити затрати на обробку інформації. Створення в Україні прозорого та ефективно діючого фондового ринку підвищить репутацію держави на міжнародній арені.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бурмака М. О. Здійснення DvP на фондовому ринку України: міжнародний досвід та особливості впровадження / М. О. Бурмака, С. М. Антонов // Вісник НБУ. — 2009. — № 7.
2. Головка А. Т. Рекомендації ISSA-2000 та передумови їх впровадження на вітчизняному ринку цінних паперів / А. Т. Головка // Мат. виступу на 7 фінансовому форумі "Державне регулювання на фінансовому ринку України", 11 груд. 2009 р., м. Київ.
3. Хоружий С. Г. Міжнародні норми обслуговування обігу цінних паперів / С. Г. Хоружий // Фінансові ризики : часопис. — 2001. — № 1.
4. Миллер Дж. Дев'ять рекомендацій "Групи тридцяти" / Дж. Миллер // Рынок ценных бумаг. — 1997. — № 10–11.
5. Офіційний сайт "Групи 30" [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.group30.org/pubs/pub_0782.htm. — Назва з екрану.
6. Соловьев Д. В. НДЦ представит российскую депозитарную расчетную инфраструктуру в Европе / Д. В. Соловьев // Депозитариум. — 2006. — № 2.
7. *The future of European stock markets*. Офіційний сайт CER [Електронний ресурс]. — Way of access : http://www.cer.org.uk/pdf/p238_stock_markets. — Назва з екрану.
8. *Функции центральных депозитариев (Рекомендации Ассоциации центральных депозитариев Евразии)* // Депозитариум. — 2006. — № 1.

УДК 657.007

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КАДРОВОГО АУДИТУ

ЖУКОВСЬКА В., к. е. н., доцент кафедри менеджменту КНТЕУ

Розвиток підприємств в Україні поки що стримується кризовими явищами та недостатнім розумінням з боку керівництва важливості цільового управління процесами розвитку людського потенціалу. Лише в останні роки суб'єкти підприємництва почали приділяти увагу особливостям формування і функціонування систем навчання та ефективного інвестування в розвиток людського ресурсу, принципам створення організацій, що самонавчаються, розвитку корпоративної культури, а також засадам соціально відповідального менеджменту. В умовах глобалізації світової економіки, зростання рівня інформатизованості суспільства висувуються підвищені вимоги до людини – головної рушійної сили суспільного розвитку. Адже вона є суб'єктом будь-якої господарської системи, яка, у свою чергу, визначається не тільки жорсткими економічними відносинами, а й розвивається під впливом багатьох соціальних сил. Вихідною передумовою для створення ефективного механізму управління персоналом та мінімізації кадрових ризиків є формування системи внутрішнього контролю кадрового аудиту підприємства, яка повинна забезпечувати моніторинг поточної діяльності персоналу підприємства, оперативне виявлення негативних впливів, забезпечення достовірної, своєчасної та повноцінної інформації для оцінки кадрових процесів і прийняття рішень.

В Україні проблематика аудиту персоналу активно досліджується консалтинговими компаніями та фрагментарно представлена окремими публікаціями практичного спрямування. Питання теоретичної сутності, цілей і методів кадрового аудиту є предметом уваги російських та українських науковців А. Кібанова [1], В. Лученко [2], І. Миколайчук [3], Т. Ніконової, Ю. Одегова [4]. Різні аспекти технології та методів оцінки кадрового потенціалу висвітлювались у роботах Т. Білорус [5], Б. Беккера [6], А. Вязігіна [7], В. Данюка, В. Петюха [8], М. Зільбермана [9], С. Іванової [10], Є. Моргунова [11], Ф. Хміля [12], Я. Фітенця [13]

© Жуковська В., 2010

та ін. Крім того, потрібно відзначити науково-методичні розробки А. Аренса [14] С. Мниха, Н. Барабаша, М. Никонович [15], Н. Іванової та ін., присвячені окремим фінансовим аспектам аудиту праці та її оплати. Концептуальні комплексні розробки щодо формування механізму кадрового аудиту на підприємстві з урахуванням організаційно-правових вимог законодавства практично відсутні. На сьогодні не вироблено єдиної позиції щодо визначення сутності кадрового аудиту як багатоаспектного організаційно-правового процесу, з одного боку, і як цільової стратегічної кадрової функції – з іншого. Потрібно зазначити, що в чинному українському законодавстві відсутнє визначення кадрового аудиту, залишаються дискусійними питання щодо напрямів та різновидів кадрового аудиту. Проблематика сутності кадрового аудиту актуальна і в освітньому аспекті, оскільки вивчається при підготовці студентів з напрямку "Менеджмент" при опануванні нормативної дисципліни "Управління персоналом" та все більше входить як окремий розділ або як самостійна дисципліна до магістерських програм. Таким чином, необхідність обґрунтування сутності понятійно-термінологічних засад кадрового аудиту в контексті управління персоналом організації, класифікації напрямів кадрового аудиту та їх суті з урахуванням чинного законодавства обумовили актуальність і мету статті.

Кадровий аудит – це міждисциплінарний напрям досліджень, який знаходиться на межі таких галузей знань, як менеджмент, управління персоналом, трудове право, аудит, організаційна поведінка, охорона праці, соціологія, психологія, стратегічний та інноваційний менеджмент. Саме багатодисциплінарність та унікальна інтеграційна сутність концепції кадрового аудиту, з одного боку, створюють при її розгляді певні труднощі пізнавального плану, а з іншого, дають можливість ефективно управляти кадровим потенціалом підприємства. Поняття кадровий аудит стає все більш поширеним і вживаним терміном, який використовується в консалтингу, кадровими і рекрутинговими агенціями, що пропонують послуги кадрового аудиту.

Правомірність використання поняття "кадровий аудит" опосередковано підтверджується низкою нормативно-правових документів. Стаття 13 Закону України "Про охорону праці" № 2694-ХІІ від 14 жовтня 1992 р. (у його новій редакції № 229-ІV від 21 листопада 2002 р.) містить вказівку на те, що роботодавець організує проведення аудиту охорони праці. Відповідно до ст. 3 Закону України "Про аудиторську діяльність", аудит – це перевірка даних бухгалтерського обліку і показників фінансової звітності суб'єкта господарювання з метою висловлення незалежної думки аудитора про її достовірність в усіх суттєвих аспектах та відповідність вимогам законів України, положень бухгалтерського обліку або інших правил згідно із вимогами користувачів [16]. Аудит може проводитися з ініціативи господарюючих суб'єктів, а також у випадках, передбачених чинним законодавством (обов'язковий аудит). Згідно зі ст. 22 Закону України "Про аудиторську

діяльність" аудитори й аудиторські фірми мають право самостійно визначати форми й методи аудиту на основі чинного законодавства, існуючих норм і стандартів, умов договору із замовником, професійних знань і досвіду. Крім того, вони мають право одержувати необхідні документи, що пов'язані з предметом перевірки і перебувають як у замовника, так і у третіх осіб.

У кадрових документах міститься інформація про фінансово-господарську діяльність підприємства, зокрема про формування фонду оплати праці, матеріальне заохочення працівників, визначення компенсацій при нещасних випадках на виробництві та ін. Водночас кадровий аудит є частиною комплексу заходів, призначених для оцінювання господарсько-фінансової діяльності підприємства, але може проводитися на замовлення керівника як самостійна процедура, наприклад, при купівлі підприємства, злитті компаній, реорганізації системи управління персоналом, скороченні персоналу, оптимізації роботи філій тощо. Саме тому використання поняття "кадровий аудит" як одного з напрямів перевірки фінансово-господарської діяльності підприємства не суперечить чинному законодавству.

У працях сучасних українських і зарубіжних дослідників можна зустріти терміни "аудит персоналу", "соціально-кадровий аудит" і "кадровий аудит", причому спостерігається синонімічність у трактуванні не тільки їх сутності, а й формуванні окремих напрямів аналізу аудиту кадрової діяльності [2; 3; 10; 14]. Російські дослідники Ю. Одегов, Т. Ніконова [4] застосовують поняття аудит персоналу – оцінка відповідності кадрового потенціалу організації її цілям та стратегії розвитку бізнесу. А. Кібанов розширює сутнісну характеристику кадрового аудиту, трактуючи його як систему консультаційної підтримки, аналітичної оцінки та незалежної експертизи кадрового потенціалу організації, що дозволяє виявити його відповідність цілям і стратегії розвитку [1, с. 617]. Кадровий аудит ототожнюється з діловою оцінкою якостей (компетенцій) персоналу [2], однак його зміст є більш широким, оскільки оцінка персоналу може бути як одним із напрямів, так і окремою процедурою кадрового аудиту (у компаніях, як правило, проводиться самостійно або на замовлення). Окремі компанії (аудиторські, консалтингові, кадрові агенції тощо) пропонують абонентське обслуговування певних кадрових функцій чи процесів. Під цим терміном позначається надання виконавцем (аудиторською компанією) послуг із кадрових питань, які виникають у замовника під час здійснення його комерційної діяльності (зовнішній кадровий аудит).

Обґрунтувавши викладені вище теоретичні положення та взявши до уваги емпіричні дослідження аудиту підприємств щодо сутності кадрового аудиту можна запропонувати його уточнене визначення. *Кадровий аудит* – це процедура організаційно-правового та ділового (незалежного) оцінювання ефективності системи (підсистем, функцій) управління персоналом підприємства, його кадрового потенціалу відповідно до цілей і корпоративної стратегії розвитку підприємства.

Основне завдання кадрового аудиту полягає у виявленні проблем, пов'язаних із людськими ресурсами підприємства, у розробленні напрямів та завдань щодо їх вирішення. *Об'єкт кадрового аудиту* – трудовий колектив, різні сторони його господарської діяльності та поведінки, принципи та методи управління персоналом організації.

Зважаючи на сутність та залежно від поставлених цілей кадровий аудит може передбачати всеохоплюючу оцінку системи управління персоналом підприємства або/чи бути зосереджений на діагностиці кадрових процесів і процедур (локальний аудит). Водночас оцінка може здійснюватись на стратегічному, управлінському і тактичному рівнях. В умовах глобалізованої та соціально орієнтованої економіки, а також високої конкуренції ускладнюються і диверсифікуються процеси управління персоналом, особливо у великих, мережевих компаніях, що зумовлює необхідність конкретизації сутнісного змісту класифікації напрямів та методичного інструментарію проведення кадрового аудиту відповідно до чинного законодавства й сучасних вимог міжнародних стандартів. Класифікація є важливим елементом для визначення видів кадрового аудиту в системі управління персоналом підприємства, в її основу має бути покладений цільовий результат, який хоче отримати керівництво організації. Два основні напрями проведення кадрового аудиту виокремлює А. Кібанов [1, с. 618]: оцінка кадрового потенціалу організації, кількісних і якісних характеристик персоналу; діагностика кадрових процесів і процедур управління, оцінка їх ефективності. Однак при визначенні параметрів аудиту спостерігається їх дублювання і тісний взаємозв'язок. Аналогічне трактування наводять Ю. Одегов, Т. Ніконова [4;12]. Цікавим є підхід І. Миколайчук, яка розмежовує напрями кадрового аудиту на основі компетентності: фінансовий аудит компетентності, кадровий аудит професійної компетентності, командної компетентності та ефективності системи управління персоналом [3]. На жаль, сутнісного та методичного наповнення зазначених напрямів аудиту автор не надає.

Таким чином, можна зазначити, що більшість авторів акцентують увагу на оцінці кадрового потенціалу, кадрових процесах і процедурах управління, оцінці їх ефективності. Зважаючи на викладене вище й беручи до уваги суб'єктно-об'єктну специфіку кадрового менеджменту, систематизовано й уточнено класифікацію напрямів кадрового аудиту, конкретизовано сутнісну складову його проведення. За змістом кадровий аудит поділяється на три напрями (*рисунок*): *організаційно-правовий аудит персоналу; функціональний аудит (за підсистемами, рівнями, функціями); аудит кадрового потенціалу*. Слід зазначити, що цей поділ є умовним, оскільки всі напрями між собою взаємопов'язані, до того ж, якщо брати до уваги комерційну складову, що складається на ринку кадрових аудиторських послуг й обумовлює вартість окремих процедур. Наприклад, якщо перед керівником стоїть завдання оцінити відповідність кадрового потенціалу організації її цілям і стратегії

розвитку бізнесу, то ефективність цієї процедури кадрового аудиту обумовлюється точним аналізом (поданням) даних про стратегічні цілі та розвиток компанії. Варто зазначити, що кадровий аудит необхідно проводити разом із організаційним, оскільки бізнес-процеси на підприємстві тісно взаємозалежні й аудит персоналу окремим дослідженням не завжди доцільний. Водночас комплексна діагностика підприємства дозволяє значно підвищити ефективність кадрового аудиту.

Класифікація напрямів кадрового аудиту

Організаційно-правовий аудит персоналу передбачає перевірку наявності документів, що регламентовані нормативно-правовими актами, їх належне оформлення є обов'язковим для організації. Основною метою організаційно-правового кадрового аудиту є забезпечити підприємство від можливих санкцій за порушення трудового законодавства, а керівників від адміністративної та кримінальної відповідальності. Предметом оцінювання обов'язкового (зовнішнього) кадрового аудиту є: облікові кадрові документи, документи статистичної звітності, відповідність чисельності професійно-кваліфікованому складу, продуктивності та інших кількісних показників необхідному чи запланованому значенню, дотримання вимог охорони праці та техніки безпеки;

відповідність паспортів робочих місць вимогам законодавства, наявність шкідливих умов праці, порядок нарахування та використання коштів соціального страхування, сплачені податки з фонду оплати праці.

Оскільки переважна кількість регламентованих законодавством документів є водночас предметом зовнішнього аудиту, організаційно-правовий аудит персоналу доцільно поділяти на три підгрупи (різновиди): аудит організаційної структури, аудит статистичної звітності з персоналу, аудит обліку кадрових документів.

Аудит організаційної структури передбачає ступінь регламентованості діяльності працівників підприємства з метою виявлення причин системних відхилень, узгодженості та чіткості дій при прийнятті управлінських рішень, їх вплив на кінцеві результати (досягнення цілей). Місце кадрової служби в системі організаційної структури, відповідність цілей кадрової стратегії цілям корпоративного розвитку. Важливим є також визначення рівня координації взаємодії між підрозділами: яким чином регламентовано взаємодію працівників підрозділів. Основними об'єктами вищезначеного аудиту є діяльність і пов'язані з нею організаційні регламенти, тобто це основні документи підприємства, а саме: статут, колективний договір, правила внутрішнього розпорядку, штатний розклад (перевіряються *дати, строки, внесені зміни, назви посад за Класифікатором професій*), посадові інструкції. Аудит організаційної структури водночас може бути основою для дослідження функціонального аудиту кадрової служби та її діяльності.

Аудит статистичної звітності з персоналу передбачає перевірку достовірності відображення інформації та правильності її заповнення у відповідних документах, регламентованих законодавчими і нормативними актами України. Джерелами інформації для аудиту виступають звіти, зокрема: звіт про кількість працівників їх якісний склад і професійне навчання (річна БПВ); поточні: звіт з праці (термінова місячна ІПВ) та звіт про використання робочого часу (квартальний ЗПВ).

Аудит обліку кадрових документів передбачає перевірку їх наявності, правильності їх заповнення та відповідності. Обов'язковими для зовнішнього аудиту є журнали реєстрації відпусток, документи з військового обліку, особові справи; трудові книжки; журнал обліку руху трудових книжок і вкладишів до них (форми П9, П10, П11); таблиць використання робочого часу (форми П12, П13, П14, П15, П16).

Для розробки та обґрунтування рішень за результатами *функціонального аудиту* необхідний увесь спектр функцій (підсистем) управління персоналом, що здійснюються на підприємстві. Огляд літератури свідчить, що загально поширеними і такими, що практично використовуються, є функції: кадрового планування, маркетингу персоналу, відбору, найму й адаптації, розвитку та навчання персоналу, охорони та умов праці, системи стимулювання і процесів мотивування працівників, оцінки трудової діяльності й атестації тощо.

Функціональний аудит, а також аудит кадрового потенціалу може проводитись на відповідних рівнях аудиту: стратегічному, управлінському, операційному. На стратегічному рівні досліджується ступінь ін-

теграції практики управління персоналом до організаційної структури і планування, централізація функцій управління персоналом, а також формуються пропозиції щодо розробки штатного розкладу, стратегічних цілей управління персоналом відповідно до корпоративної стратегії компанії. Управлінський рівень аудиту фокусує увагу на взаємовідносинах служби управління персоналом з лінійними менеджерами, а також на ступінь правильності застосування лінійними менеджерами рекомендацій кадрової служби. Операційний рівень спрямований на детальний розгляд правильності окремих процедур, що характеризують функціонування служби управління персоналом. На основі результатів функціонального аудиту базується низка кадрових рішень щодо організації управління процедурами функцій кадрової служби та кадрових процесів, технології прийняття рішень за змістом діяльності виконавців тощо.

У практичній діяльності важливою конструктивною перевагою будь-якої організації, яка прагне забезпечити свою конкурентоспроможність, є її *кадровий потенціал*. Якщо підприємство намагається поліпшити своє положення на ринку шляхом завоювання більшої частки спеціалізованого ринку, то важливим завданням аудиту є визначення того, чи зможе компанія за рахунок власних кадрових ресурсів здійснити таку стратегію. У цьому випадку кадровий аудит буде пов'язаний з оцінкою кадрового потенціалу підприємства у сфері маркетингу, продажів, фінансів, логістики тощо.

Під *аудитом кадрового потенціалу* слід розуміти аналіз наявного і можливого рівня розвитку компетентності персоналу, ефективності діяльності управлінської команди та роботи підрозділів, їх результативність за певний період часу (місяць, квартал, рік тощо) з урахуванням бізнес-цілей (стратегії) підприємства та перспективного розвитку. Аудит кадрового потенціалу доцільно розглядати у двох площинах: з одного боку, це має бути оцінка відповідності рівня підготовленості персоналу, його ключові та унікальні компетенції, що відображають рівень професіоналізму щодо вимог та потреб діяльності підприємства – *аудит компетентності*; а з іншого – ефективність групової взаємодії працівників, їх синергетичний цільовий результат, а саме *аудит групової ефективності* (див. *рисунок*).

Оскільки аудит кадрової компетентності спирається на багатовекторні параметри оцінки потенціалу працівника, доцільно здійснювати аналіз кількісних та якісних характеристик персоналу. Для цього виду аудиту характерна висока вартість, оскільки під кожен позицію (посаду) на підприємстві має бути (у разі необхідності – розроблена) використана модель або карта компетенцій. Якщо підприємство має іншу систему оцінки персоналу, наприклад, професіограма, посадова інструкція, профіль посади, модель робочого місця, то варто проаналізувати фактичну дієвість задекларованих положень та їх достатність/недостатність у бізнес-процесах діяльності. Предметний рівень аудиту компетенцій передбачає виявлення впливу професійних та особистісних якостей окремих працівників на рівень кадрового по-

тенціалу, адекватність наявного інноваційно-творчого потенціалу сукупного працівника стратегічним завданням підприємства. Також повинні бути визначені ті компетенції, які необхідні для кваліфікованого виконання операцій.

Головною метою аудиту групової ефективності є аналіз причин конфліктів, соціально-психологічного клімату, організаційної поведінки та динаміки малих груп (підрозділів), управлінських команд, рівень соціального розвитку організації в цілому. Аудит групової ефективності та її потенціалу доцільно здійснювати двома способами: *по-перше*, шляхом визначення ефективності роботи управлінської команди (стратегічно-тактичний рівень), діяльності підрозділів, філій (для великих підприємств); *по-друге*, з позиції ефективності та результативності інвестування у формування і реалізацію кадрового потенціалу. Водночас такий аудит повинен супроводжуватись діагностикою структури комунікацій в організації, тобто наскільки сприятливою є система формальних і неформальних взаємодій між працівниками, їх соціально-психологічний фон у підрозділах підприємства, ефективність каналів інформаційного обміну та джерела виникнення проблемних, конфліктних ситуацій. Однак більшість авторів [1; 2; 9; 17], наголошуючи на важливості соціально-психологічного клімату, соціальної інфраструктури для ефективної діяльності підприємств, не приділяє уваги проблемам його виміру й аналізу в контексті аудиту підприємства. На основі отриманих результатів визначаються потреби у навчанні та підвищенні кваліфікації наявних працівників, можливості залучення нових, формуються заходи щодо подолання проблемних кадрових ситуацій, реорганізації неефективних кадрових структур, процесів, функцій, формується чи уточнюється кадрова стратегія відповідно до заданих цілей аудиту.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що кадровий аудит дозволяє виявити основні проблеми у кадровій роботі на всіх етапах менеджменту персоналу, сприяє реальній оцінці ринкової вартості кадрового потенціалу підприємства, оцінці місця в конкурентному середовищі та ринкових перспектив підприємства, вдосконаленню методів своєчасного звільнення від "кадрового баласту" та зростання продуктивності праці. Використання зарубіжного досвіду, врахування особливостей організаційно-правової діяльності у сфері управління персоналом дозволяють розвинути напрям кадрового аудиту. Рекомендації та пропозиції, сформульовані автором, можуть бути використані при викладанні дисциплін "Кадровий аудит", "Консалтинг", магістерських програм за напрямом "Менеджмент".

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Управление персоналом организации* : учебник / под ред. А. Я. Кибанова. — 2-е изд., доп и перераб. — М. : ИНФРА-М, 2005. — 638 с.
2. *Луценко В.* Кадровий аудит: теорія і практика : наук.-практ. вид. / В. Луценко. — К. : ТОВ "Бюро управлінського консультування", 2005. — 126 с.

3. *Миколайчук І. П.* Управління персоналом : опорний конспект лекцій / І. П. Миколайчук. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2007. — 126 с.
4. *Одегов Ю. Г.* Аудит и контроллинг персонала : учебник / Ю. Г. Одегов, Т. В. Никонова. — М. : Альфа-Пресс, 2006. — 560 с.
5. *Білорус Т. В.* Стратегічне управління кадровим потенціалом підприємства : монографія / Т. В. Білорус. — Ірпінь : Нац. акад. ДПС України, 2007. — 174 с.
6. *Беккер Б.* Измерение результативности работы HR-департамента: люди, стратегия и производительность / Б. Беккер ; пер. с англ. Н. Ю. Скачек. — М. : Вильямс, 2007. — 298 с.
7. *Вязигин А. В.* Оценка персонала высшего и среднего звена / А. В. Вязигин. — М., СПб. : Вершина, 2006. — 249 с.
8. *Менеджмент персоналу* : навч. посіб. [вид. 2-ге, без змін] / В. М. Данюк, В. М. Петюх, С.О. Цимбалюк та ін.; за заг. ред. В. М. Данюка, В. М. Петюха. — К. : КНЕУ, 2006. — 398 с.
9. *Зильберман М.* Консалтинг: методы и технологии / М. Зильберман ; пер с англ. — СПб. : Питер, 2007. — 432 с.
10. *Иванова Е.* Увидеть глубину [Электронный ресурс] / Е. Иванова. — Режим доступа : http://www.job-today.ru/novgorod/issue/s33_07_2.htm.
11. *Модели и методы управления персоналом* : Российско-Британское учеб. пособие / под ред. Е. Б. Моргунова. — М. : ЗАО "Бизнес-школа Интел-синтез", 2001. — 464 с.
12. *Хміль Ф. І.* Управління персоналом : підручник / Ф. І. Хміль. — К. : Академвидав, 2006. — 488 с.
13. *Фитенц Я.* Рентабельность инвестиций в персонал: измерение экономической ценности персонала / Я. Фитенц. — М. : Вершина, 2007. — 298 с.
14. *Аренс А.* Аудит / А. Аренс, Дж. Лоббек ; пер. с англ., гл. ред. серии Я. В. Соколов. — М. : Финансы и статистика, 2000. — 340 с.
15. *Державний фінансовий аудит: методологія і організація* : монографія / [Є. В. Мних, М. О. Никонович, Н. С. Барабаш та ін.] ; за ред. Є. В. Мниха. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. — 319 с.
16. *Про аудиторську діяльність* : Закон України № 140-V від 14 верес. 2006 р.
17. *Головнева И. В.* Психологические основы кадрового менеджмента : учеб. пособие / И. В. Головнева. — К. : Кондор, 2008. — 172 с.

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНЮВАННЯ ЛОГІСТИЧНИХ ЛАНЦЮГІВ ТОРГОВЕЛЬНИХ МЕРЕЖ

ЛИСА С., аспірант кафедри торговельного підприємництва КНТЕУ

У своїй діяльності торговельна мережа повинна не лише успішно управляти логістичними ланцюгами, а й оцінювати ефективність управління ними. Саме складність цього процесу й обумовлює актуальність статті. Ефективність управління логістичними ланцюгами оцінюється

© Лиса С., 2010

за різними методами, що допомагає контролювати та оцінювати весь процес постачання. Для підвищення конкурентоспроможності підприємства в умовах ринку важливо забезпечити ефективне управління в тому числі і прийняттям рішень щодо постачання товару в торговельну мережу: чи то вибір найоптимальнішого постачальника, чи то постачання товару з власного розподільчого центру. Проблемою у визначенні ефективності логістичного ланцюга торговельної мережі є недосконалий набір методик його оцінювання, які можливо було б застосувати в сучасних умовах на практиці. Керівництву торговельних мереж необхідно володіти методиками оцінки ефективності управління логістичними ланцюгами, які дозволять різнобічно оцінити стан ланцюгів постачання.

Проблеми оцінювання логістичних ланцюгів висвітлювали Є. Крикавський [1], Л. Миротин [2], М. Окландер, Ю. Пономарьова [3], Л. Фролова [4], А. Харрісон [5] та ін. Однак не розглянуто методичні підходи щодо ефективності управління логістичними ланцюгами саме торговельних мереж, а в існуючих методиках недостатньо представлено визначення ефективності роботи логістичного ланцюга з урахуванням інтересів не тільки окремих учасників, а й ланцюга в цілому.

Метою управління логістичними ланцюгами торговельних мереж, зазначає А. Харрісон, є максимізація загальної вартості, яка створюється ланцюгом поставок. Ця величина визначається як різниця між тим, що клієнт готовий заплатити за продукт і витратами, які в сукупності виникають у ланцюгах постачання. Для більшості ланцюгів постачання цей показник може бути названий "прибутковість ланцюгів постачання" [5, с. 255], що визначається як різниця між доходом, отриманим від клієнта, та сукупними витратами в ланцюгах постачання. Всі методи та інструменти управління логістичними ланцюгами торговельних мереж для підвищення прибутку компанії спрямовані на збільшення доходу від продажів продукції за рахунок підвищення рівня сервісу, своєчасних поставок та прогнозування попиту; на скорочення витрат складування за рахунок зменшення рівня запасів, скорочення витрат закупівлі та збуту товарів, а також поліпшення використання виробничих та логістичних потужностей [5, с. 278].

Основні економічні ефекти управління логістичними ланцюгами торговельних мереж наведено в *таблиці* [5, с. 278].

Для підтримки високої конкурентоспроможності логістичних ланцюгів, торговельна мережа має постійно розвиватися та вдосконалюватися. Для цього необхідно чітко визначити: наскільки добре логістичний ланцюг працює в даний час; в якому напрямі слід удосконалити логістичні ланцюги; наскільки успішно проходить процес перетворень логістичних ланцюгів у вибраному напрямі [6, с. 698].

Відповіді на всі ці питання можна отримати, аналізуючи показники логістичної діяльності, оскільки вони стисло відображають стан

функціонування логістики. Основні показники оцінки ефективності управління логістичними ланцюгами торговельних мереж наведено на *рис. 1*.

Показники, що характеризують ефективність управління логістичними ланцюгами торговельних мереж

Напрями підвищення ефективності	Джерела підвищення економічної ефективності
Збільшення кількості замовлень та підвищення стабільності попиту	Підвищення точності планування за рахунок єдиних інформаційних каналів, синхронізації бізнес-процесів, спільного прогнозування попиту, скорочення часу виведення нових виробів на ринок
Зменшення страхових запасів (заміна запасів точною інформацією)	
Зменшення ризиків та підвищення надійності планів і поставок	Підвищення якості оперативного управління за рахунок безперервного моніторингу всього ланцюга поставок, своєчасного визначення відхилень і порушень в ланцюгу постачань
Зменшення витрат	Скорочення частини витрат на маркетинг і логістику за рахунок ліквідації бізнес-процесів, пов'язаних із невизначеністю в закупівлях, складуванні та збуті

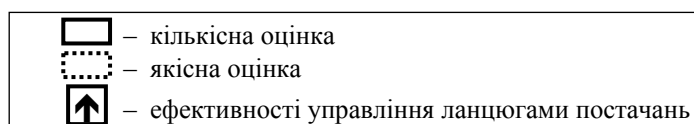
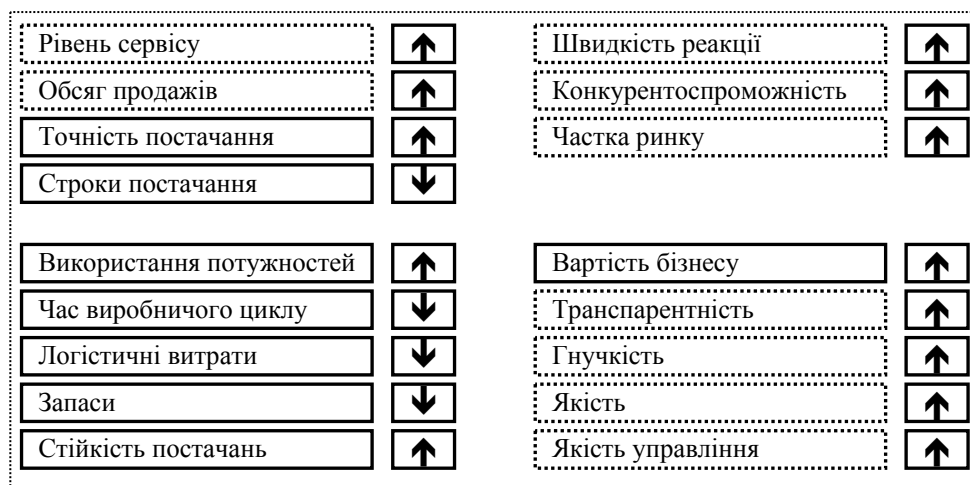

Рис. 1. Основні показники (ключові індикатори) оцінки ефективності управління логістичними ланцюгами торговельних мереж [8, с. 46]

Показники логістичної діяльності можуть бути прямими або непрямими, абсолютними або відносними.

Непрямі показники логістичної діяльності часто пов'язані з фінансами, наприклад, рентабельність або період окупності. З одного боку, фінансові показники логістичної діяльності легко визначаються, виглядають переконливо, дозволяють проводити зіставлення отриманих результатів, дають загальну картину поточного стану логістичної мережі, а з іншого – мають певні недоліки: відображають минулі результати, повільно реагують на зміни, залежать від низки бухгалтерських прийомів. Також фінансові показники не враховують важливих аспектів логістики, не викривають конкретні проблеми, отже не визначають способи їх усунення.

Прямі показники логістичної діяльності більше підходять для аналізу причин ситуацій, що склалася в торговельній мережі, та пошуку управлінських рішень. До них належать: швидкість оборотності запасів, відстань перевезення вантажу, кількість невиконаних замовлень, кількість порушень умов постачання тощо [6, с. 699].

Абсолютні показники логістичної діяльності охоплюють одиничні (наприклад, обсяг збуту) та сумарні показники логістичної діяльності (показники балансу).

Відносні показники логістичної діяльності поділяються на питомі показники логістичної діяльності (відношення значень параметрів до загальної кількості об'єктів), взаємопов'язані показники логістичної діяльності (співвідношення різних величин між собою), індекси (співвідношення одна з одною однорідних величин, у знаменнику знаходиться базова величина).

Розглядаючи ефективність управління логістичними ланцюгами торговельних мереж, необхідно розуміти, що фактично йдеться про так звану "потенційну ефективність". Ефективність торговельної мережі залежить від стійкості логістичних ланцюгів. Саме тому, разом із економічною ефективністю ланцюгів поставок, велике значення для досягнення комплексної ефективності ланцюга постачання має забезпечення стійкості ланцюгів поставок. Сучасна тенденція розуміння ефективності логістичних ланцюгів торговельних мереж передбачає проектування таких ланцюгів поставок, які б характеризувалися високим рівнем економічної ефективності та необхідним рівнем стійкості [5, с. 275].

Вибір оптимальних постачальників із багатьох потенційних (що подали заявку) для укладення контракту на основі числової шкали (наприклад, від 0 до 9) вимагає попереднього формування рангів важливості через визначення значущості кожного з них для проекту. Для багатьох підприємств, орієнтованих на участь у проекті, параметром їх порівняння може служити надійність поставок.

За визначенням П. Василюка, надійність – це здатність системи зберігати в процесі функціонування безперервність роботи при належній якості її вихідних параметрів [7, с. 15].

Характеристика "надійність поставок" повною мірою охоплює логістичні правила "7-R". Фактично вона є інтегральною оцінкою здатності підприємства (постачальника або підрядчика) забезпечувати стабільний, безперервний запланований процес замовника. Надійність поставок охоплює ступінь готовності до поставок, рівень гнучкості поставок, уміння забезпечувати зберігання продукції в процесі її навантаження і транспортування. До показників, що створюють базу для оцінки надійності поставок, належать:

- кількість поставок, що не відбулися;
- кількість поставок, що мають які-небудь відхилення;
- тривалість доставки готової продукції;
- час між поставками;
- точність виконання транспортних операцій за строками;
- ризик в інтервалах поставки;
- кількість пошкоджень продукції у процесі транспортування;
- вірогідність недопоставок [7].

При цьому оцінювання надійності поставок може передбачати аналіз внутрішньофірмової ситуації потенційного контрагента. Нестійкість внутрішнього середовища підприємства викликає та посилює коливання у збутовому процесі, що, природно, спричиняє зменшення якості поставок продукції.

Вартість поставки однієї одиниці продукції або партії, складовими якої виступають ціна продукції та сумарні витрати на доставку, потрібно виокремити як окремий критерій.

Забезпечення надійності збутової і логістичної діяльності підприємства неможливе без правильної організації фінансової роботи. Фінансова нестабільність підприємства призводить до затримок поставок. Підприємство, яке виступає в ролі клієнта, повинно враховувати ризик невиконання постачальником своїх зобов'язань внаслідок фінансових проблем, оскільки в таких випадках висока вірогідність порушення ним узгоджених строків поставок. Визначення фінансового стану ґрунтується на аналізі ліквідності балансу, аналізі фінансової стійкості та платоспроможності, аналізі динаміки та структури статей балансу, оцінці ділової активності, обліку кількості судових позовів і претензій.

Ще одним критерієм оцінки постачальників є інформаційна прозорість. Цей критерій характеризує можливість швидкого отримання достовірної та актуальної для замовника інформації в повному обсязі. Перш за все, замовник бажає бути постійно інформованим про хід виконання його замовлення на підприємстві та перебування продукції в дорозі. Природно, вимогам доступності та прозорості подібної інформації відповідають лише підприємства з розвинутою інформаційною системою та високим рівнем логістичного сервісу [7, с. 14].

Таким чином, оцінку ефективності підприємств, що беруть участь у тендері на поставку власної продукції або надання послуг, слід проводити за такими критеріями: ціна, якість, надійність поставок, фінансова стійкість, інформаційна прозорість.

Для оцінки ефективності управління логістичними ланцюгами торговельних мереж, на думку М. Талана, необхідно проводити стратегічний аналіз логістичної системи [6, с. 700]. Такий аналіз проводиться в межах логістичної системи торговельного підприємства, він також охоплює оцінку можливостей та зовнішніх ризиків на ринку.

Зовнішній аналіз можна також назвати аналізом "логістичного оточення", адже він повинен враховувати всі можливі чинники зовнішнього впливу на функціонування логістичної системи торговельної мережі. Зовнішніми чинниками, які впливають на функціонування логістичної системи торговельного підприємства, є: логістична інфраструктура регіону і країни, логістика конкурентів, контрагентів та клієнтів. М. Талан називає внутрішній стратегічний аналіз "аналізом засобів логістики підприємства", який стосується логістичної системи підприємства і складових логістичних процесів: товаропотоків, запасів, інформаційних потоків, логістичних витрат, логістичної інфраструктури. Оцінку оточення і засобів логістики для підприємства можна провести з використанням традиційних методів стратегічного аналізу [6, с. 698].

При формуванні логістичних стратегій необхідно враховувати такі чинники:

- *зовнішні*: зростання конкуренції; міжнародну співпрацю; розвиток сучасних інформаційних технологій; екологічні обмеження.
- *внутрішні*: стратегічна співпраця з контрагентами; організаційно-технічний рівень та використання сучасних інформаційних технологій; власна транспортно-складська інфраструктура; ефективне управління запасами; розвиток логістичної мережі; якість і рівень логістичного обслуговування.
- *похідні*: застосування сучасних концепцій управління; досягнення стратегічних цілей функціонування торговельної фірми; участь керівництва фірми у моделюванні логістичної стратегії; реальність моделі, врахування ринкових фактів; врахування можливостей розвитку, наприклад, інтеграції в логістичні ланцюги; еластичність моделі; окреслення критеріїв оцінки ефективності моделі [6, с. 699].

Схема формування логістичної стратегії для торговельних підприємств зображена на *рис. 2*.

При формуванні логістичних стратегій торговельних мереж використовуються такі критерії: зменшення сукупних витрат; диференціація логістичного обслуговування клієнтів; інноваційність.

Інноваційність у моделюванні стратегій проявляється таким чином: мінімум сукупних логістичних витрат; максимум доданої вартості

за існуючих витрат; еластичність логістичної системи, тобто швидке пристосування до змін в оточенні [6, с. 700].

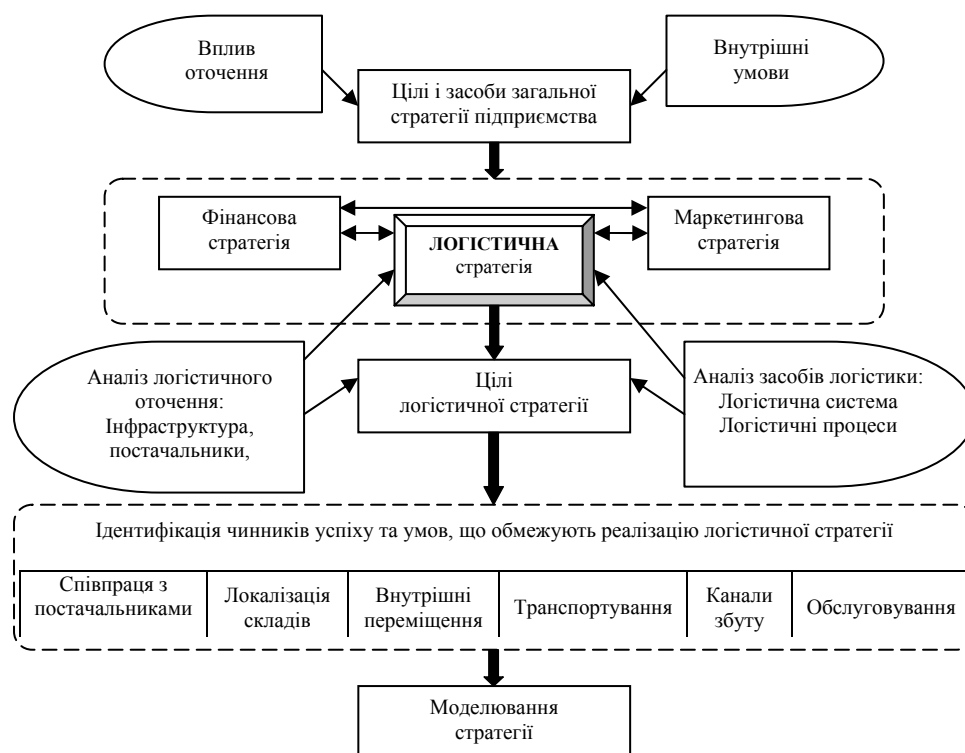

Рис. 2. Алгоритм формування логістичної стратегії торговельного підприємства [6, с. 698]

При формуванні логістичних стратегій для торговельних мереж, згідно з окресленими цілями логістики, можна визначити два різновиди стратегій: *перші* – скеровані на редукцію сукупних витрат за існуючого рівня логістичного обслуговування (офенсивні стратегії); *другі* – скеровані на поліпшення рівня логістичного обслуговування (дефенсивні стратегії) [6, с. 700]. Для досягнення тривалої конкурентної переваги торговельної мережі пропонується формування логістичної стратегії з урахуванням специфічних засобів і можливостей підприємства в окреслених умовах функціонування. При цьому сучасним торговельним мережам досить складно одночасно покращувати логістичне обслуговування і скорочувати логістичні витрати. Через це доцільно зосередити увагу на основній стратегічній цілі логістики відповідно до проведеного стратегічного аналізу, яка повинна відповідати загальній меті діяльності торговельної мережі.

Основна ціль логістичної стратегії – консенсус між рівнем логістичного обслуговування відповідно до вимог клієнтів і рівнем логістичних витрат.

Отже, можна зробити висновок, що ефективність функціонування торговельних мереж та їхня конкурентоспроможність залежить від якості формування, впровадження та реалізації логістичної стратегії управління логістичними ланцюгами торговельних мереж.

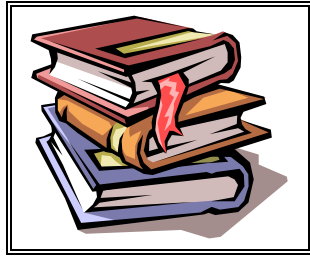
Оцінювання логістичних ланцюгів торговельних мереж має здійснюватися за такою методикою:

- аналіз логістичної стратегії торговельних мереж;
- оцінка показників ефективності управління логістичними ланцюгами торговельних мереж;
- оцінка ефективності логістичних витрат;
- оцінка оптимальних розмірів замовлень;
- загальна оцінка тенденцій ефективності управління логістичними ланцюгами торговельних мереж;
- розробка оптимізаційних заходів покращання ефективності управління логістичними ланцюгами торговельних мереж.

Таким чином, у процесі своєї діяльності торговельна мережа повинна оцінювати логістичні ланцюги, використовуючи різні методи, які допомагають планувати, контролювати та оцінювати весь процес постачання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Крикавський С. В. Логістичне управління / С. В. Крикавський. — Львів : Вид-во "Львівська політехніка", 2005. — 684 с.
2. Миротин Л. Б. Эффективная логистика / Л. Б. Миротин, Ы. Э. Ташбаев, О. Г. Порошина. — М. : Экзамен, 2002. — 160 с.
3. Пономарьова Ю. В. Логістика : навч. посіб. / Ю. В. Пономарьова. — К. : Центр навч. л-ри, 2003. — 192 с.
4. Фролова Л. В. Механізм логістичного управління торговельним підприємством : монографія / Л. В. Фролова. — Донецьк : ДонДУЕТ ім. М. Туган-Барановського, 2005. — 322 с.
5. Харрисон А. Управление логистикой: разработка стратегий логистических операций / Алан Харрисон ; пер. с англ. под ред. О. Е. Михайцева. — Днепропетровск : Баланс Бизнес Букс, 2007. — 368 с.
6. Талан М. В. Моделювання логістичних стратегій торговельних підприємств / М. В. Талан // Вісн. Ін-ту підприємництва та перспективних технологій при Нац. ун-ті "Львівська політехніка". — 2008. — № 633. — С. 696–701.
7. Василюк П. Вибір постачальників з використанням методу аналізу ієрархій / П. Василюк // Консультант. — 2009. — № 9. — С. 15–16.
8. Иванов Д. А. Управление цепями поставок / Д. А. Иванов. — СПб. : СПбГПУ, 2009. — 663 с.

УДК 316.3

МЕТОДОЛОГІЧНІ КОЛІЗІЇ ВИЗНАЧЕННЯ СУСПІЛЬНОГО ЧАСУ

ШКЕПУ М., д. філос. н., професор кафедри філософських
та соціальних наук КНТЕУ

Разом із феноменами "основа" та "становлення", сутність суспільного часу дотепер вживається філософією "наосліп" – у публікаціях зустрічаються констатації про "основу речей", про те, що "все має своє становлення", оголошуються тематичні питання про існування "суспільного часу", але що таке "основа", "становлення" та "суспільний час" не пояснюється. Із фундаментальними категоріями подібна ситуація повторюється у будь-яких науках. Наприклад, математики оперують натуральними, дрібними, позитивними та негативними числами, але не пояснюють природу самого числа. Те ж саме відбувається і з кількісним тлумаченням нескінченності. Оскільки природа суспільного часу перебуває у полоні механістичної гносеології, а його якість підпорядкована математичному розумінню кількості, то і його нескінченність тлумачиться з позицій математичної метафізики. У такому разі піднесена якість вічності підмінюється формально-логічним тлумаченням нескінченності.

Однак нескінченність – не кількісне, а якісне явище; *нескінченність не є величиною* і тому вона не може бути ані "малою", ані "великою" і, відповідно, *нескінченно малі величини* та *нескінченно великі величини* є умовними поняттями у інтегрально-диференційних математичних обчислюваннях, але не розкривають природу нескінченності. Будучи доцільними у математиці, поняття "нескінченно великих" та "нескінченно малих" величин розкривають межі взаємопереходу "дещо" та "ніщо", якими Лейбніц визначав числову якість наявності реального предмету та невизначеності субстанції. Таким чином, нескінченність у математиці виправдана правильністю результатів, адже, незважаючи на те, що при вирахуванні нескінченних величин допускається певна (явна) неточність, результат все ж таки отримується не приблизний, а цілком точний. Як доводив Гегель, нескінченність

© Шкепу М., 2010

у цьому випадку виводиться з інших основ і не виводиться з "ясності предмету". Акцентуація уваги на цих суперечностях математичної науки у тлумаченні нескінченності є принциповою для розкриття методологічного підходу до розпредметнення природи суспільного часу, оскільки дотепер на неї розповсюджується недіалектичне розуміння кількості, в якій таким же недіалектичним способом марно заперечується якість його (суспільного часу) особливої субстанції.

Природничі науки ототожнюють "конкретне" й "емпіричне". Однак "конкретне" – це єдність багатоманітного і як таке воно є пізнанням певного явища у сукупності фундаментальних зв'язків з іншими суттєвими явищами у траєкторії всезагального розвитку. Саме тому, емпіричне передує абстрактному, а конкретне можливе лише після абстрактного; тобто після абстрактного вираження об'єктивних законів світу в теорії та засвоєння їх як способу мислення. Для того ж, аби розуміти ці фундаментальні зв'язки, необхідно вийти за межі предметної галузі та методології окремої науки на рівень конкретних абстракцій філософії. Чим зумовлюється криза сучасних методологічних основоположень науки й філософії, і яким чином вона розповсюджується на спосіб дослідження суспільного часу? Основна причина носить онтологічний характер і пов'язана з тим, що під час інтеграції наук принципово змінюється зміст фундаментальності. Якщо "фундаментальність" наук і філософії Нового часу була обмежена саме їх диференціацією, то фундаментальність інтегрованого знання про світ і про саме знання може бути істинною якщо повністю збігається зі змістом абсолютної основи історії як монізму матеріального й ідеального у конкретному відношенні мислення та буття. Це фундаментальність такого визначення мислення як атрибуту субстанції, коли "субстанцією" виступає окультурена історія як ідеально-матеріальний процес, що безпосередньо розвивається у просторі усупільненої олюдненої життєдіяльності.

Однак штучна консервація дуалістичних засад класичної історії актуалізує антиномічну ситуацію змісту наукової й філософської методології кантівського періоду. На сьогодні склалася унікальна ситуація співіснування несумісних параметрів належного й реального, коли системи знання розгубилися перед новим змістом фундаментальності. З цим явищем пов'язані штучні конструкції нової методології за формальним розумінням синтетизму, який у категорійному відношенні поступається апріорно синтетичному методу Канта. Більш глибокою причиною цієї проблеми виступає те, що процес інтеграції наук відбувається у неадекватній для нього ситуації, коли, провокуючи збереження вичерпаної диференціації наук, дуалізм відчуженої історії не тільки не долається, а й поглиблюється. У зв'язку з цим виникла несумісність онтології та гносеології, коли подальше розщеплення онтології історії унеможливило інтеграцію знань та їх втілення у власному розвитку. Отже, розв'язання фундаментальних супереч-

ностей сучасної історії є основою подолання диференціації наук і методології пізнання¹. У цьому контексті природнича й гуманітарна сфери пізнання можуть зберегти свою дуалістичність лише у вигляді гносеологічної й методологічної ілюзії, адже інтеграція наук не "вміщується" у простір логічного поля методології окремої науки. Такий процес можливий при одночасному подоланні відособленості "філософської" і "наукової" методології, як і предметної розрізненості окремих наук. Йдеться про утворення принципово нового "теоретичного розуму", принципово нового типу вченого, необхідною модальністю мислення якого був би універсальний спосіб рефлексії реальності та конструювання логіки її культурного розвитку. Проблема полягає і в необхідності моделювання такої логіки за принципом політехнізму як усебічного вивчення виробничої діяльності в її культурному, а не суто утилітарному статусі.

Разом із тим, те, що можна пробачити представникам природничих наук, які фактом своєї відірваності від системи загального пізнання обмежують логічне поле емпіричної методології, не є припустимим для філософії, універсальність якої обумовлює тотожність "предмету" пізнання з об'єктивною реальністю, разом з онтологічними, феноменологічними, антропологічними, соціокультурними та гносеологічними похідними. Останні охоплюють і наукове пізнання. Це означає, що емпіричний підхід до характеристики суспільного часу прирікається на описування тих чи інших його явищ і не спроможний підноситися (поглиблюватися) до його тотожності з основою розвитку предметності світу в та через предметності суспільної життєдіяльності та саморозвитку людини. Цікавими є міркування М. Ютанова: "Друга половина ХХ століття підвела рису в історії аналітичного світу. Протягом багатьох століть людина шукала, створювала свою формулу буття й буття оточуючого її світу. Але наприкінці другого тисячоліття світ став інформаційно прозорим, і прийшло розуміння неможливості простих квадратурних співвідношень, що дозволяли однозначно його описувати. Суспільство виявилось не готовим до розуміння фантастичної багатоманітності планети Земля, тобто не готовим до розуміння самого себе. Звичні прості істини розмивалися, позбавляючи можливості вибору та будови тактики життя" [1, с. 4]. Тут одночасно представлена неспроможність рефлексивності мислення ані у системі класичних категорій, ані у параметрах теоретичних вимог сучасності, хоча: "сьогодні... багато хто почав розуміти, що взаємодії у внутрішніх

¹ Йдеться не про заперечення відносної самостійності предметної галузі прикладних наук та дієвості їх методології у вирішенні тих чи інших прикладних завдань. *По-перше*, не слід абсолютизувати саме відносність цієї самостійності; *по-друге*, необхідно зважати на те, що інтенсифікація промислових технологій вносить якісні зміни у кількісні визначення часу фізичних, хімічних, біологічних, біофізичних, біохімічних та інших взаємоперехідних станів форм матеріального руху не лише щодо наукового пізнання, а й щодо їх перетворення на безпосередню продуктивну силу в просторі інформаційних технологій.

параметрах цілого важливіші, аніж проста сума його частин" [2, с. 13]. Однак розуміння внутрішніх параметрів цілого некатегорійною суспільною й науковою свідомістю не є таким доступним, як усвідомлення цієї необхідності, оскільки всезагальна й логічно послідовна побудова "системи" багатоманітності як єдиної єдності є можливою лише за умов прояснення змісту загальних ідей, які є не тільки її всезагальною теоретичною основою, а й відображають логіку історичних і гносеологічних процесів у вимірах саме всезагального.

Інша причина відставання теорії від постановки певних проблем обумовлюється тим, що в унаочненні теоретичних проблем будь-якої галузі пізнання присутня спільна закономірність – фундаментальні проблеми стають "предметом" теоретичних рефлексій не на "початку" виникнення цих галузей пізнання, а в "кінці" їх становлення, коли історія науки інтегрується та конститується у статусі науки історії. Це закономірно, оскільки фундаментальне пізнання відбувається через обернену теоретичну рефлексію, яка полягає у русі від явища до сутності, а не навпаки. Ф. Шеллінг визначав цей феномен як рефлексивне "повернення" в основу світу (*regressum in infinitum*), коли така основа розкриває себе у гранично конкретній абстрактності як всезагальна суперечність матеріального та ідеального. У Гегеля таке обернення завершується категоріальним узагальненням об'єкта пізнання у його атрибутивній універсальності, коли "суть справи вичерпується не своєю метою, а своїм здійсненням, і не результат є дійсним цілим, а *результат разом зі своїм становленням*" [3, с. 2]. Однак розшифрування "коду" категорійного самовизначення фундаментальної основи світу, феномену становлення і самого суспільного часу (адже вони невід'ємні один від одного) залишилися "темними" для теорії пізнання, що свідчить про "неповноту" фундаментальності не тільки природничих, а й філософських досліджень. З одного боку, це пояснюється тим, що основа як "субстанційний початок" історії розкривається лише *наприкінці становлення* [4, с. 711]. В історичній логіці теорії пізнання цей феномен визначений таким чином: "тільки розташовуючи весь процес у діаметрально-протилежному порядку, ми отримуємо картину того, що відбувається в дійсності" [5, с. 197].

Назване вище "розташування" *безпосередньо пов'язано із самовизначенням людини до основи історії*, коли "становлення проявляється як принцип упорядкування: через нього реальність отримує статус реальності тією мірою, якою вона витягається зі сліпого становлення і повертається існуванню. Але це повернення може бути здійснене лише через *людину*, без якої становлення залишилося б становленням, протіканням, космічною минущистю, нездійсненням" [6, с. 15]. У цьому "унаочненні" становлення істина досягається як "деяка аналогія субстанції і нашої діяльності" [7, с. 92], саме тому "субстанційний метод як метод структурних орієнтацій у напрямках історії, які спричинені необхідністю субстанційного пізнання (істини), *запрошує*

нас покинути "cogito" і влаштуватися повністю в історію" [7, с. 93–94]. Отже, категорійне розкриття "основи", "становлення" та "суспільного часу" в його *практичній* невід'ємності від суспільного простору актуалізується тоді, коли історія виходить на рівень розв'язання суперечностей власної основи, політико-економічних передумов, соціальних підстав і культурних умов і, відповідно, коли вона не може розв'язати суперечності будь-якої галузі власного існування поза розв'язанням фундаментальних суперечностей власного руху в кожній із цих галузей.

Оскільки філософський метод є *формою саморуху змісту* (Гегель) і об'єктивно заданий способом власної саморефлексії, то сучасні намагання знайти "новий метод" поза виведенням суттєвих вимірів суперечностей історії прирікаються на *втрату часу*. При цьому, підміни взаємозалежності *форми філософського методу і категорійних самовизначень його універсального змісту* прийомами підведення реальності під інтерпретаційні схеми, які не співпадають із прогресіями об'єктивного розвитку, постають примиренням філософії з регресивними реаліями сьогодення. Розгубленість філософської методології в осмисленні проблем сучасної історії виявила себе під час роботи XXI Всесвітнього філософського конгресу [8; 9]. З одного боку, підкреслюється необхідність "принципової єдності методів дослідження" [10, с. 44] у просторі інтеграції наук, а з іншого – цей інтегральний метод розуміється як еkleктика його "синтетичної форми", котра трансформується на довільне узагальнення тієї чи іншої сумарності інтерпретованих фактів. Критерій істинності відбору фактів тут відсутній, і за умов ототожнення фундаментальної динаміки розвитку з довільно підібраним фактажем реальності не може претендувати на наукову достовірність і практичну ефективність. Сучасні виміри інтеграції наукового пізнання підказують необхідність іншої якості інтегрування штучно відокремлених "предметів" прикладних наук, але відсутність інтегральної методології в загальному теоретичному пізнанні унеможливорює вирішення цієї проблеми. У результаті виник монстр під назвою "міждисциплінарності", який намагається спиратися на методологію, "склепану" з протезів штучних сполучень "загальних", "прикладних" і "часткових" методів. Нібито може існувати якась предметність пізнання "між дисциплінами" (тобто, між предметами)! Це теж саме, що вимагати від математиків тлумачення змісту інтегрування як такого, що знаходиться *між* дискретними величинами. За таких умов інтеграція диференційованого уподібнювалася б сумарній еkleктиці імплікативних формул, які не лише б зводили нескінченність до "дурної" абстракції формально-логічного накопичення величин, а й унеможливили б діалектику математичного аналізу і саму вищу математику.

Разом із тим, дослідження феномену суспільного часу як *космогонічної єдності основи та становлення-розвитку світу* потребує не

окремої методології філософії і не сумарності методів різних наук, які, у стилі фрагментизованого постмодерну та за допомогою формально-логічної імплікації, "зберуть до купи"¹ різні фрагменти пізнання. Подібне дослідження потребує такого інтегрування методології, яке неможливе поза доведенням її до універсального – діалектичного способу мислення, в якому "природнича методологія" присутня у *знятому вигляді* й підноситься до методології, що іманентна всезагальним законам розвитку. І якщо у своєму синкретичному з філософією розвитку історія науки до нового часу утримувала цю єдність особливого та всезагального, то сьогодні, незважаючи на те, що розповсюдження методології природничих наук на пізнання суспільних явищ постпозитивізм оголосив "глухим кутом" і відмовився від положень, з яких починався позитивізм взагалі, філософія продовжує опиратися на ці сумнівні положення у будові та тлумаченні картини світу. Відносно феномену суспільного часу це проявляється у тому, що на нього розповсюджуються механічно-фізичні принципи, внаслідок чого якість часу історії залишається за межами адекватної йому гносеології. Іронія полягає у тому, що сучасна теоретична фізика усвідомлює необхідність опанування діалектикою [11; 12], у той час, як філософія відмовляється від неї.

Антиномічність фізичного та суспільного часопростору є не лише модусом двоїстого самовизначення людини в категоріях природного й суспільного "часопростору", а й позначає *необхідність розмикання категорійності суспільного простору через присвоєння світового часу* в культурній мірі людини. Отже, антиномічність форм буття доведених до статусу форм культури з'являється не просто як їх ізоляція, а як розщеплення метафізичного простору відчуженої історії та діалектичного часу світу. Наприклад, у своєму культурному просторі західно-європейське становлення задається метою вивести для себе хоча б коротку історію часу. Більш того, європейська культура хоче зрозуміти таку історію як "єдиноспрямованість космологічної, термодинамічної і психологічної ліній від минулого до майбутнього" [13, с. 108–109]. Така спрямованість розкриває першу таємницю суспільного часу як "лінійного часу" передісторії, який є квінтесенцією класичного становлення атрибутивних вимірів історичного розвитку в проекції такого розвитку світу, що визначає свою абсолютну основу у філософії. Ось чому *класичне становлення "вісьового часу"* (К. Ясперс) історії виявляється через "локалізацію" часопростору культури в значущості

¹ Сумарність тут не дасть розуміння, не спровокує трансформацію логічної ситуації "інформації до роздумів" на "роздуми щодо інформації", у процесі яких і формується теоретичне мислення. А саме таке мислення є високоосвіченим. І поки система освіти спиратиметься на інформаційні принципи, які, за Гераклітом, дають знання, але не навчають розуму, вища освіта не виконуватиме своїх завдань і не відповідатиме вимогам часу. Сумно констатувати, але, згідно з болонською угодою, вчений ступінь доктора філософії отримують науковці, яких сучасна освіта віддаляє від філософії не тільки більше, ніж будь-коли, а, можливо, безповоротно.

стихійних і нібито випадкових "ойкумен". Хоча, як культурні суб'єкти цього процесу, окремі західноєвропейські народи лише на певному етапі виступали *безпосередніми* суб'єктами-творцями світової культури. І справа не лише у тому, що "етнос здійснює в історії культури лише один зліт" [13, с. 77] – суть полягає у тому, що у стихійній еволюції всесвітньої історії основа світу "відвідує" і розкривається у часопросторі певних етносів за законом збігу необхідності з *випадковістю свободи*. У цій еволюції "етноси-ойкумени" не утримують у своїй культурі абсолютну основу, втрачаючи "в собі" і "для себе" субстанційний час. *Основа "винаходиться" за логікою "сліпої", але суворо детермінованої необхідності в просторі й часі деякої етнічної культури, що входить у міру практичного та теоретичного становлення її як основи світової історії і зберігає її для себе у статусі принципу життя*. Гегель пояснював цей феномен таким чином: "Оскільки цей розвиток ("світового духу в-собі-для-себе суцільної сутності" – М. Ш.) існує в часі й у наявному бутті, тим самим представляючи собою історію, остільки її одиничні моменти й ступені є духами окремих народів. Кожен такий дух як одиничний і природний у деякій якісній визначеності має своїм призначенням заповнення тільки однієї ступені й здійснення тільки однієї сторони всього діяння в цілому" [14, с. 365–366].

У контексті історичної логіки наукового пізнання В. Вернадський виявляв цей же феномен як повторюваний у різнорівневих культурах зріз всезагального. Він зазначав, що "навіть чи можна приймати історію людства за щось єдине й ціле. Ми спостерігаємо в різних частинах земної поверхні зовсім замкнені та незалежні цикли розвитку, що лише з великими натяжками й великими припущеннями можуть бути розглянуті як частини того самого історичного процесу", в науці "ідея нескінченного прогресу, постійного вдосконалення з ходом часу є тією формулою, що охоплює всю історію цього боку культурного життя людства" [15, с. 109–110], а після періодів занепаду і замирання, коли багато чого було загублено, відродження наукових пошуків супроводжувалися тим, що "знову знаходилися ті ж істини, знову відтворювалися ті ж будинки, і після багатосторічних перерв, або в іншому історичному і нерідко етнічному середовищі, могла продовжуватися безупинно того ж перерваного сторіччя назад робота" [15, с. 120]; "...у стародавніх японських хірургічних... інструментах ми бачимо іноді детальніші повторення того, що було створено в Європі в епоху, коли ні про які стосунки європейців і японців не могло бути і мови. Давні культурні народи Середньої Америки племені Майя досягли шляхом астрономічних спостережень того ж обчислення часу, як і культурні племена Європи й Америки. Їхній рік точніше збігався з астрономічним, аніж календар іспанців, які знищили цю цивілізацію. Але і тут усі спроби знайти зносини між цими різними культурами були даремні. Однакові результати отримані незалежно. У більш новий

час ми бачимо, як постійно одне й те саме відкриття, однакова думка знову зароджуються в різних місцях земної кулі, у різні епохи, без будь якої можливості запозичення" [15, с. 59]. Але розщепленість основи класичної історії унеможлиблювала й розуміння реальності єдиного часу як атрибуту субстанції історії, яка "диференціювалася" не лише на цикли, а й на виокремленні суспільні простори. Історія втратила "єдність світу" і, відповідно, єдність суспільного часу. Тут виникали логічні підстави для агностицизму О. Шпенглера, який стверджував, що "час історії є найтемнішим для збагнення явищем" [16, с. 84], як і для твердження Л. Гумільова, що "історія – це вивчення процесів, які протікають у часі, але що таке час не знає ніхто" [17, с. 351].

Таким чином, якщо по тому, чим задовольняється дух, можна судити про його втрату, то, конкретизуючи цей вислів Гегеля у контексті рефлексії сучасної філософії, можна констатувати факт ігнорування фундаментальної векторності постановки проблем, за яким основа світу залишається нерerefлексованою у багатовимірності форм суспільного руху та суспільного буття. За таких умов "основа залишається темною" (Геракліт, Цицерон), а її явища отримують неадекватне тлумачення – "темнота основи", як і "становлення" та "суспільного часу" ганебно компенсується "плюралізмом герменевтичних інтерпретацій", які мандрують у просторі лінгвістичного позитивізму, захоплюються власними літературними "знахідками" і тим намагаються конституювати філософію у статус "метафоричної рефлексії". Такі рефлексії звужуються до "нарративу суб'єктивності", який має право на існування як форма суб'єктивації картини світу в "безлічі правд", але, за умов втрати істини (яка не знає множини, бо є *єдиною істиною єдиної основи єдності Єдиного* світу) з логічного поля "індивідуальної правди", поліфонія "безлічі правд" перетворюється на методологічну косоокість, яка не спроможна реалізувати практичні завдання філософії виведення методологічних засад розв'язання суспільно-історичних суперечностей, які захлинаються у "глухих кутах" і у межах яких – визнає вона це чи ні – перебуває і суб'єктивність.

Історія осмислення часу починається з її намагання осмислювати себе у часі. Іншими словами, таке осмислення починається з моменту виникнення *історичної* самосвідомості – коли історія не обмежується констатацією форм власного існування, що постає формою простору, а прагне до рефлексії себе як *історії, як становлення*, що унаочнює генезис часу. Можна констатувати парадоксальність початку часової саморефлексії історії, оскільки він пов'язаний не з іменами Геродота та Фукідида, "історії" яких є емпіричною трансляцією історії у фактах. Опис історичних подій у певних взаємозв'язках вперше було здійснено римським істориком Тацитом. Беручи до уваги релігійну ірраціоналізацію співвідношення часу та простору у Середньовіччі, засади осмислення фундаментальних модусів буття уможлиблюють їх виокремлення у простір самостійної сфери абстрактного. Разом із тим,

вираження суперечностей часу Августином обумовлені й особливостями феодального способу виробництва, який супроводжувався розширенням історичного простору західноєвропейського етногенезу. Суперечність у суперечності тут виникає у зв'язку з тим, що теологічно-іраціональний характер Середньовіччя приводить до закріплення часу за нескінченністю божественної субстанції та екстракції його з кінцевого буття. Але саме у Середньовіччі долається комплекс "ойкумен", що досягали "краю землі" (яким, наприклад, тривалий час був берег Середземного моря для давнього Єгипту), але ніяк не могли його перейти. І якщо античні досягнення у механіці, що були втілені у будіванні кораблів, кількісно вдосконалювалися, вони не отримали суттєвих якісних досягнень до періоду перших мандрівок "навколо світу", які становили інтерес для держав на початку зародження капіталістичних торговельних відносин. Закономірність цієї якісної стагнації у розвитку "плаваючих суден" [18] пояснюється тим, що епоха річкових (стародавніх) і морських (рабовласницьких) цивілізацій залишалася позаду, а епоха океанічних (капіталістичної доби) цивілізацій була далеко попереду.

Вагомим досвідом у засвоєнні простору були і війни Олександра Македонського. Становлення європейської цивілізації починалося із засвоєнням географії. Отже, конституювання часу в теоретичну проблему було невід'ємним від засвоєння географічного простору і таким же повільним – плин часу вимірювався латентністю продуктивності сільськогосподарської праці, ритм якої визначався швидкістю вола або іншої тяглової сили. Тим не менш, незважаючи на важкість "охоплення" ритміки часу через повільність його атрибутивності у заснулому просторі "ночі Середньовіччя", намагання вивести його характеристики присутні в усіх філософських трактатах цієї доби. Більше того, повільне розповсюдження історії в географічному просторі рівною мірою уповільнює наближення до цих характеристик і обумовлює категоріальні абстракції їх вираження. Таким чином, час конститується у статусі ідеального і стає предметом теоретичних рефлексій саме *під час* Середньовіччя. Цей факт не заперечує існування ідей щодо природи часу в античному світі, але міфологізований Кронос, який, "замикаючи початок і кінець речей", пожирав власних дітей, не мав проєкцій у минуле та майбутнє.

Розуміючи похідні онтогенезису історії можна зрозуміти і те, що у своїй субстанціальності час міг категоріально ідентифікуватися лише у просторі філософії. Це не виключало прикладний напрям у його осмисленні, що був представлений астрономічним пізнанням, яке спрямовувалося і на задоволення практичних потреб суспільства у вимірюванні часу. Історія розвитку цього напрямку відображена, зокрема, в історії виникнення та еволюції годинників [19]. Спільним для цих напрямів є те, що *проблема часу не доводиться до осмислення суспільного часу*. Винятком можна вважати політико-економічний напрям,

який мусив виводити закономірності утворення вартості та собівартості товарів і вивчати перетворення фізичного часу на робочий час.

Актуалізація проблеми суспільного часу у ХХ ст. не отримала адекватного відображення у філософських пошуках. Ставши однією з найгостріших проблем філософії історії, цей феномен залишається проблемою, про яку не думають і не сперечаються філософи – не пишуться на цю тему докторські і, тим паче, кандидатські дисертації, як не появляються на горизонті філософської думки і монографічні дослідження цього спрямування. Винятком є екзистенціалістська філософія, особливо Ж.-П. Сартра і М. Хайдеггера, які означили реальні колізії буття та часу. І це не випадково – у намаганні позбутися нестерпного тягаря відчуження від сутності й звільнитися від нього у безпосередньому існуванні, екзистенціальна філософія поставала у опозицію до часу і втрачала його.

Певні напрацювання з проблеми суспільного часу присутні у різних напрямках філософської думки, вони ще потребують категоріального доведення до основи субстанції часу історії взагалі. Необхідно зазначити, коли суспільний простір спустошує погляд, а суспільний час застиг у безпам'ятстві, то ірраціональна природа цього добровільного анамнезу породжує власний сонм логічних чудовиськ. Можливо тому рефлексії суспільного часу трансгресують у царину нового ірраціоналізму, який, подібно до "віщунок", що заповнили телевізійні канали, плете свої логічні інтриги та схеми, очищені від логіки та суперечностей реальної історії. Зміст таких схем постає підведенням історичних подій під механістичне розуміння часу і створенням астрономічно-геометричних конструкцій, які претендують на статус своєрідної астрології історії. Автори таких концепцій не дуже занепокоєні обґрунтуванням основ своїх фантазій. Можна констатувати містичне спрямування таких рефлексій у вигляді підпорядкування суспільного часу штучним геометричним моделям історичного простору [20], чи підведенням історії "під цифірь" гідних кращого застосування розрахунків [21], у яких захоплює уява авторів, але містифікації суспільного часу через моделювання засад історичних циклів позбавляють історію основних джерел та рушійних сил і переносять її до містифікованого детермінізму. За таких умов історія залишається "місцем заслання людини на Землю" (К. Нойка), якій нічого не залишається, як чекати на апокаліпсичну зустріч уявленої цифри з уявленою геометричною фігурою та перед останньою миттю буття віддатися "рефлексивному" "пост-пост-пост-" позитивістському маренню. Не варто витрачати час на сумнівну цінність ідей "езотеричної історіософії", тим паче, що її розшифровки неможливі без того, аби впускати трансценденції "польоту джмеля" у власну свідомість. Можна констатувати, що загальним принципом, на якому вона базується у своїх уявленнях, є довільне поєднання механіки, геометрії та математики, в якому немає ані жару холодних чисел, ані пафосу без-

пристрасної логіки. Навпаки – це суміш холодних чисел і наперед заданої "логіки" пристрасності у відборі та тлумаченні фактів "самодостатньою герменевтикою", яка нікого ні до чого не зобов'язує.

Порівняно з позитивізмом містичної історіософії, природознавство було більш прогресивним – положення Ньютона про "абсолютний простір" та "абсолютний час" пов'язувалося з універсалізацією простору та часу історії на період розповсюдження класичного капіталізму та його атрибутивного модусу – товарно-грошових відносин. Але час Ньютона мав і інше звучання, яке виходило за межі співвідношення його природознавчого та суспільно-економічного аспектів: "Час поставав як глибока метафізична іронія і, як його розумів Ньютон, стверджував себе через даний час, аби помітити свою власну хибність у формі абсолюту; або ж він породжував "дітей миті", яких знищував так само, як і Кронос. Простір також поставав принципом індивідуалізації через локальні самодетермінації, заперечуючи у *той же час* які-небудь локалізації. Саме тому Гегель позначав абсолютний час як "наймогутніший і найуразливіший" [22]. Однак "лінійний час", у тлумаченні Ньютона, був наділений "початком", "серединою" і "кінцем", а також співвідносився із простором, що був розташований за принципом "верх", "низ", "ліво", "право", відображав і проблему "лінійності" класичного становлення всесвітньої історії.

Тлумачення часу Ейнштейном через його теорію відносності також виходило на фундаментальні виміри та критерії суспільного часу шляхом висування матеріальних об'єктів як критерію відрахування руху. Але сучасна філософія легко абстрагується від цього "початку" – у намаганні аргументувати відмову від абсолютів (що для філософії дорівнюється відмові від власних засад, предметності і загальнозначущої доцільності), а також у прагненні до становлення релятивізму як способу аргументації сумнівного "імперативу" "Істини немає!" (Чи не є це аргументом на користь моральної легалізації брехні?) у боротьбі з абсолютністю діалектики, вона наголошує саме на релятивізм Ейнштейна. При цьому втрачається з поля зору те, що прийняття відносності у вигляді абсолюту не утверджує її (відносності) абсолютність, а заперечує – адже, якщо все відносно, то є відносною й сама відносність. І у цьому запереченні абсолютної відносності присутній момент абсолютного у значенні закону розвитку, який виражає і розгортає через минущі (і в цьому розумінні – відносні) матеріальні форми абсолютний час. Природа ж скінченого полягає у тому, аби виходити за власні межі. Тому, *істина є процесом*, співпадає із законом розвитку і є виразом змісту абсолютного часу. У цьому значенні відносність часу трансформується на виміри феноменологічного простору його переживання і способу само-втілення людини у час світу. Так істина суспільного часу постає "вузловою лінією відношення мір" реального розвитку та творчого опредметнення сутнісних сил людини в основу та форми суспільно-історичного розвитку.

Водночас, відсутність самотійних розробок феномену суспільного часу не заперечує факт унаочнення тих чи інших його аспектів у різних галузях філософського пізнання. Джерелами, які характеризуються втіленням фундаментальних пошуків у цьому напрямі, можна назвати зокрема дослідження Ф. Броделя [23], у третьому томі якого здійснена спроба визначити час світу; Е. Ільєнкова [24], який представляє час у вимірах розгортання та розв'язання фундаментальних суперечностей історії в контексті еволюції та розвитку космосу; В. Босенка [25], що вивів методологічні засади розуміння всезагальності часу в контексті розгортання форм руху та діалектичного розвитку світу; А. Канарського [26], який вивів суспільно-історичний час через історичні форми співвідношення теоретичних, моральнісних та естетичних акцидентів людської сутності; О. Босенка [27], де окреслюються аспекти естетичного розпаду суспільного часу сьогодення; А. Гуревича [28], що виводить особливості суспільного часу в феодальному способі суспільного буття; В. Муравйова [29], який розкриває трагічний характер співвідношення часу людського життя та часу історії; Х. Аргуельєса [30] – дослідження унікального як приклад теоретичного узагальнення і розшифровки етно-феноменологічних засад культури майя у спроможності "конструювання" космогонічної архітекτονіки часу; П. Гайденко [31; 32], яка ставить проблему часу в контексті еволюції природознавства; С. Хокінга, який вивів генезис фізичного часу [33]; В. Межуєва [34], який окреслює проблемні моменти співвідношення робочого та вільного часу в соціокультурному самовизначенні людини; автора статті, що окреслила соціокультурні виміри суспільного часу [35] і представила аналіз регресій суспільного часу в екзистенціалізмі [36, с. 137–154] та інші праці.

Те, що феномен суспільного часу дотепер належно не досліджений, містить у собі ще одну гносеологічну підставу – для того, аби стати теоретичною проблемою, явища повинні виявлятися в "очищеному" від власної матеріальності вигляді. Саме тому ідея універсального руху та змін угадана раніше (1813, Наука логіки Гегеля), ніж її почали застосовувати у розумінні життя та суспільства, а до суспільства застосована раніше (1847, матеріалістичне розуміння історії Маркса), аніж доведена відносно людини (1859, теорія походження видів Ч. Дарвіна). Але вихолощене абстрагування теоретичних проблем із реальних феноменів можливе на певних історичних засадах. Необхідно означити відмінності таких абстрагувань на період класичної та сучасної історії, адже історико-філософські та фізичні концепції часу відрізняються мірою їх предметності. Однак зазначене не заперечує необхідність і наявність емпіричного генезису суспільного часу, який віддзеркалений в історії засобів його вимірювання і "розписав" себе в історичній науці як "час подій", якості яких визначали критерії часових (періодизацій), просторових (географічних, цивілізаційних, соціокультурних тощо) визначень історії землян. І якщо

природничі науки відображали часопросторовий генезис матеріальних форм руху планетарного генезису, а історична наука перераховувала "періоди", "підперіоди", "події" та "факти", то необхідно зрозуміти, що абсолютне виокремлення часу природи та часу історії є неправомірним. Зрозуміло, що календарний час залежить від "початку відліку", яким є обертання Землі навколо Сонця, але потреба і спроможність точного відрахування циклів цього обертання залежали від рівня розвитку продуктивних сил, які не тільки уможливлювали наукову та практичну спроможність більш точного вимірювання часу, а й вимагали використання у розвитку виробництва більш конкретних вимірів.

Спроба конкретизації історичного часу Ф. Броделем у "Часі світу" спирається на правильний підхід, дослідник виводить загальну основу "часу світу" через критерій світового розвитку, яким виступає розвиток продуктивних сил західноєвропейської цивілізації. Іншими словами, генезис вимірювання часу потребує не формального "поєднання" фізики та історії, а розуміння їх діалектики – того, яким чином фізичний час у знятому вигляді переходив у суспільний час і яким чином останній власним розвитком інтенсифікував зміст фізичного часу. У матеріальному виробництві єдність форм матеріального руху постає універсальною засадою виробничої практики суспільства, яка вища за теоретичне пізнання, оскільки вона характеризується не лише всезагальністю, але й безпосередньою дійсністю. І саме ступінь і міра засвоєння єдності форм матеріального руху обумовлює ступінь і міру інтенсифікації розвитку продуктивних сил та продуктивності праці. У логіці цього розвитку вже не "природний час" визначає зміст суспільного, а суспільний час визначає якість природного.

Таким чином, давати "чисті", формально-логічні дефініції абсолютному часові є марною справою, оскільки дати дефініцію означає *визначити наявне буття чогось, що тотожне визначенню його реальних меж – того, у чому це "щось" отримує свою скінченність, завершеність, стає finitum. Визначення ж меж є одночасним позначенням необхідності та моменту їх подолання.* Разом із тим, подолання абсолютним часом власних меж можливе тоді, коли він втілюється (о-предмет-нюється у тіло реальних речей) в емпіричне буття, перетворюється на наявне буття реальних форм як безпосередності простору. Лише у цьому аспекті безкінечність абсолютного часу визначає якісний зміст скінчених речей, а скінченні речі є "своїм іншим самого себе" (Гегель) абсолютного часу. У свою чергу, момент *подолання меж* у знятому вигляді містить у собі багатоманітність проявів часу в усіх вимірах буття та руху, які згортаються як єдність протилежностей одиничного та всезагального у цьому переході.

Отже, будучи у своїй вічності нічим не обумовленим, аніж самим собою, час постає трансценденцією нескінченності в реальній багатоманітності скінчених речей. Матерія нескінченна, але вона нескінченно існує, і саме у формах існування вона постає формою скінчен-

ності. Її нескінченність постає якістю субстанції у абсолютному розвитку, її скінченність постає кількісним (наявним буттям) субстанції в екстенсивності реального простору. Оскільки сутністю речей є розвиток, а їх існування відображає спосіб реального руху, то категоріальне визначення міри світу як "міри речей" у єдності її кількісно-якісних взаємопереходів визначається саме якістю, а не кількістю. Таким чином, абсолютний час може "дефініціюватися" через його власну суперечність – відносний простір, коли міра абсолютного часу визначається якістю (нескінченністю), а його кількість – рухом як способом існування матерії.

Гносеологічна проблема осягання субстанції часу обумовлюється спроможністю виразити у поняттях природу руху. Вперше в історії філософії складність цієї проблеми представлена в апоріях Зенона, які протягом диференціації наук екстраполювалися на виокремлення методології дослідження форм матеріального руху в природознавстві. Подальша історія промислового розпредметнення форм матеріального руху в логіці розвитку знарядь праці та продуктивних сил у цілому відображала поглиблення історичної практики та відповідного їй рівня теоретичного пізнання у сутність форм цього руху, які, у *той же час*, विकарбовувалися в класифікації наук. Генезис форм матеріального руху поставав як такий, у якому його "найбільш проста"² форма переходить в основу наступної, більш складної. Таким чином, логіка та генезис форм матеріального руху – механічної (переміщення макротіл), фізичної (механіка мікротіл), хімічної (фізика атомів), біологічної (хімія клітини) – знімається в діалектиці становлення та розвитку історичних способів виробництва та пізнання. Спільним у всіх цих формах є принцип відштовхування і притягання, точніше – відштовхування того, що притягується, та притягання того, що відштовхується, коли притягання і відштовхування є істотними модусами одного й того ж предмету, його внутрішньою суперечністю, а не двома незалежними одне від одного проявами енергії руху.

Іншими словами, час визначається рухом як власним атрибутивним змістом, а рух є суперечністю, тотожністю протилежностей. *Час виявляє та визначає себе виникненням, розвитком і розв'язанням суперечностей*, які є конкретними не лише як просторове явище часу, а як визначення логіки руху та розвитку. Саме в логіці виникнення, розвитку та розв'язання суперечностей час постає конкретним часом, міра якого визначається не кількісним вираженням "хронології" становлення певної суперечності, а розвитком *такого її змісту, який є суттєвим проявом предметної сутності цієї суперечності*. Таким чином, зведення суспільного часу до кількісного виразу механічного руху унеможливує визначення його природи. Тим більше, що

² Лише на початку історичного пізнання механічна форма виглядає найбільш простою. Сучасна теоретична фізика небезпідставно представляє цю форму не менш складною, ніж інші.

субстанція часу "розкривається" не в еволюції суперечностей, а саме у момент їх розв'язання, який є іманентним переходу розвитку на новий якісний рівень, який супроводжується зміною його міри – основи. Через це соціальні революції характеризуються не календарною тривалістю, а тривалістю, упродовж якої були розв'язанні їх сутнісні завдання, а це залежить не від "дати початку" та "дати останніх подій", а від логіки розв'язання всієї системи суперечностей цього феномену. Календарна тривалість французької буржуазної революції вимірюється не календарними датами соціальних і класових баталій, а розвитком буржуазного способу виробництва у Франції від його політичного конституювання до завершення його практичних завдань у класичному варіанті французького капіталізму. Важливим є розуміння того, що визначення соціального часу обумовлюється його протилежністю у вигляді такого його опредметнення у просторі (формі) суспільного простору, в якій утримується розвиток історії взагалі. Саме тому абсолютний час постає не метафізичною формою буття, не самодостотно-екзистенційним "втіленням", "опредметненням" (входженням у тіло, у предмет), не тією чи іншою формою матеріального руху (яка є вплетеною у всезагальний зв'язок з іншими формами), а рухом взагалі, рухом, який постає взаємопереходом усього в усе, часом, який визначений Шекспіром у 64 сонеті як такий, що зриває з себе форми, в які втілюється ("Мы видели как времени рука срывает все, во что рядится время" – переклад С. Маршака).

У цій логіці час лише в єдності із простором постають конкретними. Адже простір не є "мішком", в якому розміщенні форми матеріального буття – за таким припущенням створюються засади для тлумачення існування часу поза простором, як і існування простору в "прив'язці" до емпіричних предметів. Субстанція ж у її фундаментальній якості не піддається емпіричному сприйняттю, як не піддаються такому сприйняттю "пакети енергії", "кварки", "протони", "неопротони" і все те, що сучасна фізика називає "антиматерією", а насправді є лише визначенням методологічних засад сучасної фізики, яка не спроможна мислити – суперечність матеріального³ та ідеального, що є "своїм іншим" (Гегель) матеріального, формою буття матерії, яка отримує емпірично визначене буття через наявне буття предметного світу. У цьому і полягає відмінність матеріальних речей від аморфної єдності субстанції з самою собою, котра висловлюється у понятті як абстракція від речей. І коли Аристотель стверджував, що з субстанції все народжується та у субстанцію все повертається, стверджувалася не несубстанційність форм існування, а емпіричні, кількісно-якісні відмінності таких форм від їх матеріального субстрату.

³ До цієї проблеми підступався Кант, він намагався осмислити природу негативних чисел, методологічна неможливість розпредметнення яких виступила ще однією логічною засадою переходу на теоретичні засади "критичної" філософії об'єктивного ідеалізму.

Однак простір є таким же об'єктивним модусом існування матерії, яка не лише "не терпить порожнечі", а й є в усіх своїх виразах *протяжною субстанцією*. Тому сутнісну єдність часу та простору субстанції могла осмислити лише філософія, хоча на певних етапах розвитку і вона наштовхувалася на нездоланність агностицизму або теоретичні суперечності у поясненні неемпіричних речей. Стан сучасної теоретичної, політичної, наукової та ідеологічної свідомості такий, що необхідність осмислення феномену суспільного часу в контексті змісту основи історії, форм історичних відносин, обґрунтуванні шляхів подальшого розвитку виступає однією з вузлових проблем. І вона – ця проблема – потребує розгляду не лише у зрізі збігання логічного та історичного, "початку" та "кінця", сходження від абстрактного до конкретного та в абсолютному імперативі розвитку, а й у всіх суттєвих формах існування суспільства, історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Ютанов Н.* Инженер мира или эпоха нерешительности. Вступительная статья к книге Дж. Форрестера "Мировая динамика". — М. ; СПб. : Terra fantastica, 2003. — С. 4–5.
2. *Форрестер Дж.* Мировая динамика / Дж. Форрестер. — М. ; СПб. : Terra fantastica, 2003. — 379 с.
3. *Гегель Г. В. Ф.* Феноменология духа / Г. В. Ф. Гегель. — Соч. в 14 т. Т. 4. — М. : Госполитиздат, 1959. — 443 с.
4. *Маркс К.* Из экономических рукописей 1857–1858 годов // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — 2-е изд. — Т. 12. — С. 709–738.
5. *Энгельс Ф.* Шеллинг и откровение // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — 2-е изд. — Т. 41. — С. 173–226.
6. *Noica C.* Devenirea intru fiinta. V. 1–2 / C. Noica // Buc. : Ediția științifică și enciclopedică, 1981. — 390 p.
7. *Petrescu C.* Doctrina substantei. In 2 volume / C. Petrescu // Buc. : Ediția științifică și enciclopedică, 1980. — 460 p.
8. *Хеллер А.* Два столпа современной этики / А. Хеллер // Вопросы философии. — 2004. — № 3. — С. 28–37.
9. *Ленк Г.* К методологической интеграции наук с интерпретационистской точки зрения / Г. Ленк // Вопросы философии. — 2004. — № 3. — С. 50–56.
10. *Лекторский В. А.* Возможна ли интеграция естественных наук и наук о человеке / В. А. Лекторский // Вопросы философии. — 2004. — № 3. — С. 44–50.
11. *Игнатович В. Н.* Введение в диалектико-материалистическое естествознание / В. Н. Игнатович. — К. : ЭКМО, 2007. — 468 с.
12. *Материализм и идеализм в физике XX века : сб. ст.* / А. К. Тимирязев, В. Ф. Миткевич, В. А. Ацюковский, В. Н. Игнатович. — К. ; М., 2008. — 258 с.
13. *Жданов Ю. А.* Избранное. В 2 т. / Ю. А. Жданов. — Ростов на/Д. : СКНЦ ВШ, 2001. — Т. 2. — 366 с.
14. *Гегель Г. В. Ф.* Философия истории / Г. В. Ф. Гегель. — СПб. : Наука, 1993. — С. 55–477.

15. Вернадский В. И. О науке. В 2 т. / В. И. Вернадский. — Дубна : Феникс, 1997. — Т. 2. — 572 с.
16. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. В 2 т. / О. Шпенглер. — М. : Мысль, 1993. — Т. 2. — 663 с.
17. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. — Л. : Гидрометеиздат, 1990. — 528 с.
18. История кораблей с древних времен. — Режим доступа : http://www.solis,hlru/pages/hist_ship.htm.
19. Шварц Е. История возникновения часов / Е. Шварц. — М. : Наука, 1989. — 320 с.
20. Князьков Г. В. Мистерия Евразии. Пространство Культур / Г. В. Князьков // Русский геополитический сборник. — 1992. — № 3. — С. 3–10.
21. Щепановская Е. М. Циклы времени и идеология / Е. М. Щепановская. — Режим доступа : <http://www.spbric>.
22. Noica C. Sase maladii ale spiritului contemporan / C.Noica // Buc. : Universul, 1978. — P. 53.
23. Бродель Ф. Материальная цивилизация: экономика и капитализм, XV–XVIII вв. В 4 т. / Ф. Бродель. — М. : Прогресс, 1992.
24. Ильенков Э. В. Философия и культура / Э. В. Ильенков. — М. : Политиздат, 1989. — С. 415–437.
25. Босенко В. А. Всеобщая теория развития / В. А. Босенко. — К. : Б.и., 2001. — 461 с.
26. Канарский А. С. Диалектика эстетического процесса: генезис чувственной культуры / А. С. Канарский. — К. : Вища школа, 1982. — 192 с.
27. Босенко А. В. Реквием по нерожденной красоте / А. В. Босенко. — К. : Самватас, 1992. — 252 с.
28. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. — М. : Искусство, 1984. — 350 с.
29. Муравьев В. Н. Овладение временем / В. Н. Муравьев. — М. : РОССПЭН, 1998. — 318 с.
30. Аргуэльес Х. Фактор мая / Х. Аргуэльес. — К. : София, Ltd, 1996. — 272 с.
31. Гайденко П. П. Эволюция понятия науки / П. П. Гайденко. — М. : Наука, 1980. — 560 с.
32. Гайденко П. П. Время, длительность, вечность / П. П. Гайденко. — М., 2006. — 268 с.
33. Хокинг С. Краткая история времени от большого взрыва до черных дыр / С. Хокинг ; пер. Н. Смородинской. — М. : Наука, 1998. — 280 с.
34. Межуев В. М. Время труда и время свободы / В. М. Межуев // Личность. Культура. Общество : Междунар. журн. социальных и гуманитарных наук. Том X, Вып. 2 (41). — М., 2008. — С. 77–97.
35. Шкепу М. А. Феноменология истории в трансформациях культуры / М. А. Шкепу. — К. : Вид-во НАУ, 2005. — 460 с.
36. Шкепу М. О. Східноєвропейська філософія ХХ століття : монографія / М. О. Шкепу. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2008. — 160 с.

УДК 165.62

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНИЙ СУБ'ЄКТ ПІД ЗНАКОМ ЗАПИТАННЯ

ВОЛКОВИНСЬКА В., аспірант кафедри філософських
та соціальних наук КНТЕУ

Філософія – це передусім пошук універсального способу мислення, спроби його реалізувати. Опис і процесу здійсненого мислення, і, особливо, його результатів носить характер тільки вторинної мети. Саме тому Е. Гуссерль наголошував, що феноменологія – жодним чином не вчення і не система, а особливий спосіб "схоплення сутності" [1]. Специфіка феноменологічного методу полягає у "виключенні" природної настанови, "виведенні за дужки" існування світу. На цій основі формується радикально інший погляд – погляд, що спрямований на речі, але захоплює не самі ці речі, а власний спосіб їх бачити. І тоді ми бачимо не "об'єкти", не "предмети", а "одиниці смислу", тому феноменологічний погляд зосереджується на описі конституювання (але не конструювання) цих смислів. Таким чином відкривається можливість описати конститутивну діяльність свідомості.

Очевидно, що такий опис здійснюється спочатку в межах трансцендентальної області, однак не повинен нею обмежуватись. Так, можлива феноменологія суспільства, феноменологія культури. Принципово важливим для виявлення можливостей і "правил" застосування феноменології є питання стосовно феноменологічної редукції, а точніше – феноменологічного залишку. Виділення як результату проведення феноменологічної редукції поряд з ноємою та ноезою ще й трансцендентального "єго" породжує докори у світоглядному, систематичному характері феноменології на противагу декларованій методологічній спрямованості. Проблема визначення статусу, характеру трансцендентального "єго" виражається в загальних рисах у трьох головних питаннях: чи є це єго лише абстракцією, не пов'язаною з емпіричними "Я", чи воно якимось чином присутнє в них; чи необхідно говорити про особистісний характер трансцендентальної свідомості, трансцендентальне "Я"; чи потрібно говорити про "конституювання" трансцендентальним "єго" Інших і чи не втрачають Інші, в такому випадку, свого характеру "інакшості" та автономності? Перше питання дозволяє визначити співвідношення трансцендентального та емпіричного у феноменологічному методі; друге допоможе визначити, наскільки метод залишається методом, а третє виявить можливість виходу феноменології в площину соціального, культурного. У своїх дослідженнях проблем методологічного значення для феноменології концепту трансцендентального суб'єкта торкались В. Молчанов [2], Д. Трунов [3], О. Черняк [4] та ін.

© Волковинська В., 2010

Феноменологічна редукція – це не процедура "відмови" від світу, навмисного виділення свідомості в окремий регіон, що один тільки заслуговував би на увагу феноменолога. Смысл і призначення редукції полягає у відкритті можливостей усвідомлення та розкритті самого світу в цьому усвідомленні. "Редукція взагалі, – зауважує О. Черняк, – ...є процедурою, що готує рефлексивну свідомість будь-чого до адекватного вбачання свого предмету" [4, с. 38]. У цьому випадку адекватність забезпечується виведенням за дужки головного припущення природної настанови – припущення буття феноменів. Таке припущення залишає у темряві феноменальний характер світу, тобто невіддільність світу від його сприйняття, усвідомлення. Феноменологія звільнює мислення від такого роду припущень, "ставити питання про внутрішню свободу мислення, що відрізняє себе від будь-яких своїх предметів, про відкритість досвіду свідомості світові, досвіду, що не розчиняється в тому, чому він відкритий" [2, с. 99]. Ця інтерпретація В. Молчанова також підтверджує звільнюючий характер феноменологічної редукції, її орієнтацію на свободу мислення. Здійснення процедури феноменологічного "епохе" відкриває можливість говорити про суб'єктивне надання смислів, конституювання предметів і переживання світу в цілому. Однак мова не йде також про психічні акти окремих індивідів. Е. Гуссерля цікавлять сутнісні форми і можливості будь-яких переживань. Тому необхідно редукувати, "винести за дужки" не тільки існування зовнішнього світу, а й існування емпіричного "Я". Саме тут і виникають протести: "Феноменологічне «епохе» «скинувши з п'єдесталу» его, ствердило «Я» трансцендентальне" [5]. Сутність цього зауваження полягає в тому, що зазвичай трансцендентальну свідомість уявляють собі як "есенцію" зі свідомості емпіричної, абсолютизації суб'єктивності. Отже, можлива така оцінка: "Такий суб'єкт, зрозуміло, існує лише в теоретичних реконструкціях руху думки, що пізнає, тобто сам є теоретичною ідеалізацією, моделлю, що заміщає реальних індивідів" [6, с. 226]. Якщо феноменолог має справу лише з конструкцією, з ідеалізованим і абстрагованим суб'єктом, чи можна говорити про застосування методу редукції в будь-яких спеціальних дослідженнях? Чи можна з такої позиції оцінити реальну смислопороджуючу діяльність у мистецтві, культурі, суспільстві? Очевидно, ні.

Однак залишається питання: чи справді трансцендентальне его є теоретичною конструкцією? Е. Гуссерль в жодному випадку не стверджував, що в результаті феноменологічної редукції нам необхідно "уявити собі" трансцендентальну свідомість. Він взагалі не описує її таким чином, щоб можна було говорити про неї як про конструкт. Скоріше, у феноменології постійно підкреслюється рефлексивний характер шляху до трансцендентальної сфери, а сама вона як така не описується, оскільки Е. Гуссерль постійно апелює до досвіду феноменолога. Якщо ж ми можемо говорити про наш досвід як досвід феноменологів (тих, хто реалізує феноменологічну редукцію), тоді повинен існувати зв'язок між нашою емпіричною свідомістю та трансцендентальною. І цей зв'язок аж ніяк не ефемерний.

Спробуємо, слідом за В. Молчановим, поставити запитання таким чином: "Коли Гуссерль говорить про «сутність свідомості взагалі», то правомірно запитати, кому належить ця свідомість, кому належить ця сукупність ментальних актів?" [7, с. 54]. Ми не знаходимо у феноменологічному досвіді якоїсь іншої свідомості, крім нашої ж. Змінюється лише настанова, напрям зору. Тому стає зрозумілим, що "Людське Я, що здатне здійснити епохе, тобто відкрити в собі нескінчене поле рефлексії, людське Я, що актуально здійснює рефлексивне споглядання – це і є трансцендентальна суб'єктивність" [7, с. 55]. Феноменологічна редукція і є та процедура, що відкриває свідомості її власне життя. Вона, накладаючи епохе на всі судження про зовнішній світ, змушує свідомість звернутись на себе саму, і в такому рефлексивному повороті дозволяє отримати той "феноменологічний залишок", який Гуссерль називає трансцендентальним его.

Отже, трансцендентальний та емпіричний рівні свідомості не є розірваними, непов'язаними, тому й відповідні рівні дослідження пов'язані та не суперечать один одному. Однак, можливо, відповідаючи на питання "хто?", ми у відповідь отримали забагато. Можливо, як раз на запитання "хто?" і не треба було відповідати. Чому, коли ми говоримо про приналежність якійсь *спільній основі* "всіх ментальних актів" свідомості, ми запитуємо про приналежність їх *комусь*? Чи необхідний цей *хтось* в самому центрі трансцендентальної свідомості?

Уявлення про трансцендентальне "Я" необхідне в тих випадках, вважає Ж.-П. Сартр, коли необхідно обґрунтувати єдність свідомості. Адже "Я" – це організуючий центр, завдяки якому всі окремі переживання можна віднести до однієї відомості, тобто до цього "Я". Чи потребує цього феноменологія? Ні, відповідає Ж.-П. Сартр, об'єднуючим моментом тут слугує інтенційність, адже сам феномен і його горизонти зв'язують переживання. Тому "ми без сумнівів можемо стверджувати: для феноменологічної концепції свідомості припущення про з'єднуючу та індивідуалізуючу функції Я виявляється абсолютно зайвим. Навпаки, саме свідомість робить можливою єдність і особистісний характер мого Я. Отже, трансцендентальне Я не має розумних підстав для свого існування" [8, с. 89]. Таким чином, існування "Я" означатиме лише спільний фон для всіх переживань, основу їх єдності. Чому, в такому випадку, Ж.-П. Сартр заперечує проти особистісного характеру трансцендентальної свідомості? Адже важко навіть уявити свідомість, не організовану чимось спільним, якимось центром. Тим більше, що в нашому досвіді свідомість – завжди "чиясь свідомість". Якщо існує мислення, то повинен існувати і той, хто мислить – це здається очевидним.

І все ж, робить висновок Ж.-П. Сартр, "Всі результати, яких досягла феноменологія, загрожують зійти нанівець, якщо тільки не погодитися з тим, що Я, так само, як і світ, є деяке відносне суще, а саме – деякий об'єкт для свідомості" [8, с. 91]. Дійсно, феноменологія проголошує намір досліджувати не сам предмет, а те, як він усві-

домлюється. Якщо ж після проведення феноменологічної редукції дослідник зупиняється на сприйнятті трансцендентального "Я" як чогось "самостійно існуючого", то закономірно виникають докори у заміні методологічної позиції світоглядною. "Той чи інший очевидний факт, – відзначає Е. Султанова – покладений в основу методу ...лише онтологізує сам процес дослідження, тобто не проводить до кінця феноменологічне «епохе», а передбачає «річ у собі», що створює можливість для побудови певної картини світу" [3]. Під "річчю в собі", що знаменує собою перехід від методу до світогляду, тут мається на увазі трансцендентальне "Я". Доводиться зробити висновок, що формулюючи тезу про "феноменологічний залишок" у вигляді не просто трансцендентальної свідомості, а трансцендентального "Я", Е. Гуссерль або йде на поступки здоровому глуздові, повсякденним уявленням про необхідність існування суб'єкта думки, або зраджує власні методологічні настанови заради ще однієї суб'єктивно-ідеалістичної системи.

Е. Гуссерль все ж не стверджував субстанційності "Я". Для нього "Я" – це "всі мої інші переживання, у мінливому потоці яких так своєрідно спалахують специфічні акти Я, переходячи один в одного, зв'язуючись у синтези" [1, с. 103]. Тобто сама можливість постання "Я" визначена потоком переживань, тільки в цьому потоці можуть спалахувати особистісні акти. Слід підкреслити саме цей спорадичний, рідкісний, нестійкий характер "Я". Не випадково §57 "Ідей I" має назву "Питання про виключення чистого «Я»". Якщо вже визначено: редукція відкриває поле трансцендентального "его", тоді в чому тут для Е. Гуссерля полягало питання? Сам по собі досвід трансцендентальної свідомості як "феноменологічного залишку" був для Е. Гуссерля очевидний, а от те, чи такий досвід варто сприймати як досвід формування чи актуалізації якогось іншого "Я" на місці редукованого емпіричного – залишалось запитанням. Чи можна тлумачити в субстанціоналістському дусі таку фразу з §57: "Промінь цього погляду виникає з кожним новим *cogito* і зникає разом з ним" [1, с. 179]. "Чисте Я" фігурує в феноменології тільки тому, що свідомість неминуче асоціюється в нас із носієм свідомості, і помислити перше без другого нам досить важко. Е. Гуссерль виносить вирок: "ми маємо намір зважати на чисте "Я" як на феноменологічну дату лише настільки, наскільки поширюється його встановлена з безпосередньою очевидністю сутнісна специфічність і даність разом із чистою свідомістю, в той час як будь-які вчення стосовно чистого «Я», що виходять за межі сказаного, повинні бути піддані виключенню" [1, с. 179]. Тобто редукції не уникає і трансцендентальне "Я": немає сенсу говорити про нього окремо від *cogito* та *cogitationes*, будувати на трансцендентально-суб'єктивному ґрунті будь-які теорії чи світоглядні принципи. Трансцендентальне его як феноменологічний залишок допомагає уникнути численних пояснень стосовно можливості (в тому числі можливості уявити) безсуб'єктної свідомості. Можна вважати це поступкою здоровому глуздові, що природно поєднує уявлення про свідомість та її

носія – особи. Але феноменологічна редукція робить свій внесок у проблематизацію такого типу "природних асоціацій".

У такій проблематизації Ж.-П. Сартр іде далі: відмовляючись, згідно з феноменологічним методом, від уявлення про "реальне існування" об'єкта дослідження, він повністю переглядає традиційне розуміння "Я". Передусім, Ж.-П. Сартр розглядає свідомість як *свідомість чогось*, а не *свідомість когось* (у сенсі належності комусь). Уявлення про Я, суб'єкта дій і переживань, формується лише на рівні рефлексії, а дорефлексивна свідомість не знає жодного такого обмежуючого центру. Вона цілковито захоплена тими об'єктами, що переживає. Справді, коли ми щось робимо і дійсно цим захоплені (тобто коли ми не провадимо одночасно рефлексивну діяльність), ми не пам'ятаємо про себе. Виходячи з таких міркувань, Ж.-П. Сартр робить висновок: трансцендентальна свідомість – це безособова спонтанність.

"Я" – лише рефлексивний конструкт, його існування не іманентне свідомості як такій. Як зауважує Д. Трунов, "Так зване «Я» – це «шар» самоінтерпретацій, що знаходиться між "Я"-продуктивним і "Я"-рефлексивним" [3, с. 183]. Тут важливо передусім те, що тільки цей "шар самоінтерпретацій" взагалі може претендувати на звання "Я". Адже продуктивне "Я" – це "свідомість про...", це чиста діяльність, спрямована на об'єкт і підкорена йому, це свідомість, що не має насправді жодних запитань про "себе". Але не відповідає дійсності і те припущення, що "Я", з'являючись на рівні рефлексії, існує на рівні "чистої свідомості". Адже "Я"-рефлексивне *не існує* як "Я", це та *рефлексивна позиція*, що конститує емпіричне "Я" на основі продуктивної свідомості, але сама для себе не може бути предметом переживання. "Чисте Я" існує настільки, наскільки потрібно "відступити на крок", або "запізнитись", наздоганяючи продуктивну свідомість, щоб у ній ствердити "Я роблю...", "Я переживаю..." на відміну від "робиться...", "переживається..."

Отже, "чисте Я" не є предметом для самого себе і власне не є "Я". Для Е. Гуссерля воно мало значення як "очевидна даність разом із трансцендентальною свідомістю", остання, у свою чергу, мала значення специфічного погляду на світ. Завдяки такому специфічному поглядові виявляється, що "Об'єктивний світ, що є для мене, що будь-коли для мене був і буде, зможе будь-коли бути, з усіма своїми об'єктами, черпає, як вже було сказано, весь свій смисл і буттєву значущість, якою він для мене володіє, з мене самого, з мене як трансцендентального Я, що вперше виступає з початком трансцендентально-феноменологічного *époçh*" [9, с. 85]. Слід відзначити: *по-перше*, завжди йдеться не про сам світ, що нібито *породжується суб'єктом*, а про *даність світу для мене*, навіть про даність мені *смислу* світу та *смислів* окремих предметів у ньому; *по-друге*, Е. Гуссерль наголошує: трансцендентальне "Я" *виступає вперше* в результаті проведення феноменологічної редукції, тобто поза нею, поза свідомістю, що цю редукцію здійснює, *не існує*. Однак, беручи до уваги егологічні дослідження,

можна стверджувати, що в описі феноменологічного методу достатньо зупинятись на трансцендентальній свідомості – такому полі досвіду, в якому стає можливим зосередження на способах надання смислу тому, що в повсякденному досвіді ми приймаємо як дещо само собою зрозуміле, існуюче поза смислотворчою діяльністю свідомості. Продовжуючи думку Е. Гуссерля, варто тлумачити трансцендентальну свідомість як "чистий" конститутивний (смислотворчий) *акт*, що спрямований на світ і уможливорює його саме таким, яким він дається нам у природній настанові.

Очевидно, що в природній настанові ми не зупиняємось на позиції трансцендентального суб'єкта тому, що занурені у позицію суб'єкта емпіричного, причому такого, що живе поряд і між інших таких же суб'єктів. І якщо розуміти концепт трансцендентального суб'єкта адекватно загальному задумові феноменології як рефлексивну позицію, все одно постає ще одна проблема, без розв'язання якої неможливо зробити остаточні висновки щодо методологічного характеру феноменології. Ця проблема – проблема присутності у моєму досвіді Іншого.

Проблема Іншого в феноменологічному контексті пов'язана з питанням статусу трансцендентального суб'єкта, з одного боку, і можливістю опису феномену соціального, з іншого. Першопочаткова настанова Е. Гуссерля полягає в тому, що будь-який феномен світу можна описати з точки зору конституювання його трансцендентальним суб'єктом. Можливість такого опису Іншого, за Е. Гуссерлем, ґрунтується на "аналогізуючій апперцепції" – такому сприйнятті, що дозволяє говорити про безпосередньо несприймані якості об'єкта (психіка, те, що робить об'єкт суб'єктом) на основі аналогії із власним психічним життям. Для того ж, щоб показати необхідність Іншого в досвіді трансцендентальної свідомості, Е. Гуссерль вважає за необхідне ввести ще одну редукцію – редукцію до "власного" цієї свідомості, "примордіального світу", відокремленого від усього, що говорить про Іншого. Цей підхід повинен продемонструвати неможливість обмеження трансцендентальної свідомості примордіальною сферою.

У дослідженнях, присвячених питанню розуміння Іншого та інтерсуб'єктивності, з'являються спроби вирішити питання можливості конституювання Іншого саме як Іншого у трансцендентально-суб'єктивній сфері. Саме таким чином підходить до проблеми Є. Борисов. "Але як можливий трансцендентальний феномен? Саме це словосполучення здається суперечливим, оскільки феномен за визначенням є інтенційний корелят моїх переживань, даність свідомості" [10, с. 65]. Інший як трансцендентальний феномен здається суперечністю, що її не міг уникнути Е. Гуссерль у спробі поєднати "трансцендентально-соліпсистську настанову" та концепцію інтерсуб'єктивності. "Соліпсизм" Е. Гуссерля часто уявляють собі як прямий наслідок вже розглянутої його настанови на опис процесу конституювання Іншого для мене. Тому і головна пропозиція щодо перегляду основ феномено-

логії таким чином, щоб вона могла претендувати на опис спів-буття полягає у з'єднанні принципів конституювання та інтерсуб'єктивності: "Конститутивний процес взагалі можливий лише в горизонті інтерсуб'єктивності" [10, с. 82]. Таким чином, феноменологія збагачується за своїм змістом і можливостями застосування.

Однак, опис конституювання все одно неможливий у сенсі "колективного конституювання", адже це вимагало б у випадку соціальної феноменології припустити існування "колективного суб'єкта". Саме на дистанціювання від таких підходів до розуміння суспільства спрямована феноменологічна соціологія. Якщо ми повертаємось до конституювання світу суб'єктом, проблема Іншого знову виглядає як проблема існування Іншого. Ця проблема, у свою чергу, залишається нерозв'язною у термінах існування трансцендентного в іманентному. Якщо ж ми намагаємось не виправляти "помилки" Е. Гуссерля, а підкреслювати позитивні здобутки насамперед "Картезіанських медитацій", то доводиться, слідом за О. Кубановою, знов і знов наголошувати на чисто "показовому" характері роздуму стосовно примордіальної сфери свідомості. "Гуссерль жодним чином не стверджує, що дійсно у свідомості існує деяка соліпсистська сфера, в якій «ще немає» Іншого" [11, с. 91]. Але тоді необхідно ствердити, що Інший існує в мені до мене, тобто свідомість із самого початку є інтерсуб'єктивною. Виникає тільки питання про те, що слід вважати за "початок" і як взагалі можна говорити про "первинність" і "вторинність" замкненої свідомості та інтерсуб'єктивності. Отже, за постановки питання про Іншого у вигляді пошуку аргументів цього існування, доводиться стверджувати або неможливість таких аргументів у межах феноменології, або пріоритет Іншого в існуванні порівняно зі мною. В останньому випадку відкривається шлях до опису свідомості як *зумовленої* іншими, інтерсуб'єктивним чи навіть об'єктивним світом, а це суперечить настанові феноменологічної філософії.

Існують й інші способи постановки питання Іншого. Насамперед, воно розглядається в контексті розуміння і тоді отримує вигляд проблеми адекватного розуміння Іншого. Актуальність саме такої постановки питання полягає у тому, що в інформаційному суспільстві "загострилась проблема критеріїв реальності, – підкреслює Д. Дубровський, – ... з'ясування справжності змісту повідомлень Іншого суб'єкта про його почуття, наміри, бажання, думки, рішення" [12, с. 26]. Автор також зазначає, що традиційно концепції розуміння Іншого базуються на "аргументі від аналогії". Дійсно, цей аргумент використовує Е. Гуссерль, коли посилається на аналогізуючу апперцепцію: Я розумію Іншого завдяки схожості наших тіл та вияву психічних процесів. Д. Дубровський критикує цей аргумент з точки зору "інтерсуб'єктивної навантаженості висловлювань від першої особи про власне Я" [12, с. 24]. Отже, в такому контексті питання про розуміння Іншого переростає в питання саморозуміння: можливо, Я себе розумію гірше, ніж мене розуміють Інші, або, принаймні, лише завдяки тому,

що Інший розуміє мене, Я розумію себе. Іншого можна розуміти не тільки як конкретного Іншого індивіда, з яким я спілкуюсь в межах спільної знакової та культурної системи. Аспект розуміння Іншого можна розширити і до рівня розуміння іншої культури. У такому випадку, можна сформулювати проблему Іншого як проблему діалогу і взаєморозуміння культур. На необхідності такої постановки питання наголошує О. Іщенко: "сама реальність змушує нас замислитись над тим, чи здатні ми в принципі *пізнати, зрозуміти* (та *прийняти!*) спосіб бачення та структурування світу, прагнення, мотиви, почуття Іншого як виразника і носія культурних смислів, що не співпадають з нашими" [13, с. 172]. Не важко помітити, що проблема розуміння Іншого в таких дослідженнях виходить за межі феноменологічного підходу, і вже, власне, спирається на методологію, що не може повною мірою вважатись суто феноменологічною.

Все більш поширеними стають розмови про те, що ми не розуміємо Іншого, або повинні розуміти його краще. Тому акцент поступово переноситься із дослідження структур розуміння на схвалення турботи про Іншого. "Сартр сказав, що *пекло – це Інші*, але так хочеться сказати, що *рай – це Інший*" [14, с. 92–93]. Цей дещо романтичний погляд перетворює Іншого на омріяну землю, якої ніколи насправді не досягають. Можливо тому, що той, хто поряд, ніколи не є достатньо *Іншим*, і ми чекаємо на наш рай, не помічаючи того, що насправді відбувається із нашим ставленням до іншого. А відбувається те, що, за словами О. Усманової, ми займаємось утопічними проектами, коли описуємо ідеалізованого Іншого поза з'ясуванням процедур репрезентації Іншого у нашому досвіді. "Почати думати і розмовляти про Іншого – означає "привласнити" його собі, за-своїти його в термінах своєї мови й у своїх мисленневих схемах, знайти йому місце у своїй класифікації світу, розчинити його реальність в моєму мисленні" [15]. І слід додати, що так відбувається не внаслідок якоїсь вади чи відсутності пошани до Іншого, так відбувається навіть коли ми говоримо, що Інший – це рай. Адже ніхто не запитував цього Іншого, чи хоче він бути для мене раєм. Будь-який дискурс Іншого вже його пригнічує, але саме так і має бути. Адже того самого зазнаємо і ми, коли Інший говорить про нас. Тому завданням досліджень у цій сфері повинен бути опис даності мені Іншого, а не встановлення норм мого до нього ставлення.

Проблему Іншого в межах феноменології доцільно формулювати поза площинами проблем ставлення до Іншого та доказу (пояснення) існування Іншого. Тому необхідно звернутись до позиції Ж.-П. Сартра: "існування Іншого має природу випадкового і нередукованого факту. Іншого *зустрічають*, його не конституують" [16, с. 362]. Феноменологія не повинна займатись ні ствердженням, ні запереченням соліпсизму, адже вона не прагне до створення світоглядних позицій. Відволікаючись від *буття* світу, ми й після феноменологічної редукції не втрачаємо той світ, у якому Інший є фактом, а не гіпотезою. Фено-

менологія Іншого повинна пропонувати лише опис того, яким чином Інший стає фактом. Я зустрічаю Іншого як Іншого завдяки його поглядові, що відкриває мені два моменти: світ організований певним чином для Іншого; я вхожу в цю організацію як об'єкт серед інших об'єктів. Погляд Іншого, однак, не є чимось *додатковим* для організації мого світу, навпаки, він необхідний. Адже "в полі своєї свідомості я завжди можу зустрітися лише із своєю свідомістю. Однак, Інший є необхідним посередником між мною і мною ж: Я соромлюсь себе *таким, яким Я постав* перед Іншим [16, с. 326]. Тобто Я усвідомлюю себе тому, що завдяки Іншому сприймаю себе як об'єкт, тоді як для себе Я можу бути тільки суб'єктом. Навіть у дзеркало Я дивлюсь тому, що намагаюсь зрозуміти, як мене бачить Інший. Залежність від Іншого настільки радикальна, що "обличчя як прапор, що маніфестує присутність Я, виникає тільки в просторі погляду, причому погляду складноорганізованого, такого, що спирається на припущення Іншого" [17, с. 4]. Інший необхідний для "конституції" мого "Я", для доповнення продуктивного "Я" рефлексивним. Фактично, така конституція відбувається безперервно, адже Я ніколи не перестаю відчувати Іншого як такого, що бачить мене зараз або міг би бачити. І живу Я не серед речей, а серед Інших, що змінюють для мене стан цих речей.

Так Ж.-П. Сартр обґрунтовує одночасність "Я", Іншого та світу. Хоча це обґрунтування не є в повному сенсі ні обґрунтуванням, ні доказом, ні побудовою певної концепції. Ж.-П. Сартр ставить собі за мету виявити ті структури у даності нам Іншого та світу, що зазвичай залишаються непоміченими. До такої експлікації вдається М. Мерло-Понті, коли пише: "Щоб слово «Інший» не було порожнім звуком, необхідно, щоб моє існування жодним чином не зводилось до усвідомлення існування, щоб воно містило також *можливість* свідомості «Іншого» і, отже, моє втілення в природі та можливість, щонайменше, історичної ситуації" [18, с. 12]. Це означає, що зустріч з Іншим неможлива поза ситуацією, в яку втягнений Я та оточуючий мене природний і культурний світ. З іншого боку, усвідомлення культурного світу та й взагалі існування в культурній площині неможливе без Іншого. "У культурному об'єкті Я відчуваю приховану під покровом анонімності близьку присутність Іншого" [18, с. 444]. Культурний об'єкт саме тому є культурним, що він постав із задуму та праці Іншого і для використання Іншим призначений. М. Мерло-Понті показує, що осмислення присутності Іншого в моєму досвіді веде до осмислення мого становища в історичній чи в моїй життєвій ситуації та осягнення культури як інтерсуб'єктивного буття.

Таким чином, ми підходимо до визначення суто феноменологічного підходу до проблеми Іншого серед усіх наявних у сучасній літературі, що так чи інакше самі себе пов'язують із феноменологією. Такий підхід визначається не стільки специфічними спробами оцінити можливості розуміння Іншого, скільки створенням можливості докорінно іншого кута зору на спільний для нас світ. У тенденції до заміни

поняття "об'єктивності" на "інтерсуб'єктивність" формується нова орієнтація мислення: від "незалежного" світу до світу "між Я і Ти". "Якщо «нова» онтологія і можлива, то її можна умовно позначити як «онтологію погляду» і, таким чином, протиставити класичній «онтології споглядання»" [19]. Така "нова онтологія" описує не світ сам собою, а світ таким, яким його бачу Я. Ця "відмова від об'єктивності" спровокована Усвідомленням: *по-перше*, утопічності проекту опису речі, на яку ніхто не дивиться; *по-друге*, внеску спостерігача в опис спостережуваного. Світ протягається там, де його бачать, і так, як його бачать. Важливо наголосити тільки на тому, що в конструкції "світ яким його бачу «Я»" займенник "я" справді виконує функції займенника, яким може користуватись будь-хто. Світ формується у перехресті поглядів, адже ми досить часто спираємось на чуже бачення, чужі пояснення, чужий досвід, або й своє бачення формуємо саме в протиставленні до Іншого. Це означає також і те, що інтерсуб'єктивний світ принципово припускає множинність інтерпретацій – без цієї множини світ не може бути світом. Таким чином, "«феноменологія погляду», на відміну від «онтології споглядання», розгортається не в просторі за існуючим світом, а в самому світі та, передусім, між мною та Іншим, у перехрещуванні наших поглядів" [19]. Тут справді описано інтерсуб'єктивне розуміння світу, що породжується глибинною розробкою проблеми Іншого. Адже відтепер Інший – не одиничний індивід, що несе в собі інші смисли, якого Я намагаюсь для себе пояснити, а універсальний зразок того, що на світ Я можу дивитись тільки крізь інтерпретацію. Ця інтерпретація неминуче зіштовхується з іншими "поглядами", і в кінцевому рахунку саме це зіткнення і є тим світом, в якому Я живу.

Цей підхід докорінно відрізняється від усіх попередніх. І він, мабуть, найбільше узгоджується із феноменологією як задумом такого погляду на світ, що враховував би сам цей погляд як невід'ємну структуру світу. Феноменологічний підхід до проблеми Іншого не означає спроб довести можливість існування Іншого, або навіть довести, що Інший існує. Проблема Іншого постає не для трансцендентального, а для емпіричного суб'єкта. Тому такий розгляд феноменологічних завдань не є конструктивним. Феноменологія не доводить існування Іншого, тому безглуздо дорікати їй невдачею у цій справі. Проблема Іншого – це проблема існування Іншого *для мене*. Е. Гуссерль наголошував, що філософія потребує таких пояснень, що "дозволяють зрозуміти світ конкретно як конституційований смисл" [9, с. 261]. Саме таким чином феноменологічний підхід може обґрунтувати власну унікальність, можливість суттєво доповнити інші підходи до проблем Іншого, інтерсуб'єктивності та соціальності. Можна цілком погодитись із тим, що "феноменології інтерсуб'єктивності належить честь відкриття нової області дослідження соціальних відносин" [11, с. 107]. Поняття "інтерсуб'єктивність" привносить суттєво новий спосіб вивчення соціального світу та практичної орієнтації в ньому. Адже в

ньому концентрований перехід від трансцендентально-еологічного рівня феноменологічного дослідження, в якому відбувається формування засад феноменології, до рівня експлікації смислу зустрічі з Іншим, смислу соціального та культурного світу.

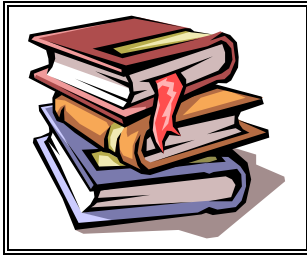
Таким чином, *по-перше*, з'ясовано, що трансцендентальна свідомість не є "абстрактним конструктором", теоретичним уявленням, а повинна виявлятися у досвіді феноменологічної редукції як універсальна рефлексивна позиція. Тому дослідження різноманітних сфер життя людини з феноменологічних позицій у принципі можливе та не суперечить інтенції на опис дійсних рис такого життя. Трансцендентальна редукція відкриває не замкнене поле одиничної свідомості, а можливість осягнення світу поза імперативами буденно-природної настанови. *По-друге*, Е. Гуссерль не онтологізує трансцендентальну свідомість як трансцендентальне "Я", що "створює" світ, не перетворює методологічний принцип на світоглядний, а всіляко застерігає проти такого перетворення. Трансцендентальне "Я" не існує ні поза процедурою феноменологічної редукції, ні "до" неї, ні "після". В описі феноменологічного методу достатньо зупинитись на трансцендентальній свідомості – такому полі досвіду, в якому стає можливим зосередження на способах надання смислу тому, що в повсякденному досвіді ми приймаємо як дещо само собою зрозуміле, існуюче поза смислотворчою діяльністю свідомості. *По-третє*, феноменологія не повинна і не має потреби описувати Іншого так, ніби потрібно доводити його існування, або пояснювати можливість конституювання Іншого як трансцендентність в іманентності. Феноменологія спрямована на опис феноменів такими, якими вони нам даються, і якщо це справедливо для світу в цілому, то тим більше і для особи Іншого. Інший мені зустрічається, охоплює мене поглядом і по-новому структурує простір навколо мене. Він також вказує на культурний світ, а культурний світ, у свою чергу, вказує на наше спів-буття.

Отже, феноменологія як метод цілком виправдовує себе. Необхідне лише чітке уявлення про сутність цього методу та точне дотримання його принципів. Феноменологія відкриває новий досвід свідомості – трансцендентальної свідомості, що конститує "світ, осяяний смислом", тобто дозволяє розуміти світ як результат людської смислороджуючої діяльності. Таким чином, відкривається можливість переосмислення всіх основних сфер буття людини як таких, що існують завдяки наданню їм певного смислу в інтерсуб'єктивному просторі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Кн. 1 / Эдмунд Гуссерль ; [пер. с нем. А. В. Михайлова; вступ. ст. В. А. Куренного]. — М. : Академический Проект, 2009. — 489 с.

2. Молчанов В. И. Различение и опыт: феноменология неагрессивного сознания / В. И. Молчанов. — М. : Модест колеров и "Три квадрата", 2004. — 328 с.
3. Трунов Д. Г. Введение в феноменологию самопознания: монография / Д. Г. Трунов. — Пермь : Перм. гос. ун-т, 2008. — 256 с.
4. Черняк А. З. Проблема оснований знания и феноменологическая очевидность / А. З. Черняк. — М. : Эдиториал УРСС, 1998. — 144 с.
5. Султанова Э. Феноменология как метод исследования сознания / Султанова Эльвира А. // Логос. — 2001. — № 3. — Режим доступа к журн. : http://www.ruthenia.ru/logos/kofr/2001/2001_03.htm.
6. Зотов А. Ф. Проблема человека у "позднего" Гуссерля / А. Ф. Зотов // Буржуазная философская антропология XX века / отв. ред. Б. Т. Григорьян. — М. : Наука, 1986. — С. 214–226.
7. Молчанов В. И. Понятие трансцендентальной субъективности в феноменологии Э. Гуссерля / В. И. Молчанов // Проблемы сознания в современной буржуазной философии. — Вильнюс : АН Литовской ССР, 1983. — С. 53–68.
8. Сартр Ж.-П. Трансцендентность эго. набросок феноменологического описания / Жан-Поль Сартр // Логос. — 2003. — № 2. — С. 86–121.
9. Гуссерль Э. Картезианские размышления / Эдмунд Гуссерль ; [пер. с нем. Д. В. Складнева]. — СПб. : Наука, 2001. — 315 с.
10. Борисов Е. Проблема интерсубъективности в феноменологии Э. Гуссерля / Евгений Борисов // Логос. — 1999. — № 1. — С. 65–83.
11. Кубанова О. Ю. Проблема интерсубъективности в "Картезианских размышлениях" Э. Гуссерля / О. Ю. Кубанова // Историко-философский ежегодник '91 / отв. ред. Н. В. Мотрошилова. — М. : Наука, 1991. — С. 87–108.
12. Дубровский Д. И. Проблема "другого сознания" / Д. И. Дубровский // Вопросы философии. — 2008. — № 1. — С. 19–28.
13. Ищенко Е. Познание Другого – эпистемологические проблемы и социокультурные аппликации / Елена Ищенко // Логос. — 2005. — № 4. — С. 172–188.
14. Карпеев А. М. Посвящение другому / А. М. Карпеев // *Mixtura verborum*'2001: непредставимое и метаязык : сб. ст. — Самара : Самар. гуманит. акад., 2002. — С. 89–115.
15. Усманова А. Р. Репрезентация как присвоение: к проблеме существования другого в дискурсе / А. Р. Усманова // Топос. — 2001. — № 1 (4). — Режим доступа к журн. : <http://topos.ehu.lt/zine/2001/1/ousmanova.htm>.
16. Сартр Ж.-П. Буття і Ніщо: Нарис феноменологічної онтології / Жан-Поль Сартр ; [пер. з фр. В. Лях, П. Тарашук]. — К. : "Основи", 2001. — 854 с.
17. Иваненко Е. А. Зеркало и субъективность или рефлекс рефлексии / Е. А. Иваненко, М. А. Корецкая, Е. В. Савенкова // *Mixtura verborum*'2007: сила простых вещей : сб. ст. — Самара : Самар. гуманит. акад., 2007. — С. 3–12.
18. Мерло-Понти М. Феноменология восприятия / Морис Мерло-Понти ; [пер. с фр., под ред. И. С. Вдовиной, С. Л. Фокина]. — СПб. : Ювента, Наука, 1999. — 606 с.
19. Шпарага О. Н. Кто он, Другой? (экскурс в феноменологию видимого мира) / О. Н. Шпарага // Топос. — 2001. — № 1 (4). — Режим доступа к журн. : <http://topos.ehu.lt/zine/2001/1/shparaga.htm>.

ФОРУМ ІСТОРИЧНИХ НАУК

УДК 94(4) "1939/1945"

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА (1939–1945 рр.)

БАДАХ Ю., д. іст. н., професор кафедри філософських
та соціальних наук КНТЕУ

Незважаючи на те, що 65 років тому (2 вересня 1945 р.) закінчилася Друга світова війна, до цієї пори вчені не мають одностайної відповіді, чому виникла ця війна, хто і якою мірою несе відповідальність за її початок, чому відносно локальний європейський конфлікт переріс у світовий, хто брав участь у цій війні, де вона проходила, які її складові, внесок кожної країни у перемогу тощо. На всі питання існують варіанти відповідей, але за 65 років з'явилося багато нового матеріалу, який був невідомий широкому загалу, особливо в республіках колишнього СРСР. Сьогодні, спираючись на нові дослідження як вітчизняної так і зарубіжної історичної науки, архіви, колись таємні документи, нові концептуальні підходи та методологію, відкинувши ідеологічні догми, можна дати відповіді на питання щодо Другої світової війни.

Про події цієї війни написано сотні тисяч робіт, знято тисячі фільмів, поставлено сотні вистав. Лише у Радянському Союзі була написана дванадцятитомна Історія Другої світової війни, а у США стотомна. Однак щодо одних і тих ж аргументів і фактів, подій і цифр майже у кожного історика є "своя правда", адже вони мають своє суб'єктивне бачення будь-якої події в певному ракурсі. Через це немає і не може бути однієї "абсолютної правди", але, щоб мати об'єктивне уявлення, потрібно навести всі відомі факти, без замовчувань і перекручувань.

По закінченні Першої світової війни у листопаді 1918 р. країни-переможці хотіли будувати міжнародні відносини мирним шляхом. Для цього було створено так звану "Версальсько-Вашингтонську систему", яка була прийнята у 1919, 1922 роках. Однак вона мала глибокі протиріччя та формувалася без урахування інтересів країн, які програли в цій війні, зокрема Німеччини та СРСР, що зробило їх

супротивниками. Німеччина втратила значні території та всі колонії, виплачувала великі контрибуції, їй було заборонено загальну військову повинність (дозволялося мати тільки збройні сили – рейхсвер чисельністю 100 тис. осіб), вона обмежувалась в озброєнні та військовій техніці (заборонялося мати танки, авіацію, артилерію великого калібру, кораблі великої тоннажності) тощо. Зі складу колишньої більшовицької Росії вийшло 5 країн (Прибалтійські республіки, Фінляндія, Польща), тому СРСР намагався їх повернути, приєднавши до Радянського Союзу ще інші держави, прагнучи світової революції та соціалізації Європи.

Таким чином, баланс сил між державами не був створений, протиріччя не були усунені. Між провідними державами світу розгорнулася боротьба за новий розподіл світу, вона супроводжувалася підготовкою до нової світової війни. Особливо вона посилилася з початку 30-х років ХХ ст. У 1931 р. Японія починає війну в Китаї, завойовуючи Маньчжурію, створюючи там державу "Маньчжоу-Го" [1, с. 143]. У 1921 р. до влади в Італії на чолі з колишнім соціалістом Б. Муссоліні приходять фашисти, які в 1935 р. розв'язують війну в Ефіопії [1, с.138]. У 1933 р. до влади в Німеччині прийшов А. Гітлер, який очолив націонал-соціалістичну німецьку робочу партію. Його прихід до влади був обумовлений економічним неблагополуччям країни та незадоволенням німецького народу Версальсько-Вашингтонською системою. Використовуючи ці незадоволення, А. Гітлер закликав народ узяти реванш за поразку в Першій світовій війні, забезпечивши німцям, як вищій расі, панівне місце у світі, розширити їх життєвий простір та поліпшити економічні умови [1, с. 147].

Як вважав І. Ріббентроп, СРСР допоміг Гітлеру прийти до влади. Саме Й. Сталін через Комінтерн дав наказ німецьким комуністам виступити на виборах проти соціал-демократів, роз'єднавши противників нацизму [2, с. 34].

У березні 1935 р. Гітлер остаточно розриває Версальську мирну угоду, вводячи загальну військову повинність, а в 1936 р. без реальної протидії з боку Великої Британії та Франції вводить 30-ти тисячний підрозділ вермахту в 50-кілометрову демілітаризовану Рейнську зону [3, с. 26].

Більшість вчених істориків вважають, що початком підготовки до нової світової війни стало підписання в жовтні 1936 р. німецько-італійського протоколу про взаємну підтримку, за яким убачалося прагнення А. Гітлера та Б. Муссоліні зламати устрій, що склався в Європі після Першої світової війни [1, с. 150]. У листопаді 1936 р. Німеччина та Японія підписали так званий "Антикомінтернівський пакт", до якого у 1937 р. приєднується Італія. Це стало прологом для формування великого союзу трьох агресивних держав, що посилив позицію Німеччини як бастиону боротьби з більшовизмом. Пізніше до пакту долучаються Угорщина, Іспанія, Болгарія, Данія, Фінляндія, Румунія, Словаччина, Хорватія, Маньчжоу-Го [4, с. 9].

Вже у листопаді 1937 р. А. Гітлер на таємній нараді з вищим командуванням Вермахту оголосив про свій намір опанувати всю Європу і встановити в ній "новий порядок", а для цього є тільки один шлях – шлях сили, неможливий без ризику [4, с. 9]. 12 березня 1938 р. під виглядом "возз'єднання" 200-тисячна 8-ма німецька армія Ф. Гопа окупувала Австрію, де формується нацистський уряд, який оголошує країну однією із земель третього Рейху [3, с. 26].

У 1936 р. в Іспанія відбувся військовий переворот, який підтримало 80 % армії. Уряд очолив генерал Х. Санхурхо, а після його загибелі в авіакатастрофі – генерал Б. Франко, якого підтримали Німеччина, Італія та Португалія. Республіканський уряд підтримав СРСР, надавши народній армії допомогу інструкторами, радниками, озброєнням і військовою технікою. Також близько 42 тис. добровольців-інтернаціоналістів із 54 країн світу воювали на боці республіки. Війна тривала 3 роки до падіння 28 березня 1939 р. Мадрида [5, с. 41]. Й. Сталін вважав, що Велика Британія та Франція, остерігаючись посилення Німеччини та Італії, виступлять проти них, але цього не відбулося, незважаючи на те, що політика "невтручання" була широко задуманою диверсією проти світу в провокуванні Другої світової війни [6, с. 109].

Ще одне вогнище війни виникає у квітні 1938 р., коли А. Гітлер приступає до вирішення проблем Судет і "польського коридору", щоб після цього просуватися до Прибалтики. Судетська область Чехословаччини, де проживало понад 3 млн німців, була лише приводом, щоб знищити державу. 29–30 вересня 1938 р. у Мюнхені відбулася конференція голів урядів Німеччини, Італії, Великої Британії та Франції. При цьому на конференцію не було запрошено Чехословаччину, як і СРСР, що мав з нею договір про допомогу від 1935 р.

На конференції Чехословаччину змусили передати Німеччині Судетську область, яка за Версальським договором відійшла до Чехословаччини. При цьому А. Гітлер запевнив Н. Чемберлена, прийнявши декларацію, що в нього більше жодних територіальних претензій ні до кого не буде. Це "мир на вічні часи", запевнив Н. Чемберлен суспільство [3, с. 152–153].

У Москві хотіли "нацькувати" Німеччину та Чехословаччину, на боці останньої повинні були виступати Велика Британія та Франція. Тому СРСР закликав Чехословаччину не віддавати Судети аж до самої кризи. Але коли криза почалася, керівництво Радянського Союзу замовкло. На прохання уряду Чехословаччини про воєнну допомогу СРСР дав відповідь, що допомогу потрібно шукати в Лізі Націй. І лише 28 вересня 1938 р., коли з посольства Чехословаччини в Москві повідомили в Прагу, що СРСР на боці Чехословаччини не виступить, уряд країни погодився з рішенням Мюнхенської конференції чотирьох держав. Коли Чехословаччина вже прийняла вимоги, а 1 жовтня 1938 р. німці зайняли Судетську область, уряд СРСР надіслав у Прагу відповідь, що треба було не здаватися, а воювати, і ми б Вас підтримали [7, с. 135]. Хоча у СРСР говорили, що радянський уряд був завжди готовий стати

на захист Чехословаччини, але тоді кордону з СРСР країна не мала. Від Радянського Союзу через Польщу та Румунію відстань до Чехословаччини становила 160 км.

Незважаючи на запевнення учасників Мюнхенської конференції, німці вже 15 березня 1939 р. окупували всю Чехію, проголосивши утворення на її території двох протекторатів у складі Рейху – Богемії та Моравії. Словаччина стає окремою державою, яку очолили пронацистські сили, хоча такого рішення на Мюнхенській конференції не ухвалювали [8, с. 272–274]. Це було зроблено Гітлером, який змусив керівництво Словаччини зробити заяву про її незалежність, що призвело до розпаду Чехословаччини [4, с. 273]. Німеччина санкціонувала передачу Закарпаття Угорщині, що викликало незадоволення Польщі, але заспокоїло СРСР, де побоювались, що ця територія могла стати зародком "Великої України" [8, с. 167]. Саме це був момент для Великої Британії та Франції, який підтримали і США, коли Гітлер "перейшов рубікон" [4, с. 7]. Однак 22 березня 1939 р. Німеччина вводить свої війська в Клайпеду (Мемель), яка була передана Литві у 1923 р. Лігою Націй під гарантії Великої Британії та Франції [4, с. 18].

28 квітня 1939 р. А. Гітлер розриває договір з Польщею від 1934 р., а також анулює німецько-англійську морську угоду від 1935 р., вимагаючи від Великої Британії повернути свої колишні колонії [4, с. 763].

У квітні 1939 р. Італія окупує Албанію [9, с. 712], а 22 травня 1939 р. Німеччина та Італія укладають військово-політичний союз "Сталевий пакт" [10, с. 274]. Готуються до війни й інші держави, створюючи вогнища майбутньої війни, які остаточно сформуються в кінці 30-х років ХХ ст.

Демократичні країни, стримуючи агресора, діяли нерішуче. Велика Британія хотіла зіткнути Німеччину з СРСР, а Радянський Союз, навпаки, – Францію та Велику Британію з Німеччиною. США не бажали брати участь у роботі Ліги Націй і взагалі впали в ізоляціонізм. Проте війна між країнами Центральної та Західної Європи не почалася ні через Іспанію, ні через Чехословаччину. Й. Сталін переконався, що з Західної окраїни Європу не підпалити. На засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) у 1939 р. він говорив: щоб війна почалася між Німеччиною та англо-французьким блоком, потрібно підпалювати зі Сходу Європи та зробити все, щоб війна тривала якомога довше з метою виснаження обох сторін [11, с. 470]. Взагалі, Й. Сталін мріяв щоб до складу СРСР увійшли всі континентальні держави Європи. Майбутня війна, на його думку, мала стати першим актом світової революції.

У той час СРСР був відгороджений від Німеччини кількома країнами, тому швидкого нападу на Радянський Союз не чекали. Крім того, СРСР мав таку велику територію, яку завоювати неможливо, а якби це було можливо, контролювати її не вдалося б нікому. Однак СРСР не хотів німецько-польського зближення, як і німці польсько-радянського.

В Європі склалась така ситуація, що війна могла спалахнути між Францією та Німеччиною чи Польщею та Німеччиною. З 1935 р. А. Гітлер намагався перетягти Польщу на свій бік для спільної боротьби з СРСР, але наприкінці 1938 р. він відмовився від цього плану. Напад Німеччини на Польщу автоматично б втягував у війну Францію та Велику Британію. Натомість, СРСР міг стати жертвою агресії тільки в останню чергу.

Взагалі, навіщо СРСР було шукати союзу з Великою Британією та Францією, які потурали Німеччині, діяли нерішуче, тобто не були здатні навіть захистити власні інтереси, а тим більше Радянський Союз? Саме тому Й. Сталін і не розраховував на їх допомогу, добре усвідомлюючи, що демократичні країни не хотіли мати ніяких справ з Радянським Союзом. Й. Сталіну довелося вести подвійну політику: лякати А. Гітлера об'єднанням СРСР із Великою Британією та Францією, а Велику Британію, Францію, Польщу, Чехословаччину – об'єднанням із Німеччиною. Мета такої політики Й. Сталіна – "нацькувати" Європу, втягти її у війну, а потім нанести удар по знекровленим державам. Але з кінця 1938 р. у СРСР було припинено антигітлерівську пропаганду. Гітлера заспокоювали, він може робити в Європі що завгодно, мовляв, Радянський Союз зберігатиме нейтралітет.

Із 21 березня 1939 р. А. Гітлер почав вимагати від Польщі надати йому коридор на польській території для будівництва авто- та залізничної магістралі між Східною Пруссією і Німеччиною та повернути м. Данциг, яке разом зі Східною Пруссією рішенням Паризької мирної конференції у 1919 р. відійшли Польщі. Уряд Польщі, маючи угоди від 31 березня 1939 р. з Великою Британією та Францією про взаємну безпеку, відмовлявся виконувати вимоги А. Гітлера.

Для приборкання А. Гітлера в цьому питанні Велика Британія і Франція вирішили все ж залучити на свій бік Радянський Союз. Це, на думку автора статті, було їхньою помилкою; саме після цього війна в Європі стала неминучою.

Й. Сталін дав згоду на переговори, і в Москву для зустрічі на вищому рівні хутко прибули військові місії Великої Британії та Франції. 12 серпня 1939 р. почалися переговори, які від СРСР очолив Нарком оборони К. Ворошилов. А. Гітлер дуже боявся союзу Великої Британії, Франції та СРСР. На його думку, це буде оточення Німеччини звідусіль, що призведе до блокади країни, в першу чергу сировинної. Й. Сталін діяв жорстко, але послідовно: "Змусити Велику Британію та Францію напасти на Німеччину чи звинуватити їх у зриві переговорів, потуранні агресії та покласти на них провину за розв'язання війни в Європі". Це була дуже проста тактика – висувати неприпустимі вимоги: вгамувати А. Гітлера як у разі прямої, так і "непрямої агресії".

Велика Британія та Франція, підписавши договір про готовність напасти на Німеччину в разі "непрямої агресії" з її боку, опинилися б у

важкому стані, і тоді СРСР буде вимагати перед усім світом виконання цього обов'язку. Але коли б Велика Британія і Франція не підписали договору, то СРСР оголосив би їх посібниками агресора, які вже вкотре відмовляються приборкати А. Гітлера.

Однак за день до початку переговорів із Великою Британією та Францією Й. Сталін починає переговори з Німеччиною, яка домагалася розподілу Польщі, направивши телеграму за підписом В. Молотова повіреному в справах СРСР у Німеччині Г. Астахову. 12 серпня 1939 р. о сімнадцятій тридцять А. Гітлер вже ознайомлений із її змістом. Про телеграму А. Гітлер сказав міністру закордонних справ Італії графу Г. Чіано, що Москва погодилась прийняти представника Німеччини для політичних переговорів про пакт дружби [10, с. 237–238]. Підтверджує цей епізод і Г. Розанов [12, с. 84–86]. 19 вересня 1939 р. В. Молотов дав згоду на візит І. Ріббентропа до Москви. Таким чином, рішуче демонструючи всьому світу рішення "зупинити Гітлера", Й. Сталін таємно протягнув йому руку, забезпечивши себе від невдачі при будь-якому розвитку подій.

Під час переговорів з Англією та Францією 14 серпня 1939 р. маршал К. Ворошилов поставив питання щодо готовності уряду Польщі забезпечити Червоній армії коридори через польську територію у випадку виникнення конфлікту з Німеччиною і отримав негативну відповідь. Хоча це було не в компетенції Великої Британії та Франції, які взагалі не мали втягуватися в цю дискусію. Тоді представники СРСР оголосили, що вони будуть укладати пакт із Гітлером для поділу Польщі на частини, при цьому маючи договір від 1932 р. з Польщею про ненапад. Це є аргументом для тих істориків, які вважають, що Й. Сталін зробив правильно, уклавши пакт з Гітлером, оскільки Польща відмовилася дати коридори Червоній армії, яка мала за мету її "захистити". Тобто питання стояло так: чи поляки пускають радянські війська на свою землю, чи Червона армія разом із Гітлером знищує Польщу. Через 65 років можна сказати, що польський уряд зробив правильно. Чому? Із суто етичних міркувань. Якби СРСР хотів захистити Польщу від німецької агресії, то переговори слід було вести саме з нею, а не з Францією та Великою Британією. Адже йшлося про безпеку Польщі та Радянського Союзу, а Франція та Велика Британія тут ні при чому. СРСР та Польща в цьому питанні мали спільні інтереси – не пустити Німеччину на Схід, отже, слід було запросити до переговорів Польщу, як суверенну державу.

Якби поляки дали Червоній армії дозвіл на прохід через Польщу, то відбулося б те саме, що згодом сталося у Прибалтиці. Дозвіл на розміщення радянських військ для "убезпечення" від агресії Гітлера обернувся "повстанням народних мас", "поваленням законних урядів", "добровільним вступом до СРСР", колективізацією та ін. А безпеку Литві, Латвії, Естонії Червона армія "забезпечила" влітку 1941 р., коли за кілька днів німці розбили радянські війська в цих країнах.

Нарком оборони К. Ворошилов згодом повідомить про укладання Пакту про ненапад із Німеччиною, мотивуючи тим, що переговори з Францією та Великою Британією зайшли в глухий кут у силу нездоланних розбіжностей [13]. Таким чином, у разі "непрямої агресії" з боку Німеччини Франція та Велика Британія не хочуть на неї нападати, тому СРСР стає прямим справжнім агресором, союзником Гітлера.

Деякі історики, виправдовуючи цей пакт, наголошують, що Червона армія зовсім не була "готова" до війни. Мовляв, був потрібний час, щоб відтягти початок війни, чого і прагнув Сталін у 1940 р., у 1941 р., роблячи все можливе, щоб війна почалася в 1942 чи в 1943 р.

Навіщо ж було вимагати коридори ще з 14 по 19 серпня 1939 року, аби згодом несподівано усвідомити, що держава та армія до війни не готові і війну потрібно відтягти?

Хоча вже на 1 вересня 1939 р. Червона армія мала 126 дивізій і 42 бригади (Німеччина – 51 і 3, Франція – 32 і 2, Велика Британія – 25 і 19, Італія – 67, Польща – 30 і 12 відповідно). Червона армія мала 11167 літаків і 21100 танків (Німеччина – 4288 і 3419, Франція – 3959 і 3826, Велика Британія – 5113 і 547, Італія – 2938 і 1390, Польща – 824 і 887). Гармат і мінометів Червона армія мала 55790 (Німеччина – 30679, Франція – 26546, Велика Британія – 13000, Італія – 20000, Польща – 5000) [14, с. 66]. Так навіщо ж було "відтягувати" війну та йти на злочинний зговір з Гітлером? Червона армія ще у 1939 р. мала більше всіх у світі особового складу, гармат, танків, літаків. Незрозуміло, навіщо Сталіну потрібні були коридори? Тільки для того, щоб зірвати переговори з Францією та Великою Британією, знайти виправдання зговору з Гітлером чи виголосити фальшиву тезу про те, що пакт з Німеччиною був укладений для "відтягування війни".

Хто ж перший почав зближення для підписання пакту – СРСР чи Німеччина? К. Типпельськірх вважає, що Радянський Союз порушив свою колишню стриманість, першим почав "зондувати ґрунт" у Берліні, що дозволило незабаром зробити висновок про його прагнення до взаєморозуміння з Німеччиною [9, с. 13]. Є й інші думки, що першими підняли це питання німці [14, с. 63]. Хоча сьогодні вже відомо, що у 1939 р. Німеччина, СРСР, Велика Британія та Франція вели між собою таємні та відкриті переговори [14, с. 60].

3 травня 1939 р. Наркомом іноземних справ СРСР замість єврея М. Литвинова, з яким А. Гітлер відмовився б мати справи, було призначено В. Молотова.

Незалежно від того, хто першим поставив питання щодо підписання Пакту про ненапад, СРСР чи Німеччина, на той час він був конче необхідний А. Гітлеру, який вже мав план "Вайс": напад на Польщу був призначений на 26 серпня 1939 р. Польсько-англійський пакт про взаємодопомогу від 25 серпня та заява Італії про її неготовність до війни дещо відтягнуть початок вторгнення в Польщу до 1 вересня [4, с. 10].

23 серпня 1939 р., коли зранку німецька делегація залишила Берлін, вона не мала навіть проекту пакту про ненапад, вже на шляху до

Москви, у літаку, І. Ріббентроп та його радник Ф. Гаус розробляли цей проект, а о двадцять другій годині 23 серпня пакт і таємний додаток до нього були остаточно підписані [15, с. 140].

А. Гітлер поспішав, а Й. Сталін йому сприяв. Саме цим пактом А. Гітлер розв'язав собі руки для агресії. А без пакту не було б війни з Польщею, не було б Другої світової війни, не було б нападу на СРСР. Пакт про ненапад – це зговір А. Гітлера та Й. Сталіна щодо спільної війни в Європі. Саме так вбачав Й. Сталін "спасіння" світу від "коричневої чуми".

25 серпня 1939 р. Польща та Велика Британія укладають пакт про взаємну допомогу, а 30 серпня 1939 р. Польща, не розуміючи своїх військових можливостей, оголошує мобілізацію [4, с. 274].

У радянський, російський, вітчизняній історіографії існували та існують різні ставлення до початку Другої світової війни. Так, С. Случ [16, с. 9] вважає, що війна почалася в результаті домовленості СРСР з Німеччиною. Його підтримує М. Семиряга [17, с. 86]. Н. Лебедева зазначає, що 17 вересня 1939 р. СРСР порушив всі свої договори з Польщею і здійснив проти неї агресію [18, с. 215]. На думку О. Розанова [12, с. 112] й А. Орлова [19, с. 9], успішні дії вермахту в Польщі та її швидкий розгром виявились несподіваними для радянського керівництва, яке вимушено було "у відповідь" увести війська до Польщі. Але як можна серйозно ставитися до цієї тези, коли ще 23 серпня 1939 р. згідно з таємним додатковим протоколом була заздалегідь намічена лінія в Польщі, до якої повинні наступати німецькі та радянські війська і де вони повинні зустрітися? Це підтверджує бесіда Ф. Шуленбурга з Й. Сталіним 18 вересня 1939 р., де останній нагадав послу Німеччини, що ця лінія була визначена в Москві 23 серпня 1939 р. [14, с. 981]. Б. Соколов зазначає, що Польща була поділена заздалегідь по лінії трьох річок [20, с. 437]. О. Вишлев вбачає різницю у словах "союз" і "дружба", з огляду на це стверджує, що у підписаних договорах між СРСР та Німеччиною про союз не йшлося [21, с. 14]. А. Богатуров вважає, що договір від 28 вересня 1939 р. – це політична помилка, союз між Москвою та Берліном був оформлений повномасштабним державним договором [22, с. 369]. На думку А. Некрича, радянсько-німецькі відносини з вересня 1939 р. по листопад 1940 р. являли собою начебто незавершений військово-політичний союз [23, с. 209].

У своїх працях Д. Волкогонов [24, с. 36], С. Волков, Ю. Ємельянов [25, с. 150] надто перебільшують загрозу радянським кордонам, стверджуючи, що з боку Німеччини існувала загроза недотримання пакту про ненапад. Вермахт навпаки, розпочавши 1 вересня 1939 р. операцію "Вайс" проти Польщі, вже з 3 вересня опинився у стані війни із Великою Британією та Францією. Німеччині відразу оголошують війну Австралія, Нова Зеландія, Індія, ПАР, Канада та ін. Вже 4 вересня 1939 р. англійська авіація нанесла бомбовий удар по німець-

кій військово-морській базі у Вільгельмсхафені, а 9 вересня 1939 р. французька армія силами 9-ти дивізій перейшла франко-німецький кордон і почала наступ на Саарбрюкен.

Німецьке керівництво неодноразово нагадувало СРСР про союзницькі обов'язки та вимагало щоб Червона армія, згідно з Пактом про ненапад та додатком до нього, почала бойові дії та вступила до Польщі. Закінчивши поділ Польщі в жовтні 1939 р., наступати на СРСР восени Німеччині не було сенсу: бруд, мороз, сніг. Вермахт не міг одночасно вести декілька великих наступальних операцій, адже втратив майже всі стратегічні запаси, танки потрібно було негайно повернути на заводи для заміни основних агрегатів. Водночас у німців до 19 жовтня 1939 р. навіть планів наступу на західні держави не було. А Червона армія, яка була виділена для ведення бойових дій у Польщі, мала два фронти, що нараховували 2.4 млн осіб, 5500 гармат, 6096 танків, 3727 літаків; тобто мала набагато більше сил і засобів, ніж вермахт [26, с. 1]. План війни проти СРСР німці розроблять тільки у грудні 1940 р. із датою нападу 15 травня 1941 р.

У будь-якому випадку, Пакт про ненапад мав строк дії до 1949 р., а Й. Сталін "відтягнув війну" лише до червня 1941 р. Радянський Союз від війни Пакт не захистив. У Гітлера була можливість провести тільки дві військові кампанії: першу – в Польщі у 1939 р., а другу – у Західній Європі в 1940 р., і йому для цього потрібні були два теплих сезони. Коли Гітлер у листопаді 1940 р. запропонував Сталіну увійти до вісі Берлін–Рим–Токіо, Радянське керівництво погодилося, але поставило умовою участь у подальшому поділі Європи. На що німці не погодились. Війна, що почалася на Балканах, наблизила війну між Німеччиною та СРСР, яка стала неминучою в 1941 р. Пакт не завадив Гітлеру, він все одно напав. Договір мав тільки дві переваги: Радянський Союз тепер міг першим нанести по Німеччині раптовий удар, крім того Й. Сталін зіштовхнув Францію та Велику Британію з Німеччиною. Однак Й. Сталін не відтягнув початок Другої світової війни, навпаки його наблизив, відстрочив тільки до 17 вересня 1939 р. момент вступу СРСР у війну проти Польщі. Український історик А. Трубайчук вважає Пакт про ненапад між СРСР та Німеччиною початком Другої світової війни [27, с. 65]. М. Семиряга зтягування зі вступом Червоної армії до Польщі обумовлює необхідністю психологічної підготовки населення, побоюванням зіткнення з Великою Британією та Францією, необхідністю заспокоїти світову громадську думку й очікуванням падіння Варшави [17, с. 86]. А. Мерцалов робить висновок, що 17 вересня 1939 р. Радянський Союз фактично вступив у війну на боці Німеччини, тільки на 16 днів пізніше [28, с. 144]. Його підтримують А. Некрич [23, с. 133], Е. Дурачинський [29, с. 152] та ін.

Однак є автори, які вважають, що договір про дружбу і кордони від 28 вересня 1939 р. був укладений зі стороною, що воювала (Німеччина), а СРСР як нейтральна держава відійшов від нейтралітету

і став на шлях підтримки агресії Німеччини. Є і такі автори, які говорять, що СРСР взагалі не воював проти Польщі, а ввів туди війська, аби захистити своїх "братів" – західних українців і білорусів. Автор статті категорично заперечує, адже те, що це була саме війна, підтверджує багато фактів. Із 18 вересня 1939 р. всі засоби масової інформації СРСР повідомляли про радянсько-польську війну, друкувалися військові зведення з фронтів. Віддаючи наказ військам, Нарком оборони та Начальник Генерального штабу СРСР вимагали рішучого наступу, щоб блискавичним ударом розбити війська Польщі [30, с. 59]. В. Молотов, у виступі на Сесії Верховної Ради СРСР по закінченні війни, заявив, що "виявилось достатнім короткого удару по Польщі з боку спочатку німецької, а потім Червоної армії" [18, с. 3]. Червона армія втратила в Польщі 1173 особи вбитими, 2002 поранено, а 302 особи пропало безвісти [31, с. 105–106].

Й. Сталін відверто проголошував перед нападом на Польщу, що непогано було б у результаті розгрому Польщі розповсюдити соціалістичну систему на нові території та населення [32, с. 11]. У результаті спільних із Німеччиною дій проти Польщі СРСР отримав територію у 196 тис. км (50.4 % території Польщі) з населенням близько 13 млн осіб [14, с.103].

З боку СРСР та Німеччини було порушено міжнародне право, а саме: встановлення радянсько-німецького кордону в Польщі без її згоди; зміни території Литви без її повідомлення; планування антипольських акцій і домовленості про насильницьке переселення населення Польщі [33, с. 19].

Таким чином, 23 серпня 1939 р. у Москві між Німеччиною та СРСР був підписаний Пакт про ненапад строком на 10 років і таємний додатковий протокол до нього, які знищували Польську державу. При цьому таємний додатковий протокол до Пакту був ініціативою СРСР та поступкою з боку Німеччини [14, с. 67]. Але Польща була пов'язана з Францією та Великою Британією договорами про спільну допомогу, тому розподіл Польщі неминуче вів до європейської війни, але призвів до світової. Дійсно, через 8 днів після підписання Пакту, 1 вересня 1939 р. почалася Друга світова війна, яка стала прямим і неминучим наслідком досягнутої у Москві угоди. Хоча для китайців, ефіопів, закарпатських українців вона почалася раніше, а для американців пізніше, у грудні 1941 р.

У результаті поразки Польщі з'являються спільні кордони між СРСР та Німеччиною, а якби їх не було, не сталося б і раптового нападу на СРСР у 1941 р.

Чому Радянський союз не мав виходу, чому був підписаний Пакт, який "рятував країну", давав час "відтягнути війну", розриваючи при цьому Польщу?

Виходить, що СРСР і в 1941 р. до оборони не був готовий і у 1939 р. захищатися був не здатний, тому і підписав Пакт про ненапад, щоб "відтягти час". Як же в Радянському Союзі відтягли війну?

23 серпня 1939 р. був підписаний Пакт із Німеччиною, а через тиждень розпочалася війна, в яку через 16 днів вступає СРСР. Відтягнувши напад на Польщу на 16 днів СРСР усю провину за її розв'язання звалить на Німеччину. Відповідно до додаткового таємного протоколу до Пакту, Європа ділиться між Німеччиною та СРСР. Спочатку Радянський Союз та Німеччина захоплюють Польщу, потім СРСР робить спробу у 1939–1940 рр. захопити Фінляндію, а Німеччина у квітні 1940 р. захоплює Данію та Норвегію. Далі СРСР у 1940 р. приєднує Литву, Латвію, Естонію, а Німеччина захоплює в травні-червні Бельгію, Голландію, частину Франції. Далі Радянський Союз у 1940 р. приєднує Бессарабію та Північну Буковину, а Німеччина захоплює в 1941 р. Югославію та Грецію. Це все поки звалось Європейською війною.

Офіційна пропаганда вперто проголошувала Радянський Союз "нейтральною державою". Пізніше в Радянському Союзі почали говорити, що СРСР все ж здійснював "визвольні походи" у 1939–1940 рр., внаслідок чого 14 грудня 1940 р. навіть був виключений з Ліги Націй як агресор [4, с. 279].

Через 65 років по закінченні Другої світової війни можна сказати, що коли б Пакт із Німеччиною та додатковий таємний протокол до нього не були підписані, Друга світова війна не почалася б, але Й. Сталін дав добро на їх підписання і можливість війни перетворились у неминучість. Саме ці два документи не відсунули, а наблизили війну, від якої згодом найбільше постраждає саме Радянський Союз. Усім було відомо, що напад на Польщу А. Гітлер міг здійснити лише у разі згоди на це Й. Сталіна, і він її дав. Саме підписанням пакту А. Гітлеру були розв'язані руки для агресії.

І хоча на Нюрнберзькому процесі стверджували, що "винуватцем розв'язання війни та всіх її наслідків є гітлерівська агресія, однак це було просте і поверхове пояснення" [3, с. 25]. Ці слова належать видатному англійському історичу Л. Гарту. У початку Другої світової війни, крім нацистської Німеччини, винні Італія та Японія, окремі особи, уряди, що були честолюбними та жадібними до влади та сприяли політиці А. Гітлера. Винні були Велика Британія та Франція, які наївно вважали, що зможуть скоріше сприяти вирішенню всіх суперечливих питань політикою умиротворення. Хоча бачили, що А. Гітлер у своїй політиці, починаючи з 1935 р., не зважав ні на які людські й національні права. Його акції не натикались на будь-який опір Європейських держав, саме тому він діяв все сміливіше та рішучіше. Винен також був і Радянський Союз. Хоча всі Європейські держави вели "брудну політику" з метою нацькувати країни одна на одну.

Ще на Другому з'їзді Народних депутатів СРСР у грудні 1989 р. Пакт Молотова-Ріббентропа засуджений як такий, що призвів до початку Другої світової війни.

У липні 2009 р. комітет з демократизації парламентської асамблеї ОБСЕ у Вільнюсі ухвалив резолюцію, в якій покладається однакова

історична відповідальність на німецький нацизм і радянський сталінізм як тоталітарні режими, що винні в масових репресіях і депортаціях. Комітет оголосив 23 серпня – день підписання Пакту Молотова-Ріббентропа у 1939 р. – міжнародним днем пам'яті жертв сталінізму та нацизму.

Війна продовжувалася в Північній Африці. 1 липня – 19 серпня 1940 р. там почався наступ італійців. 4–18 серпня 1940 р. італійські війська захоплюють на Сході Африки Британське Сомалі, з 1939 р. почалася битва за Атлантику, а 10 серпня 1940 р. "Битва за Англію". У вересні 1940 р. розпочався наступ англійських військ в Єгипті проти італійців, а в січні 1941 р. у Східній Африці. 23 вересня японці вводять війська на територію Індокитаю.

18 грудня 1940 р. Гітлер підписує план "Барбаросса" про війну проти СРСР. Водночас у Генеральному штабі Червоної армії планується війна проти Німеччини.

У березні 1941 р. в Північній Африці на допомогу італійцям приходять німецькі війська на чолі з Роммелем. У квітні 1941 р. німці захоплюють Югославію та Грецію, а 1 червня о. Крит. 8 червня 1941 р. англійські війська та війська "Вільної Франції" окупувають Сирію [3, с. 765–766].

22 червня 1941 р. нацистська Німеччина віроломно нападає на Радянський Союз. Почалася Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр. (радянсько-німецька війна). Застосовуючи тактику "бліцкригу", вермахт успішно наступає. Червона армія несе великі втрати в особовому складі, озброєнні та військовій техніці, відступає, потрапляє в оточення, в полон, хоча, як свідчать дослідження, мала значно більше сил і засобів, ніж німці. Вермахту ж вдалося дійти до Кавказьких гір, степів Калмикії, Ладоги.

22 липня 1942 р. була окупована вся Україна, територія якої остаточно буде визволена лише 28 жовтня 1944 р. Історики світу донині дискутують, як сталося, що більша частина всіх жертв, всієї крові та поту війни пішли тільки на те, щоб до осені 1944 р. повернути втрачене в перші декілька тижнів відступу.

Відразу після нападу нацистської Німеччини, СРСР підтримала Велика Британія. У. Черчілль 22 червня 1941 р. у своєму зверненні по радіо сказав, що держава надасть СРСР та його народу всю допомогу, яку тільки зможе. 24 червня до них приєдналися США.

31 серпня 1941 р. до Архангельська прибуває перший англійський конвой, а 30 жовтня 1941 р. США надають СРСР безпроцентну позику в розмірі 1 млрд доларів США. Взагалі, США та Велика Британія нададуть СРСР величезну моральну та матеріальну допомогу. Тільки по Ленд-Лізу (давати позику – здавати в оренду) США надали допомогу на суму 9.5 млрд доларів США. У СРСР було поставлено 10800 танків, 18700 літаків, 400 тис. автомобілів тощо. Для порівняння наведемо такі дані: коли Німеччина напала на СРСР вона мала 3700 танків, 4000 літаків.

24 липня 1941 р. Японія окупує Індокитай, а 7 грудня 1941 р. японці нападають на американську базу в Перл-Харборі й до квітня 1942 р. успішно ведуть воєнні дії на Тихому океані та у Південно-Східній Азії, в грудні 1941 р. захоплюють Гонконг, Бірму, Малайзію, Філіппіни.

8 грудня 1941 р. США та Велика Британія оголошують війну Японії, а 11 грудня 1941 р. війну США оголошують Німеччина та Італія. Взимку та навесні 1942 р. відбуваються запеклі бої на Тихому океані, в Яванському морі; операції японського флоту в Індійському океані; 20 квітня перший наліт авіації США на Токіо; висадка десантів американців на о. Нова Каледонія, а англійців на о. Мадагаскар; битва між японськими і американськими флотами в Кораловому морі.

8–11 листопада 1942 р. англійці й американці висаджуються на узбережжі Північно-Західної Африки. 13 травня 1943 р. воєнні дії в Північній Африці завершуються капітуляцією італо-німецьких військ у Тунісі. Далі в липні-серпні 1943 р. англо-американські війська висаджуються на о. Сицилія та на півдні Апеннінського півострова, розпочавши наступ в Італії.

6 червня 1944 р. відкривається другий фронт. Союзні війська висаджуються в Нормандії, а 15 серпня 1944 р. – у Південній Франції. У 1944 р. на Тихому океані американські ВМС ведуть успішні бойові дії у Маріанських островів, у Філіппін висаджуються на о. Гуам.

Союзники СРСР успішно наступають і в Європі. 25 серпня 1944 р. звільнено Париж, 3 вересня – Брюссель. 20 липня 1944 р. Червона армія вступає в Польщу, а 8 вересня 1944 р. – у Болгарію. 4 жовтня 1944 р. англійці висаджуються в Греції.

Із 8 лютого по 10 березня союзники ведуть наступ на Рейні, а Червона армія 17 січня звільняє Варшаву, 13 квітня займає Відень. Наступ на Німеччину союзники ведуть з різних напрямків. 30 квітня 1945 р. радянські воїни підіймають прапор перемоги над Рейхстагом у Берліні, захопивши 35 % території Німеччини, а 8 травня в передмісті Берліна підписується Акт про капітуляцію Німеччини.

8 серпня 1945 р. СРСР, згідно з домовленістю зі своїми союзниками, оголошує війну Японії, проводить операції в Маньчжурії, в Північній Кореї, на Південному Сахаліні та Курильських островах. 6 і 8 серпня 1945 р. США скинули атомні бомби на Хіросіму і Нагасакі.

2 вересня 1945 р. на лінкорі "Міссурі" в Тонкінській затоці підписується Акт про капітуляцію Японії. Від імені Радянського Союзу його підписує наш земляк генерал-лейтенант В. Дерев'янка [3, с. 767–771].

На цьому закінчилася Друга світова війна. З 20 листопада 1945 р. по 1 жовтня 1946 р. відбувся Нюрнберзький процес, а з 2 травня по 12 листопада 1948 р. Токійський процес над воєнними злочинцями [3, с. 771].

Таким чином, у Другій світовій війні взяли участь більше 60-ти держав світу, 80 % населення земної кулі. Воєнні дії відбувалися на території 40 держав Європи, Північної та Східної Африки, Південно-

Східної Азії, на Далекому Сході, у Тихому океані з усіма прилеглими морями і океанами. Війна тривала 2194 дні з 1 вересня 1939 р. по 2 вересня 1945 р.

Це була найбільш масштабна в історії війна, в якій загинуло понад 70 млн людей. Найбільші втрати поніс Радянський Союз – 27 млн осіб, тоді як Німеччина – 6 млн, Японія – 4 млн, США – 450 тис., Велика Британія – 370 тис., Франції – 240 тис. Війна була коаліційною. В антигітлерівській коаліції було більше 50 держав, її очолили США, СРСР, Велика Британія. На стороні нацистської Німеччини воювали її союзники: Італія, Японія, Румунія, Угорщина, Фінляндія, Словаччина, Хорватія, Болгарія та військові формування з інших країн Європи.

Усі країни антигітлерівської коаліції внесли свій вклад у перемогу. Так, Радянський Союз вів кровопролитні бої на своїй території, у Німеччині, Польщі, Чехії, Словаччині, Болгарії, Румунії, Югославії, Угорщині, Північно-Східній Норвегії, Австрії, Північно-Східному Китаї, Північній Кореї; знищив "левоу" частку особового складу, озброєння та військової техніки вермахту та його союзників. Союзники ж СРСР вели воєнні дії у Франції, Данії, Голландії, Норвегії, Люксембурзі, Австрії, Бельгії, Греції, Італії, Німеччині, Східній і Північній Африці, В'єтнамі, Лаосі, Кампучії, Філіппінах, частині Індонезії, Бірмі, Малайзії, Південному Китаї, Новій Гвінеї, Японії, на островах у Тихому океані; знищили переважну частину військ, озброєння та військової техніки Японії.

У радянській історичній літературі як правило наголошувалось, що Червона армія "визволяла" країни, а її союзники здійснювали "вторгнення". Однак як можна звільнити союзників А. Гітлера, яким Радянський Союз спочатку оголосив війну, а потім їх "звільнявав"? Так було з Болгарією, Румунією, Угорщиною, Словаччиною та ін. Саме тому Й.Сталін не затвердив медалі за воєнні дії у цих країнах. Хоча були медалі за визволення Варшави, Праги, а за Берлін, Відень, Будапешт, Кенігсберг – медалі за їх "взяття".

Відповідно до історичної світової класифікації Другої світової війни, війна між Німеччиною та СРСР 1941–1945 рр. зветься війною на Східному фронті чи радянсько-німецькою війною. Але і сьогодні майже у всіх республіках колишнього Радянського Союзу її називали і називають Великою Вітчизняною війною 1941–1945 рр. Так назвав її Й. Сталін у 1941 р., порівнюючи з війною проти Франції у 1812 р., яка теж зветься Великою Вітчизняною війною 1812 р. Рішення Львівської обласної Ради називати Велику Вітчизняну війну Другою світовою не правильне, адже вона є складовою Другої світової війни, так само як і війна СРСР з Японією в 1945 р. Війна союзників СРСР у Західній Європі називалася війною на Західному фронті. Також була війна на Італійському фронті, війна в Північній Африці, війна на Тихому океані тощо, які також є складовими Другої світової війни. Отже, зважаючи на європейський вибір України, аби не мати в історії дві війни з однією назвою, Велику Вітчизняну потрібно назвати "Радянсько-німецькою війною 1941–1945 рр."

Однак більшість ветеранів, старше покоління, представники лівих партій до цієї пори не визнають, що війна проти Німеччини, Італії, Японії та їхніх союзників була світовою, а не тільки Великою Вітчизняною та війною з Японією. Для них саме це підтверджує вирішальний внесок Радянського Союзу в цій війні, який у нього і так ніхто не забирає. На війні як на війні, було все – і позитивне і негативне: зрада і відданість, відступи і наступи, здача у полон та героїчні подвиги аж до самопожертви тощо.

Молоде покоління українців повинно знати правду про цю страшну війну, яка б гірка вона не була: на півправді, півзнанні патріотизму не виховати. Знання справжньої історії, дозволить, винести з неї уроки, позитивне перейняти, а негативне не повторити. Молодь повинна усвідомити, що перемога СРСР була спільною з його союзниками по антигітлерівській коаліції, хоча саме радянський народ зробив вирішальний внесок, пройшов через неймовірні труднощі та страждання, переміг, не зважаючи на бездарне воєнно-політичне керівництво на чолі з Й. Сталіним, втратив 27 млн людських життів. Всяке замовчування про це тільки применшує подвиг радянського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Месенджер У.* Энциклопедия войн XX века / У. Месенджер. — М., 1991.
2. *Риббентроп И.* Перед войной / И. Риббентроп // Новое время. — 1994. — № 34. — С. 29–34.
3. *Лиддел Г. Б.* Вторая мировая война / Лиддел Гарт Б. — М., 2002.
4. *Якобсен Г.* Вторая мировая война / Г. Якобсен, А. Тейлор; пер. с нем. и англ. — М., 1995.
5. *Дююи Э.* Всемирная история войн / Э. Дююи, Т. Дююи. — Спб., 1998.
6. *История Великой Отечественной войны Советского Союза Т. 1.* — М., 1961.
7. *Лукес Н.* Чехословакия между Сталиным и Гитлером / Н. Лукес. — Нью-Йорк, 1996.
8. *Год кризиса, 1938–1934.* В 2-х т. Т. 1. — М., 1990.
9. *Типпельскирх К.* История Второй мировой войны / Типпельскирх К. — М., 2001.
10. *Флайшхауер Н.* Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии 1938–1939 / Н. Флайшхауер; пер. с нем. — М., 1990.
11. *Сталин И.* Вопросы ленинизма / И. Сталин. — Изд. 11. — М., 1945.
12. *Розанов Г.* Сталин, Гитлер. Документальный очерк советско-германских дипломатических отношений 1939–1941 гг. / Г. Розанов. — М., 1991.
13. *Известия.* — 1939. — 27 авг.
14. *Мельтюхов М.* Упущенный шанс Сталина / М. Мельтюхов. — М., 2002.
15. *Риббентроп И.* Между Лондоном и Москвой / И. Риббентроп; пер. с нем. — М., 1996.
16. *Случ С.* Внешнеполитическое обеспечение польской компании и Советский Союз / С. Случ // Междунар. отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в начале Второй мировой войны. — М., 1990.
17. *Семиряга М.* Тайны сталинской дипломатии 1939–1941 / М. Семиряга. — М., 1992.

18. *Лебедева Н. С.* *Катынь. Март 1940 – сентябрь 2000: Расстрел. Судьба живых. Эхо Катыни* / Н. С. Лебедева. — М., 2001.
19. *Орлов А.* *Германия: август 1939 – июнь 1941* / А. Орлов. — М., 2001.
20. *Соколов Б.* *Сто великих войн* / Б. Соколов. — М., 2001.
21. *Вишлев О.* *Накануне 22 июня 1941 г. : документальные очерки* / О. Вишлев. — М., 2001.
22. *Системная история международных отношений в 4-х т. Т. 1: События 1918–1945.* — М., 2000.
23. *Некрич А.* *1941, 22 июня* / А. Некрич. — М., 1995.
24. *Волкогонов Д.* *Триумф и трагедия. Политический портрет И. В. Сталина* / Д. Волкогонов. — М., 1989. — Кн. 2, ч. 1.
25. *Волков С.* *До и после секретных протоколов* / С. Волков, Ю. Емельянов. — М., 1990.
26. *РГВА, Ф. 37977, Оп. 1, Спр. 722, Арк. 1.*
27. *Трубайчук А.* *Пакт о ненападении: была ли альтернатива Второй Мировой войне* / А. Трубайчук. — К., 1990.
28. *Мерцалов А.* *Сталинизм и война: из непрочитанных страниц истории (1930–1941 гг.)* / А. Мерцалов. — М., 1994.
29. *Дурачинский Э.* *Польша и политика Москвы 1939–1941 гг.: факты, гипотезы, вопросы* / Э. Дурачинский // *Война и политика, 1939–1941.* — М., 1999.
30. *Катынь: пленники необъявленной войны.* — М., 1997.
31. *РГВА, Ф. 350840, Оп. 1, Спр. 24, Арк. 105–106.*
32. *Коминтерн и Вторая мировая война. Ч. 1.* — М., 1991.
33. *Бережков В.* *Просчет Сталина* / В. Бережков // *Междунар. жизнь.* — 1989. — № 8. — С. 6–19.

СИСТЕМА ВІДНОСИН ДВОРЯНИНА І КРІПАКА КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

ГУБИЦЬКИЙ Л., к. іст. н., доцент кафедри філософських
та соціальних наук КНТЕУ

МЕЛЬНИК Г., к. іст. н., доцент Відкритого міжнародного
університету розвитку людини "Україна" (м. Київ)

Вплив державних і соціальних структур на формування системи поведінки малих груп і суспільних прошарків асоціюється із регулятивними чинниками, притаманними високоорганізованим народам. Актуальність цієї теми зумовлена сучасними пошуками пріоритетів у побудові якісно нових стосунків, які мають стати основою громадянського суспільства.

© Губицький Л., Мельник Г., 2010

Питанням економічних, правових, соціальних вимірів станового суспільства Російської імперії в першій половині XIX ст. присвячена література як дореволюційних, так і радянських, і сучасних українських, російських, європейських істориків та економістів. Соціальне призначення дворян і вагомий внесок привілейованого стану в розвиток Російської держави розглянуті в працях А. Андрієвського [1], А. Єлішева [2], А. Кореліна [3], Є. Лаврентєвої [4; 5], Ю. Лотмана [6] та ін. Закономірності аграрної еволюції Російської імперії XIX ст. визначено в дослідженнях М. Огановського [7], П. Ляценка [8], Є. Карнаухової [9] та ін. Дворянське та селянське землеволодіння стало предметом дослідження І. Рудченка [10], Л. Мінарик [11], А. Анфімова [12], І. Ковальченка [13; 14], Б. Миронова [15], І. Гуржія [16], Д. Бовуа [17], Н. Темірової [18], І. Кривошеї [19; 20], О. Крижановської [21], Є. Чернецького, С. Лисенка та ін.

Дозволяє проаналізувати систему заходів царської влади щодо організації й облаштування умов для побуту та самоорганізації шляхетського стану й кріпацького загалу фактичний матеріал, представлений у фондах Центрального державного історичного архіву в м. Києві (далі – ЦДІАУ в м. Києві), Державного архіву Київської області. Матеріали, в яких відображена ця проблематика, зберігаються у фондах Київської духовної консисторії [22], Києво-Печерської Лаври [23], Канцелярії Київського воєнного, Подільського і Волинського генерал-губернатора [24], Київського Головного суду [25], Канцелярії Київського воєнного губернатора [26] та ін.

Забезпечення комунікативної, військової, геополітичної, економічної складових державних інтересів Російської імперії було метою правлячої царської династії Романових (у тому числі й у період першої половини XIX ст.) та її вірних "служилих людей" – дворян, які дійсно зуміли стати ефективним важелем державного механізму. Активна, чи точніше, агресивна політика Російської імперії протягом першої половини XIX ст. засвідчувала дієвість, прагматичність урядової політики щодо дворян, які в обмін на економічні та правові привілеї забезпечували в державі організацію роботи державних і місцевих самоврядних структур, бюрократичного апарату, сільськогосподарського та промислового виробництва, фіскальних надходжень, боєздатність армії.

Якщо розглядати державну систему, створену Петром I, як основу, на якій відбувався подальший розвиток російської державності, то, дійсно, абсолютизм мав прогресивний характер. Але це за умови, якщо буде знехтувано правами на суверенітет держав, народів і, найважливіше, правом громадян (підданих) самодержавства на добробут, життя, невтручання в особисте життя. Російський історик В. Ключевський дотримувався думки, що "державна пухла (розквітала), а народ хирів" [27, с. 11]. Особливістю економічного розвитку Росії в XVI – початку XX ст. було те, що кожна спроба реформування та модер-

нізації в кінці кінців призводила до відтворення відсталості. А це спричинено саме нехтуванням інтересами підданих (і народів завойованих, і народу (селянства) власного).

Саме першорядність держави (самодержавства) та другорядність розвитку соціальних контактів та примирення в суспільстві стали найважливішими проявами кризової ситуації першої половини XIX ст., які призвели до поразки на міжнародній арені, зокрема, у Кримській війні 1853–1856 рр. На думку А. Єлішева, російське дворянство, навіть у час найбільшого розвитку своєї могутності, не володарювало над народом, а лише допомагало верховній владі правити ним, за повноваженнями і від імені цієї влади, прислуговуючи їй та від неї залежачи; воно ніколи не представляло собою державу в державі, за подобою, наприклад, французького; воно втратило свої політичні права за повелінням верховної влади, за яким і наділялося ними, згідно з потребами країни [2, с. 72]. Відповідно до споконвічного державного ладу російська верховна влада не могла передавати, та й ніколи не передавала, своїх прав кому-небудь: царі й государі лише уповноважували дворянство на управління як своїх слуг. Російський вчений М. Яблочков стверджував, що у свідомості народу, крім права царя, не існувало жодного іншого права: права боярства чи інших станів не існувало [28, с. 188]

На думку І. Лисяк-Рудницького, в цілому увагу соціального історика традиційних еліт привертає насамперед статус, багатство та влада, особливий стиль життя, освіта, культура еліти [29, с. 145–172]. А. Корелін пропонує інше визначення: "Не той дворянин, що носить це слово як назву, а той по сутності дворянин, в душі дворянин, тобто найблагодніша і найосвіченіша людина" [3, с. 22, 294, 300]. Юридичний, соціальний і політичний статут стану вперше в найповнішому вигляді був кодифікований Катерининською "Жалуваною грамотою дворянству" (1785 р.). Залежно від походження і ступеня заслуг все дворянство поділялось на спадкове та особисте. У 1858 р. спадкових дворян у Волинській губернії нараховувалося 52563 осіб, у Подільській – 21816, Київській – 12230. У 1858 р. особистих дворян і класних чиновників налічувалося у Волинській губернії 19578 осіб, у Подільській – 5565, у Київській – 44125. Підрахунки В. Кабузана та С. Троїцького підтверджують дані А. Кореліна та засвідчують невпинне скорочення кількості привілейованого стану: "Зміни в чисельності та розміщенні дворян Київської губернії в 1782–1858 рр.: 45300 (чоловіча статъ (у межах початку XIX ст.), V ревізія, 1795 р.), 32044 (чоловіча статъ (у межах початку XIX ст.), VIII ревізія, 1834 р.), 29161 (чоловіча статъ (у межах початку XIX ст.), IX ревізія, 1850 р.), 28058 (чоловіча статъ (у межах початку XIX ст.), 1858 р.)" [30, с. 162–164]. Це було спричинено царською політикою, спрямованою на декласацію польської шляхти.

Хоча після приєднання у 1793 р. Правобережної України до Російської імперії уряд підтвердив права земельної власності колишньої

шляхти Речі Посполитої. У маніфесті генерал-аншефа Кречетнікова, оголошеному за волею імператриці 27 березня 1793 р., зазначено: "Всемиловнейшая Государыня изволит Ея Величества новых подданных, а мне любезных теперь сограждан – подтверждать при совершенной и ничем неограниченной свободе в публичном отправлении их веры и при законном каждом владении и имуществе" [10, с. 13]. Упродовж першої половини XIX ст. спостерігалось домінування земельної власності польської шляхти у Київській губернії. У 1863 р. на 280 російських поміщиків Київської губернії припадало 403052 десятини землі (або 23 % всієї поміщицької землі), а на 1055 польських поміщиків 1732163 десятини землі (або 77 % всієї поміщицької землі). Важливо те, що поміщиків Київської губернії українського походження у цих списках відносили як до росіян, так і до поляків. Наприклад, поміщики Конопаченки, Марченки, Ляшенки, Мірошниченки, Забіли, Нечаї, Виговські, Заремби, Мандрики, Бутовичі, Іскри, Матроси, Абази, Чубинські, Мазаракі [24], Немиричі [26] та десятки і сотні інших українських родин.

За кількістю кріпаків, що до 1861 р. вважалося основним показником багатства (заможності), помісне дворянство Європейської Росії напередодні реформи поділялось на такі групи: дрібнопомісні власники, які мали не більше 20 душ чоловічої статі, становили 41.6 % усіх поміщиків (їм належало лише 3.2 % кріпаків, тобто в середньому менше 8 душ кожному); середньопомісні дворяни (21–100 душ), склали трохи більше 35 %, володіли близько 16 % поміщицьких селян; крупні та найкрупніші власники (більше 100 душ) – частка яких у загальній масі поміщиків не перевищувала 23.3 % володіли понад 80 % усіх кріпаків, тобто в середньому по 366 душ на кожного. У першій третині XIX ст. у Київській губернії, як і в усій Правобережній Україні, спостерігалось переважання поміщицьких латифундій. Зокрема, 190 поміщиків володіли більше, ніж 1 тисячею душ кріпаків. Наприклад, Браницькі (Олександр, Владислав, Костянтин) – 83328 душ кріпаків, Потоцька Олександра – 10349, граф Ржищевський Габріель – 12488, княгиня Сангушко Марія – 33440, Графиня Шембек – 13828 та ін. А загальна кількість кріпаків у їх власності становила 568827 [32, с. 599]. Маєтки Браницьких, Потоцьких, Сангушків розміщувались у Київській губернії.

Як наголошує І. Кривошея, в Уманському повіті Київської губернії, який на той час був повною власністю графа Станіслава Потоцького, започатковано процес дроблення і поступового зникнення маєтків-монополій, який розтягнеться на десятки років. Потрібно виокремити дві особливості: зменшення магнатського землеволодіння відбувалося за рахунок продажу маєтків іншим особам через борги тощо; дроблення магнатаріїв шляхом спадкування [20, с. 12].

Становище дворянства в першій половині XIX ст. ускладнилося внаслідок появи викликів їх привілеям. В умовах занепаду феодальних

і поширення капіталістичних відносин набували особливого значення практичність, знання економічної кон'юнктури, вміння прораховувати наслідки господарської діяльності – риси, притаманні найбільш просунутій в економічному плані частині поміщицтва. Майбутнє належало поміщикам саме такого складу мислення й характеру. У першій половині XIX ст. поміщиків із підприємницьким хистом було обмаль, але економічні передумови для зростання такої групи існували.

Суспільні вподобання поміщиків Київської губернії визначалися політичними реаліями та історичним минулим. Спосіб життя поміщиків характеризували такі риси, як аристократизм, освіченість, відчуття обов'язку. Національний патріотизм, як правило, поєднувався з прив'язаністю до землі. Тому й осілість поміщиків була характернішою для землевласників польського й українського походження, мастки яких зосереджувалися на Правому й Лівобережжі.

Українська знать уже наприкінці XVIII ст. залежала від місцевих та імперських урядових посад. Хоча деякі шляхтичі володіли величезними багатствами, мастки більшості були невеликими й ледве могли забезпечити життєві потреби. Економічні обставини змушували синів шляхетних родин робити кар'єру на урядовій службі. Лівобережна українська шляхта володіла переважно дрібними або середніми мастками, особливо порівняно з латифундіями деяких магнатів Правобережної України. Київська академія та Чернігівська й Переяславська колегії надавали дрібній українській знаті кращі освітні можливості, ніж ті, які мали російські дворяни, і тому вона була краще підготовлена до роботи на чиновницьких посадах. Отже, ліквідація українських інституцій не означала для української шляхти втрати посад. Навпаки, катерининські реформи провінційного урядування надали українській дрібній знаті безпрецедентні кар'єрні можливості, насамперед на території колишньої Гетьманщини, а також у сусідніх провінціях (після поділів Польщі – в Київській), у війську і в самому Санкт-Петербурзі [1, с. 192–203; 33, с. 70–80].

Військова служба була долею як правило дрібно- та середньопомісного дворянства. Помісне дворянство не було постійним ядром офіцерського корпусу, адже в будь-який час поміщик міг піти у відставку і зайнятися господарством: "Служба була... для більшості дворян ніби завершенням домашнього чи шкільного виховання. Більшість поміщиків 40–60-х років XIX ст. були відставні офіцери і чиновники обер-офіцерських чинів. Дворяни служили, але лише у тому випадку, коли служба давала чи обіцяла більші вигоди, ніж маєток, чи коли маєток дробився між багатьма спадкоємцями" [3, с. 84]. Цивільна служба в першій половині XIX ст. не користувалася особливою повагою благородного стану. Як правило, цивільні посади багаті його члени займали лише прослуживши певний час в армії та досягнувши достатньо високих чинів. Самодержавство, бажаючи організувати ви-

щий стан завдяки "Грамоте о вольности дворянской" (1762 р.), "Учреждения о губерниях" (1775 р.), "Жалованной грамоте" (1785 р.), надало йому певне самоуправління. Всі члени дворянства, які проживали в тій чи іншій губернії чи повіті, складали окреме губернське чи повітове товариство (суспільство). Вищими органами товариств були губернські чи повітові дворянські збори, які скликалися раз на три роки. Губернські чи повітові маршалки (ватажки) дворянства, шляхетства були виконавчими органами товариства та вищою інстанцією між зборами.

Частина українських поміщиків зберігала пам'ять про своє історичне минуле та національну приналежність. Україна ними розумілася як славне минуле, але це уявлення не мало політичного підґрунтя й виходу на тодішню сучасність. Такі родини були глибоко віддані цареві. На думку З. Когути, колишня козацька старшина, визнавши Україну частиною імперії, прагнула, щоб імперський лад узгоджувався з місцевими правовими й адміністративними практиками. Майже для всіх українських традиціоналістів єдиною прийнятною стратегією була віддана служба цареві в надії, що він збереже останні залишки автономії або, навіть, відновить традиційні права [34, с. 73]. Водночас завжди наголошувалося, що вони належать не до великоросів, а до малоросів знатного походження. За першим загальноросійським переписом, проведеним у 1897 р., 68 % спадкових дворян у Полтавській губернії та 41 % у Чернігівській вважали рідною мовою українську, Волинська губ. – 26 %; Подільська губ. – 30 %; Херсонська губ. – 13 %; Харківська – 14 %; Таврійська губ. – 4 %; Катеринославська губ. – 18 %. Відповідно, можна стверджувати, що чверть спадкових дворян Київської губернії наприкінці XIX ст. визнали рідною мовою українську, що можна екстраполювати на першу половину XIX ст.

Еволюція способу життя поміщицтва на межі XIX–XX ст. відбувалася в напрямі зміни "старого" укладу з притаманними йому осілістю, прив'язаністю до землі й до селян, повагою до історичного минулого, вищою мобільністю, світськістю. Поміщицькому загалу були притаманні як благодійність, так і вади цієї соціальної групи. Наприклад, графиня О. Браницька, обергофмейстерша імператорського двору стала меценаткою Преображенського собору м. Білої Церкви (1833 р.), "по удостоєнню исповеди и св. Тайн причащения волею Божию умре" 16 серпня 1838 р. на 79 році життя. І поховано її було у новозбудованому за її кошти Преображенському храмі [22]. Дворянському (поміщицькому) товариству – "світу" з його візитами, подарунками, балами, прийомами, сніданками, обідами, вечерьями, танцями, прихильністю до жінок, розваг властивими були також прихованість ("потрібно приховувати свою вдачу і вміти не бути, а здаватися") поведінки, поєднувана із зловживаннями в їжі, питві, витратах, зневажливому ставленні до кріпаків [4, с. 234–256].

Вражаюча різниця між способом життя дворян-поміщиків і селян, зокрема кріпаків, породжувала ситуацію, характерними рисами якої були зростання селянського незадоволення та спротиву, що набував прихованих і відкритих форм конфліктів.

Річний прибуток одного поміщицького господарства в Україні в середньому становив близько 5 тис. руб. Це були значні суми, особливо у порівнянні з середнім річним прибутком на одну особу, який по Російській імперії становив близько 100 руб. Прибуток великих поміщиків значно перевищував середні показники [18, с. 25]. Оскільки у багатьох економіях реманент і робоча худоба взагалі були відсутні. Їхні власники здавали землю в оренду чи вдавалися до застосування селянських знарядь. Поширення цього явища значною мірою гальмувало розвиток продуктивних сил у сільському господарстві. Наявність поряд селянина із засобами виробництва, хай і примітивними, який потребував додаткової земельної площі, розбещувало поміщика, гальмувало розвиток його підприємливості. Селянське малоземелля було зворотним боком багатоземелля поміщиків.

На думку А. Анфімова, найбільшого розвитку кріпосницька експлуатація досягла не в районах найбільшого накопичення крупних володінь (Прибалтика, Білорусія, Південний Захід, у тому числі Київська губернія), а у внутрішніх губерніях, де латифундій нараховувалось відносно мало, землеволодіння були ближче до середніх розмірів. Справа, ймовірно, полягала в історичних, географічних та інших умовах усього аграрного устрою країни, що склався [12, с. 26].

Поміщики й селяни виступали двома необхідними елементами. Причому одне одного вони сприймали як даність. Є. Карнаухова наголошувала, що "всі роботи виконувались працею селянина: праця останнього розпадалася на необхідну, яка здійснювалася на селянській землі, та додаткову, яка виконувалася на поміщицькій землі... Все поміщицьке господарство в цілому було універсальним і мало метою задовольняти різнобічні потреби феодала. ...Головним об'єктом купівлі для феодалів були предмети розкоші. Земельний наділ селянина, який він отримував від поміщика, повинен був забезпечити для феодала відтворення робочої сили. ...Селянин харчувався продуктами власного виробництва, носив одяг із сукна, витканого з вирощених у своєму господарстві льону та коноплі, зимою носив кожух з оброблених овечих шкур тощо" [9, с. 7]. Кріпаки Київської губернії в першій половині XIX ст. надавали перевагу традиційним формам господарювання – хліборобству, городництву, скотарству – у поєднанні з кустарними домашніми промислами.

За підрахунками І. Рудченка, в Київській губернії на 1847 р. у колишніх поміщицьких селян було 1275484 десятини землі (за десятою народною ревізією в Київській губернії налічувалося 550821 ре-

візких душ). Натомість у 1880 р. в Київській губернії кількість викупленої поміщицькими селянами землі становила 1376234 десятини [10, с. 180]. Ці дані підтверджують зростання землеволодіння колишніх кріпаків Київської губернії, що можливе за умов наявності достатньої кількості коштів для викупу землі. Забезпеченість селян землею по губерніях була неоднаковою. Зокрема, у Волинській губернії припадало на душу 2.85 десятини, у Київській – 1.94 і в Подільській – 1.23 десятини [21, с. 11]. І це зважаючи на те, що внаслідок демографічних процесів і примусового скорочення поміщиками селянських наділів упродовж першої половини XIX ст. вони на Правобережжі зменшилися більше ніж наполовину [35, с. 302]. Для порівняння, за той же період із 1847 р. по 1880 р. кількість землі колишніх кріпаків Подільської губернії зменшилась із 1304831 до 1201058 десятин.

Ще яскравішою ця картина стає, якщо розглянути зміни у поміщицькому землеволодінні. За інвентарями 1847–1848 рр. у Київській губернії налічувалося 2210 поміщицьких маєтків, які володіли 3488041 десятин, за виключенням наданої кріпакам землі – 2212557 десятин. У 1860 р. серед 1786 поміщиків було 357 росіян та 1429 поляків. Що цікаво, у 1860 р. (тобто ще в часи кріпосного права) загальна кількість поміщицьких земель скоротилася до 3127321 десятин землі, за виключенням землі, наданої кріпакам – 1851837 десятин землі.

Не намагаючись ідеалізувати поміщиків, все ж потрібно наголосити, що значна частина їх уболівала за майбутнє "своїх" селян. Поміщики зобов'язані були наглядати та не допускати старцювання серед кріпаків [24]. Власник маєтку в с. Рубежівка Київського повіту Київської губернії Рушиць в умовах неврожаїв наказав видавати кріпакам хліб у 1813–1816 рр. [31]

У дореформений період мало місце проникнення елементів капіталізму в сільське господарство. На думку Н. Єгізарової, це знаходило свій прояв у розвитку купецького підприємництва, в розкладі селянства та відході його на землеробські роботи [36, с. 22]. Основна маса поміщицьких селян Київської губернії в першій половині XIX ст. знаходила порозуміння зі своїми панами чи, принаймні, не зважувалася відкрито протестувати проти їхніх методів господарювання. Але певна частина кріпаків не мирилася з кріпосницькою дійсністю і шукала способів виходу на волю.

Селянська реформа 1861 р. з усіма її плюсами, як і реформи Петра I, визначила коло людей, які змушені були стати донорами перетворень у масштабах держави. Ними стали селяни, й у тому числі кріпаки. Звільнений підприємницький і виробничий потенціал народних мас мав забезпечувати за рахунок податків утримання регулярної армії та зростаючої "армії" бюрократії. Як наслідок, економічна політика, яка була необхідна для підтримання імперії, систематично надавала переваги дворянам і представникам капіталу, що були визначені "з'єднувальним матеріалом" держави.

Умови реформи визначили і характер розвитку поміщицького господарства в Росії. На думку А. Анфімова, головною обставиною, яка визначала його своєрідну роль у капіталістичному розвитку країни, було те, що це господарство було пов'язане з латифундіальним землеволодінням, яке було носієм і оплотом пережитків кріпосництва на селі [12, с. 365]. Таку позицію не поділяє сучасна українська дослідниця Н. Темірова: "Великі господарства мали чітко виражений підприємницький характер, тобто основне їх призначення полягало не в споживанні продуктів всередині господарства, а у відчуженні їх на ринок" [18, с. 25]. Великі поміщицькі господарства Правобережжя, зокрема Київської губернії, у першій половині XIX ст. мали більші та сприятливіші можливості для запровадження капіталістичних відносин на відміну від більшості дрібних поміщицьких і селянських господарств.

Таким чином, влада дворян-кріпосників як привілей, наданий самодержавством, виражена у правах на кріпаків, землю, майно створювала хитке співвідношення бідність-багатство, оскільки державне кредитування дворянського способу життя не лише підживало скарбницю, а й формувало мораль і звичаї панів, у яких кріпак виступав засобом. Ні держава, ні поміщики не бачили у кріпаку (селянах у цілому) мету – втілення моделі інноваційних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Андрієвський А.* Архивная справка о составе киевского "общества" в 1782–1797 годах А. Андрієвський // Киевская Старина. — 1894. — № 2. — С. 192–203.
2. *Елишев А. И.* Дворянское дело. — М. : Ун-тская тип., 1898. — 250 с.
3. *Корелин А. П.* Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг. / А. П. Корелин. — М. : Наука, 1979. — 304 с.
4. *Лаврентьева Е. В.* Повседневная жизнь дворянства пушкинской поры: Этикет / Е. В. Лаврентьева. — М. : Молодая гвардия, 2007. — 663 с.
5. *Лаврентьева Е. В.* Повседневная жизнь дворянства пушкинской поры: Приметы и суеверия / Е. В. Лаврентьева. — М. : Молодая гвардия, 2006. — 516 с.
6. *Лотман Ю. М.* Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века) / Лотман Ю. М. — СПб. : Искусство, 1997. — 399 с.
7. *Огановский Н.* Закономерности аграрной эволюции / Н. Огановский. — Саратов : Тип. Рабиновича, 1909. — Ч. 1. — 310 с.
8. *Лященко П. И.* Очерки аграрной эволюции в России / П. И. Лященко. — СПб., 1908. — Т. 1. — 447 с.
9. *Карнаухова Е. С.* Размещение сельского хозяйства России в период капитализма (1860–1914) / Е. С. Карнаухова. — М. : Изд-во Академии СССР, 1951. — 215 с.
10. *Рудченко И.* Записка о землевладении в Юго-Западном крае. Обзор законодательства и фактического положения / И. Рудченко. — К.: Тип. Штаба Киевского военного округа, 1882. — 180 с.
11. *Минарик Л. П.* Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX-начала XX вв. / Л. П. Минарик. — М. : Сов. Россия, 1971. — 143 с.

12. *Анфимов А. М.* Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX вв.) / А. М. Анфимов. — М. : Наука, 1969. — 393 с.
13. *Ковальченко И. Д.* Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX века / И. Д. Ковальченко. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1967. — 400 с.
14. *Ковальченко И. Д.* Соотношение крестьянского и помещичьего хозяйства в земледельческом производстве капиталистической России / И. Ковальченко // Проблемы социально-экономической истории России. — М., 1971. — С. 171–194.
15. *Мионов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : В 2 т. / Мионов Б. Н. — 3-е изд., испр., доп. — СПб. : "Дмитрий Буланин". — Т. 1. — 548 с.
16. *Гуржій І. О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І. О. Гуржій. — К. : Держ. вид-во політ. л-ри, 1954. — 451 с.
17. *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак, ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Д. Бовуа. — К. : ІНТЕЛ, 1996. — 325 с.
18. *Темірова Н.* Соціально-економічна еволюція поміщицтва України в 1861–1917 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Н. Темірова. — Донецьк, 2003. — 35 с.
19. *Кривошея І.* Демагнатаризация латифундий на Правобережной Украине (первая треть XIX ст.): Уманские имения Потоцких / И. Кривошея // Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: 19 – начало 20 вв. / И. Кривошея. — Сарога-Москва, 2005. — № 8. — С. 8–29.
20. *Кривошея І.* Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук / І. Кривошея. — К., 1997. — 17 с.
21. *Крижановська О.* Поміщицькі селяни Правобережної України у 30-50-х роках XIX ст. / Оксана Крижановська. — К., 2008. — 186 с.
22. ЦДІАУ в м. Києві, Ф. 127.
23. ЦДІАУ в м. Києві, Ф. 128.
24. ЦДІАУ в м. Києві, Ф. 442, Оп. 435, Спр. 52, 67, 93, 94; Оп. 40/1834, Спр. 155; Оп. 147, Спр. 714; Оп. 150, Спр. 719; Оп. 151, Спр. 1; Оп. 158/1847, Спр. 1010, 1021; Оп. 788, Спр. 198.
25. ЦДІАУ в м. Києві, Ф. 484.
26. ЦДІАУ в м. Києві, Ф. 533, Оп. 5, Спр. 1630.
27. *Хоскінг Дж.* Россия: народ и империя (1552–1917) / Дж. Хоскінг. — Смоленск : Русич, 2000. — С. 11.
28. *Яблочков М.* История дворянского сословия России / Михаил Яблочков. — СПб. : Тип. Котомина, 1876. — 679 с.
29. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе / Іван Лисяк-Рудницький. — К., 1994. — Т.1. — 238 с.
30. *Кабузан В.М.* Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782–1858 гг. / В. М. Кабузан // История СССР. — 1971. — № 4. — С. 153–169.
31. ЦДІАУ в м. Києві, Ф. 485, Оп. 1, Спр. 1551, 1630, 1997, 2062, 2083.
32. *Щербак Н. О.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття) / Н. О. Щербак. — К. : ПЦ "Ризографіка", 2005. — 616 с.

ФОРУМ ІСТОРИЧНИХ НАУК

33. *Смоленський І.* Бюрократична верхівка на Україні наприкінці XVIII і на початку XIX ст. / І. Смоленський // Україна. — 1930. — № 7/8. — С. 70–80.
34. *Когут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Зенон Когут. — К. : Критика, 2004. — 351 с.
35. *Історія селянства Української РСР* : у 2 т. — К., 1967. — Т. 1. — 394 с.
36. *Егiazарова Н. А.* Аграрний кризис конца XIX века в России / Н. А. Егiazарова. — М. : Изд-во Академии наук СССР, 1959. — 191 с.

"КОНФЛІКТ ПОКОЛІНЬ" ЯК ОДИН ІЗ ЧИННИКІВ РОЗГОРТАННЯ СТУДЕНТСЬКОГО ПРОТЕСТНОГО РУХУ У ФРН 60-Х РОКІВ ХХ ст.

ГУСЕВА Н., к. іст. н., ст. викладач кафедри філософських
та соціальних наук КНТЕУ

Молодь ФРН завжди була особливою соціально-демографічною групою, яка мала свої специфічні риси, зокрема прагнення до повної самостійності. Важливе значення мав процес постійного дорослішання молоді, тобто досягнення нею неповної соціальної зрілості, поява різних молодіжних організацій та посилення їх впливу на самоусвідомлення молоді. Все це призводило до більш ранньої соціалізації молоді та її незалежності від старшого покоління. Оскільки темпи соціальних змін прискорювалися, то й соціально-психологічні відмінності між молодим і старшим поколінням ставали більш контрастними. Молодь протиставляла себе старшому поколінню, вбачала в ньому безпосереднього винуватця катастроф минулого, соціальних негараздів, несправедливостей. Кризу суспільної ідеології вона сприймала як кризу, створену старшим поколінням. Ось чому рух молоді та студентства виглядав як протест проти світогляду, авторитету, моралі старшого покоління.

Однією з причин такого протесту був так званий "конфлікт поколінь". З боку старшого покоління цей конфлікт характеризувався існуванням широкого політичного досвіду, а з боку молодого – повною відсутністю політичного усвідомлення.

Німецька газета "Ді Вельт" констатувала: "Безсумнівно, проблема "конфлікту поколінь" є великим здивуванням післявоєнного часу та

великим сюрпризом серед усього побаченого та пережитого" [1, с. 25]. "Конфлікт поколінь" проявився між тим старшим поколінням, яке після 1945 р. ставило на перший план відбудову, та молодим поколінням, яке в якості другого покоління стало облаштовуватися в нових умовах [2]. Молодь, не маючи за плечима достатнього історичного досвіду, не бажала навіть порівнювати подолане за повоєнні роки з умовами націонал-соціалістичної диктатури. Напроти, вона підходила до існуючих умов із дуже високими, частково утопічними мірками, взятими з ідеалістичної традиції або ж замкненої на собі теорії [2].

Цікавим є висловлювання німецького соціолога Вальтером Яйде (1961 р): "Ми не повинні відмежовуватися від минулого, хоча ми ніколи не зазнавали таких переслідувань як, наприклад, євреї. Якби ми через це пройшли б, то, як і наші батьки, стали б жертвами гітлерівської пропаганди. Ми не маємо права засуджувати погляди та поведінку дорослого покоління" [3, с. 100]. Зрозуміло, що молоде покоління думало та діяло по-іншому, ніж покоління, яке пережило жахи війни, переховування, втечі, голод. Вони зростали у своєму оточенні, їх спосіб життя та дій значно відрізнявся від поглядів та способу життя довоєнного покоління. Молодь поводи́ла себе більш впевнено, вільно та невимушено. Починаючи з 50-х років ХХ ст. старше покоління протистояло молодому, це пояснювалось тим, що населення після повалення націонал-соціалізму чекало на нові перетворення і вважало, що молоде покоління повинно все змінити на краще. На нього були покладені великі надії, але були побоювання, що молодь може вибрати й хибний шлях.

На думку німецького політолога Ернста Френкеля "конфлікт поколінь" у Федеративній Республіці носив особливо гострий характер, "оскільки все старше покоління внаслідок націонал-соціалістичного панування не мало можливості втілити в життя свої ідеї, і молодь, яка зростала у період так званого "тривалого політичного пожвавлення" [4, с. 82], не розуміла ідей своїх вчителів, які визначали політичну та суспільну думку. Студенти не могли зрозуміти поглядів багатьох професорів, які сформувалися у період нацизму, та дорікали їм за опортунізм. Професори ж, навпаки, не могли пояснити відсутності у студентів готовності до розуміння та набуття знань із негативного досвіду минулого та докоряли їм за легковажність. Студенти вважали, що професори залежні від ідеології, яка призвела до появи фашизму. Професори, у свою чергу, звинувачували студентів, що вони не цінують основу кожної держави – демократичну конституцію; і докоряли, що вони підривають цю "основу держави" шляхом своїх навмисних акцій протесту" [5, с. 40].

Три національні катастрофи, які виділяв Ернст Френкель (націонал-соціалізм, поразка в Другій світовій війні та розкол Німеччини) [6, с. 5], розвинули у старшого покоління відчуття відрази до політичних переконань, у той час як молоде покоління, необтяжене таким сумним досвідом, було готовим до політичного ризику. В одній

із праць журналістки та політика Ільзе Ельснер щодо позицій молодого покоління середини 50-х років ХХ ст. йдеться про поведінку 15-ти та 17-ти річних юнаків і дівчат: "Вони не заперечують існування ідеології так, як це робиться іншими. Промінь романтики знову знайшов місце в їхньому житті. Ці норми як політичні, так і церковні дотримуються всіма молодіжними організаціями. Хвилювало їх і питання потреби проведення ремілітаризації, оскільки бажали бути в курсі політичних проблем і питань, бо саме довоєнне покоління було готове виконувати військовий обов'язок, який також мусило на себе взяти й молоде покоління" [4, с. 83–84].

Один із учнів старших класів щодо недоліків західнонімецької демократії зазначив, що "люди, а особливо покоління наших батьків, ще не готові визнати, що в їх методах виховання багато авторитарних елементів, і що вони зовсім не розуміють що таке "демократія". Будучи в моєму віці вони існували в тенетах Третього рейху, в тенетах націонал-соціалізму, і знали лише такі поняття як "порядок" і "режим", які були дотриманням їх громадянського обов'язку..." [7, с. 36].

Наступність у переданні досвіду від одного покоління до іншого була порушена, про що свідчать слова 18-річної учениці профтехучилища з Нюрнберга, яка на питання "Якої Ви думки про старше покоління?", відповіла: "Вони замовчують про свої молоді роки і вважають, що можуть якось вплинути на нас. Але вони не замислюються над тим, що час змінюється, що наука прогресує, що ми живемо в час добробуту. Вони, можливо, задрять, що в них не було таких молодих років, які є у нас, війна відібрала їх. Вони й досі намагаються у вихованні застосовувати ті методи, які були в їх дитинстві" [8, с. 45]. Почуття небезпеки та відчуття обов'язку, з одного боку, та самосвідомість, насолода вільним життям, з іншого боку, були зовсім протилежними поняттями, що створило напругу у відносинах між старшим і молодим поколіннями. Молодь докоряла своїм батькам у підтримці нацизму, вимагала від них визнання провини за минуле та покаяння, а головне, пояснень, чому вони обрали Гітлера та підтримували його. Батьки замовчували, тому що сказати їм було нічого, адже діти їх не розуміли.

Саме ж молоде покоління 60-х років ХХ ст. народилося вже після повалення нацистського режиму або у своєму ранньому дитинстві ледь відчуло його вплив. Тепер їх найдорожчими цінностями були демократія та загальнолюдські цінності. Але протиріччя між цими цінностями та цінностями націонал-соціалізму створили для більшої частини Республіки певне табу. Старше покоління на питання молоді "Що ви робили, коли були в нашому віці?" відповідало, що саме в такому віці вони змушені були воювати, і що це була їхня доля, а не самовільне бажання. Доросле покоління закликало молодь до простої істини: обирати та вирішувати, чого вони були колись позбавлені [9, с. 167].

Старше покоління звинувачувало молодь у тому, що вона повністю піддається спокусам "суспільства споживання" [1, с. 27]. Шістьде-

сят відсотків старшого покоління, тобто осіб від 30 років, вважали, що молодь дуже багато часу присвячує розвагам і байдикуванню [1, с. 27]. Ця критика наприкінці 50-х та на початку 60-х років ХХ ст. сприймалася молоддю дуже гостро, адже ставало все зрозуміліше, що молодь, передусім робітнича, студенти та школярі захоплювалася тими товарами та речами, які пропонував споживчий ринок [10, с. 165]. Це яскраво висвітлювалося та рекламувалося в газетах, по радіо та в перших телевізійних програмах, що по-новому вплинули на молодь.

Розвиток засобів масової комунікації дозволяв доносити певні ідеали, цінності, смаки одразу до всіх верств суспільства. Одну й ту ж передачу дивилися мільйонер та бідний, це говорило про те, що соціальні групи ставали прихильниками одних і тих же цінностей, поглядів, тому різниця між соціальними групами ніби-то зникала. Журналіст Вальтер Діркс, який не поділяв погляди своїх колег, спрямовані проти "суспільства споживання" та "вільного суспільства", ще в 50-х роках ХХ ст. радив батькам зустрічати своїх дітей щирістю і в їх поведінці побачити реакцію на зміни в суспільстві, щоб "пізнати щось нове, яке тільки з'являється" [11, с. 72]. "І тоді, об'єднатися з цим новим" [11, с. 72].

На початку 60-х років ХХ ст. соціологи спостерігали за відносинами між батьками та дітьми в сім'ї і дійшли висновку, що вони де-що пом'якшилися і діти почали більше довіряти своїм батькам [12, с. 136]. Опитування 1966–1967 рр. виявили, що майже половина опитаної молоді цінувала турботу батьків, і лише третина не розуміла її [8, с. 62]; але опитування 1967 р. показало, що 60 % молоді віком від 16 до 25 років говорить про неприйняття та нерозуміння батьками їхніх поглядів [1, с. 29].

Праця, суспільство, політика і держава вимагали інших норм поведінки, ніж ті, що довгий час складалися в сім'ї. Молодь знаходилася в центрі конфлікту двох структур – сім'ї та суспільства, де відношення між учасниками були підпорядковані законам суперництва і таємної ворожнечі. Довге перебування в сім'ї розвивало у підлітків соціальну інфантильність. Найбільшого розповсюдження набула спроба представити конфлікт молоді та суспільства як результат прискореної фізичної зрілості молодих людей. Так з'явилася концепція "сексуальної революції". Прискорення темпів суспільного розвитку зробило різницю між поколіннями ще відчутнішою. Мінялися смаки, мода й навіть звичаї та звички. Люди старшого покоління, які перенесли труднощі в довоєнні і воєнні роки, повинні були зрозуміти, що за тими молодіжними рухами, які отримали різні назви, як "бітництво", "хіпі", тобто за всім, що не знало доросле покоління, стояла "недовіра" і "прагнення до самоусвідомлення", а також до усвідомлення відносин між людьми, тобто ті риси, які навряд чи були притаманні більшою мірою представникам дорослого покоління в роки їх молодості [13, с. 28]. 1965–1967 рр. були роками хіпі, які проводили свої зустрічі на центральних вулицях найбільших міст ФРН і

байдикували. Бундесканцлер Людвіг Ерхард висловився з цього приводу: "Скільки я буду керувати, стільки я і буду робити все для того, щоб знищити це неподобство" [14, с. 44].

У телевізійному інтерв'ю від 3 грудня 1967 р. з лідером студентського руху Руді Дучке журналіст Гюнтер Гаус зазначив: "Відмінність між вашим поколінням і довоєнним, на мою думку, полягає в тому, що ви, молодь, не розумієте ідеології минулого. Ви – заідеологізовані лише своїми поглядами" [15, с. 42].

У таких умовах відбувалося формування нового покоління, яке в наступні роки оформилося в нове політичне покоління. Політична безпека і матеріальний добробут стали для молодого покоління супутніми явищами в їх повсякденному житті, а не світоглядною програмою, за яку варто боротися. Потрібно наголосити, що війна у В'єтнамі в 60-х роках ХХ ст. сприяла зламу суспільної думки. Почали вимальовуватися позиції, які пізніше вплинули на поведінку молоді у протестному русі. Поступове послаблення історичної свідомості було характерне для молоді, про що зазначила журналістка Ільзе Ельснер: "Перед нами молоде покоління, яке, як і ми, не володіє історичною свідомістю. Але не лише минуле становить історію. Кожна із подій, що відбулася чи відбудеться і, про які ми дізнаємося з газет та радіо, має свої історичні межі" [4, с. 84–85]. Для бунтівної молоді політичний ризик – як влаштування перевороту – є нічим, оскільки історія як інстанція політичного освічення витіснялася з їх свідомості [4, с. 86]. Цікавою є думка філософа Конрада Лоренса, який побоювався за здатність молоді до передачі з покоління в покоління культурних надбань. Він вважав, що в сильній взаємній протидії поколінь можна побачити перешкоду збереженню культурного спадку та уповільнення культурної передачі з покоління в покоління, спричинене виродженням або дегенерацією спадковості [4, с. 86].

Отже, проблема зв'язку між поколіннями загострюється в умовах, коли замість того, щоб "виростати" із досвіду старшого покоління, досвід молоді різко від нього відрізняється або йому суперечить. Молоде покоління використовувало інші ідеали та інший масштаб і для оцінки рівня задоволення своїх матеріальних і духовних потреб, і для вимірювання темпів соціального розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Siegfried D.* "Trau` keinem über 30"? Konsens und Konflikt der Generationen in der Bundesrepublik der langen sechziger Jahre / D. Siegfried // *Aus Politik und Zeitgeschichte*. — 2003. — № 45.
2. *Мещерякова О. М.* Политическая культура Германии до и после воссоединения [Электронный ресурс] / О. М. Мещерякова. — Режим доступа к журн. : http://www.humanities.edu.ru/db/msg/45739#_ednref4.
3. *Jaide W.* Das Verhältnis der Jugend zur Politik. Empirische Untersuchungen zur politischen Anteilnahme und Meinungsbildung junger Menschen der Geburtsjahrgänge 1940–1946 / W. Jaide. — Darmstadt : Luchterhand, 1964.

4. *Ahlberg R.* Ursachen der Revolte. Analyse des studentischen Protestes / R. Ahlberg. — Stuttgart : Kohlhammer, 1972.
5. *Fränkel E.* Universitaet und Demokratie / E. Fränkel. — Stuttgart : Kohlhammer, 1967.
6. *Fränkel E.* Strukturdefekte der Demokratie und deren Überwindung / E. Fränkel // Das Parlament. — 1964. — № 9.
7. *Baacke D.* Jugend und Subkultur / D. Baacke. — München : Juventa-Verlag, 1972.
8. *Castner T.* Schüler im Autoritätskonflikt. Eine empirische Untersuchung zu der Frage "Was halten Schüler von der älteren Generation?" / T. Castner. — Neuwied : Luchterhand, 1969.
9. *Detlef S.* Time is on my side. Konsum und Politik in der westdeutschen Jugendkultur der 60er Jahre / S. Detlef. — Göttingen : Wallstein-Verlag, 2006.
10. *Die rebellischen Studenten.* Elite der Demokratie oder Vorhut eines Linken Faschismus? / Hrsg. von H.-J. Schoeps, C. Dannenmann. — München : Bechte-Verlag, 1968.
11. *Autorität – was ist das heute?* Umstrittene Machtansprüche in Staat, Gesellschaft und Kultur / Hrsg. von R. Strohal. — München : Ehrenwirth, 1965.
12. *Unsere Freiheit morgen.* Gefahren und Chancen der modernen Gesellschaft / Hrsg. von G. Bose. — Düsseldorf, Köln : Diederichs, 1963.
13. *Решетов П. Н.* Неприкаянные? ("конфликт поколений") / П. Н. Решетов. — М. : Молодая гвардия, 1970. — (К вопросу о "конфликте поколений" в современном капиталистическом мире).
14. *Hollstein W.* Der Untergrund: zur Soziologie jugendlicher Protestbewegungen / W. Hollstein. — Neuwied : Luchterhand, 1969.
15. *Rudi Dutschke.* Mein langer Marsch: Reden, Schriften und Tagebücher aus zwanzig Jahren / Hrsg. von G. Dutschke-Klotz. — Hamburg : Rowohlt, 1980.

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

ШУЛЬГА О., аспірант Національного педагогічного університету
ім. М. Драгоманова

З'ясування гносеологічних коренів земельних відносин сприяє усвідомленню об'єктивної закономірності сучасних аграрних перетворень і є ключем до розуміння їх необхідності. У зв'язку з цим важливим є розгляд історичних витоків земельних відносин в Україні та обґрунтування доцільного варіанту їх трансформації на сучасному етапі.

Вагомий внесок у дослідження історії земельних реформ в Україні зробили такі вчені як Л. Беренштейн [1], С. Кульчицький [2],

© Шутьга О., 2010

І. Микитенко [3], П. Панченко, В. Шмарчук [4] та ін. Теоретичні аспекти земельних відносин і проблеми формування ринку сільськогосподарських земель досліджували Ю. Білик, А. Даниленко [5], П. Гайдуцький, П. Саблук [6], Д. Добряк, Л. Новаковський, А. Третяк [7] та ін. Однак низка питань все ж залишається недостатньо висвітленою і потребує подальшого поглибленого опрацювання.

Мета статті – дослідити історичні витоки земельних відносин в Україні та запропонувати доцільний варіант запровадження та функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення.

Україна пройшла тривалий шлях реформування земельних відносин: від двох земельних реформ у складі Російської імперії, однієї в Радянському Союзі, до нинішньої, основи якої були закладені Земельним кодексом УРСР та постановою "Про земельну реформу".

Селянська реформа 1861 р.

У першій половині XIX ст. в Україні, як і Росії, реально назріла криза феодально-кріпосницької системи, яка була пов'язана із зародженням промислового капіталізму. У результаті у 1861 р. була проведена реформа, основними принципами якої були: відміна кріпосного права на поміщицьких селян; селяни, які звільнялися з кріпосної залежності, були зобов'язані відбувати поміщику повинність у вигляді оброку і панщини; поміщик надавав у постійне користування селянам за певні повинності їхні садиби і відповідно до місцевих положень певну кількість землі та інших угідь; об'єднання розкріпачених селян у сільські общини; реформування земської системи (створення земських управ).

Відповідно до маніфесту звільнення селян від кріпацтва мало наступити не відразу, а поступово, протягом двох років. Однак, навіть уклавши викупну угоду і ставши власником наділу, селяни залишалися залежними від поміщика, сплачуючи і відбуваючи різні повинності, розмір і форми яких визначалися місцевим "Положенням". Це була та сама грошова або відробіткова система часів кріпацтва, лише більш унормована законом. Скасовані були тільки так звана "підводна повинність" і невеликі данини маслом, яйцями, птицею, медом, ягодами, грибами тощо.

Реформа дозволяла поміщикам лишати близько половини землі для власного користування, а решту розподіляти між колишніми кріпаками у безстрокове користування за визначений законом оброчний податок. Розмір наділу визначався умовною угодою між поміщиком і селянином у межах затвердженої законом норми. Упродовж дев'яти років після оголошення реформи селяни не мали права відмовлятися від земельного наділу, тому не могли звільнитися від влади поміщика й вийти зі складу сільської громади. Проте й після закінчення цього строку вихід із громади ускладнювався різними обмеженнями, зокрема круговою порукою. Якщо Указом 1861 р. було передбачено, що селянин за умови погашення викупних платежів за

землю міг вийти зі складу общини без її на те згоди, то Закон 1893 р. взагалі забороняв вихід селянина з общини, а також забороняв заставу і продаж землі особам, які не приписані до сільської общини.

Для тих селян, у яких не вистачало коштів для викупу наділу або не було їх взагалі, передбачалося, що уряд виплатить поміщикам 80 % вартості земель у формі казенних облігацій. Селяни, у свою чергу, зобов'язувалися виплачувати урядові цю суму під 6 % річних протягом 49 років. Решту вартості земельного наділу селяни мали виплачувати поміщикові грішми або за домовленістю відробити її зі своїм реманентом. Така сума була непосильною для багатьох селян, тому землі скупили переважно заможні та середні селяни.

Взагалі ціна землі в Україні була вищою від дійсної її вартості. Селяни переплатили за неї принаймні 45 %. Лише з 1906 р. уряд припинив стягування викупних платежів. У всіх дев'яти губерніях України від 1861 до 1906 рр. селяни сплатили 382 млн крб (капітальний борг становив 166.8 млн крб), тобто 229 % стосовно капітального боргу.

Характерною особливістю реформ у Російській імперії було виокремлення двох головних форм землеволодіння: подвірної (приватної) та общинної. На відміну від Росії, де понад 95 % селян перебували в общині, в Україні общинні володіння були рідкістю. Понад 80 % селян Правобережжя й близько 70 % Лівобережжя вели одноосібне господарство [4, с. 29]. Це й відрізняло українських селян від російських.

При общинному землеволодінні у постійне користування надавалась тільки садиба, а всі інші угіддя відводились всьому селу як суспільне надбання. Крім того, особливостями общинного користування землею були: черезсмужжя, примусова сівозміна, тимчасовість володіння і зміна розмірів володіння. Перші дві особливості (у зв'язку з випасанням худоби на пару і стерні) були притаманні й подвірному землеволодінню. Звичайно, така система ведення господарства не завжди стимулювала до дбайливого ставлення до землі і перешкоджала впровадженню більш досконалої системи хліборобства. Однак, порівнюючи з подвірним землеволодінням, община могла об'єднати людей для вирішення певних господарських завдань (наприклад, осушування полів, будівництво гребель та ін.). При подвірному володінні кожний селянський двір одержував із загального сільського наділу в постійне успадковуване користування певні ділянки угідь роздільного користування і незмінну частку в угіддях, які залишені були у загальному користуванні села. Однак черезсмужність користування (орні землі розміщувались довгими і вузькими смугами, надавалися в різних місцях, не були закріплені межовими знаками) при подвірному та часті кількісні і якісні переділи земель у поєднанні з черезсмужжям при общинному землеволодінні негативно позначалися на кінцевих результатах праці.

Основну причину постійного погіршення економічного становища селян вбачали не у формі землеволодіння і способі розподілу земель, а в малоземельності селян. У 1905 р. на Правобережжі за кількістю землі селяни в Україні поділялися на три основні групи. Це були селяни: із земельними ділянками до 3 десятин (20.1 % загальної кількості селянських дворів); з ділянками від 3 до 9 десятин (58.6 %); з ділянками від 9 десятин і більше (20.6 %).

Першу групу становила сільська біднота без господарства або зі злиденим господарством. До другої групи входили селяни-середняки з дрібним і більш заможним господарством. Третя група – заможні селяни, які застосовували у своєму господарстві переважно сезонну найману робочу силу. Понад 8 % селянських дворів в Україні були повністю безземельними [4, с. 58]. Взагалі українські селяни після розкріпачення втратили 28–31 % землі від тієї, якою користувалися раніше [1, с. 33].

Внаслідок нестачі землі та відсутності пасовищ селяни залишались економічно залежними від поміщиків. Умови оренди поміщицької землі з кожним роком ставали все більш не вигідними. У деяких місцевостях орендна плата дійшла до 18 крб за десятину. На той час за цю суму можна було купити три корови. Але і за таку високу ціну поміщики віддавали землю без бажання, вважаючи, що краще надати її за відробітки.

Для полегшення купівлі землі селянами у 1882 р. засновується Селянський Поземельний банк. Ця державна установа надавала позички не більше 500 крб на домогосподаря строком на 24.5 або 34.5 роки. Але вже в 1905 р. з виходом Указу про розширення діяльності Селянського банку із купівлі землі для перепродажу її селянам умови кредитування стали більш сприятливими. У 1885 р. банк надавав позичку в розмірі 54.6 % купівельної ціни однієї десятини землі, у 1895 р. – 48.2 %, а в 1905 р. – 54.7 %. Виплата процентів коливалася від 11.5 % (строком на 13 років) до 6 % (на 55.5 років) [2, с. 63–64].

За підтримки Селянського банку до 1 січня 1906 р. було придбано сільськими громадами 25 % земель, товариствами селян – 72 %, окремими домогосподарствами – трохи більше 2 %. У цілому селянські землеволодіння збільшилися на 1.4 десятини на двір [8, с. 34].

Отже, основні недоліки селянської реформи 1861 р. полягали в тому, що: не було ліквідовано великого поміщицького землеволодіння; селянські господарства були економічно залежні від поміщицьких господарств (у т. ч. були змушені викуповувати земельні ділянки), а організаційно – від общини; селяни не одержали достатньої кількості землі, і навіть частину її втратили. Таким чином, реформа 1861 р. не пододала соціально-економічних проблем на селі. Однак вона дала поштовх розвитку приватного землеволодіння селян, заклала майбутні витоки фермерства, у зв'язку із самоліквідацією тисяч поміщицьких маєтків зумовила зміну сільського укладу життя, а сам факт купівлі-продажу землі свідчив про початок ринкової реформи. Вирішальну роль у цьому відіграв Селянський поземельний банк.

Століпінська реформа

За умов посилення селянських рухів проти поміщицького землеволодіння, уряд поставив собі за мету боротьбу з общинним землеволодінням і закріплення за селянами земель у приватну власність. Цей напрям підтримував голова ради міністрів російської держави П. Століпін, який висунув ліберальну доктрину поступової ліквідації сільської общини, розвиток приватної власності на селі та досягнення на цій основі економічного піднесення. Він неодноразово наголошував, що селянин повинен вибрати той спосіб користування землею, який йому найбільш до вподоби. Проте він не ставив питання про негайне знищення общини. Навпаки, виступав проти її безоглядного руйнування, особливо в тих випадках, коли вона була міцною. Це також підтверджує існування протягом реформи разом з іншими і общинного укладу.

Згідно з Указом "Про доповнення деяких постанов діючого закону, що торкається селянського землеволодіння й землекористування" від 9 листопада 1906 р. аграрна реформа передбачала три групи заходів:

- вихід селян із общини і закріплення за ними землі у приватну власність;
- створення хутірського та відрубного господарства;
- переселенську політику.

Реалізація цих заходів була тісно пов'язана з роботою Селянського банку, кооперативним рухом, орендними відносинами на селі, агрокультурою тощо.

Суть аграрної реформи зводилася до створення земельного фонду й передачі земель із нього селянам. Розподіл землі відбувався таким чином: ділянки класифікувалися за якістю, бажачі їх купити вносили на торгах відповідні кошти, які потім у порядку компенсації надходили тим, кому дісталися гірші землі. Ділянки середньої якості надавалися у користування без доплат. Звичайно, що при такому поділі, як правило, кращі землі діставалися заможним селянам.

Якщо до 1906 р. община вважалася власником надільної землі і право користуватися нею належало всім її членам, то з 1906 р. селяни мали право вимагати від общини виділити їм у приватну власність частину общинної землі, якою вони користувалися, та по можливості в одному місці. При цьому земля переходила в їхню власність без жодної платні або з невеликою платнею громаді. При загальних переділах такі вимоги громада повинна була обов'язково задовольнити, а до переділу, якщо громаді було незручно виконувати таку вимогу, то вона мала викупити у селянина землю за домовленою ціною, а в іншому разі – за ціною, визначеною волосним судом.

14 червня 1910 р. до Закону про вихід селян з общини від 9 листопада 1906 р. внесено доповнення, суть якого зводилася до того, що всі общини, в яких не було переділів з часу наділення їх землею,

визнавались такими, що перейшли у спадкове володіння з правом особистої власності господарів на користування землею; тобто громади визнавалися такими, що перейшли до подвірного землеволодіння.

Найбільш зацікавленими у виході з общини були ті селяни, які володіли великою кількістю землі; багаті селяни, які могли скупити земельні ділянки на вигідних умовах і розширити своє землеволодіння; бідняки, які отримавши свої невеликі наділи, могли їх продати і покращити своє матеріальне становище. На початок 1917 р. у Російській імперії кількість селян, які володіли землею на праві приватної власності, значно перевищувала кількість общинників. Характерно, що 57 % селян, які вийшли з общини в усій імперії і закріпили землі у приватну власність, були українські землероби [4, с. 74].

Значне місце у проведенні аграрної реформи належало Селянському поземельному банку, на який покладалося завдання купівлі поміщицьких землеволодінь і продажу земельних ділянок селянам за пільговими цінами. Якщо спочатку основну частину земель купували общини і товариства, то згодом перевага опинилася на боці приватних селян-покупців. У період з 1906 по 1916 роки по всій Україні здійснили приватизацію 44 % усіх бажаючих домогосподарів, а станом на 1917 р. лише 17 % селян (3.4 млн осіб) не завершили процесу приватизації, продовжуючи володіти землею на основі общинного права [2, с. 70].

Банк збільшував розміри кредитів і здешевлював їх для селян. У 1906 р. банк давав позичку, яка становила в середньому 84 %, у 1907 р. – 88 %, у 1908 р. – 83 % купівельної ціни однієї десятини землі. Нижчими були і проценти по кредитах порівняно з реформою 1861 р.: 9.5 % при мінімальному терміні і 4.5 % при максимальному. Були навіть випадки, коли банк продавав землю селянам із збитком для себе. У 1910 р. було продано банком близько 30 тис. десятин зі збитком майже в 200 тис. крб [2, с. 63–65]. Усього за роки реформи селяни за допомогою банку одержали близько 10 млн десятин землі (це більше, ніж за попередні 23 роки функціонування банку) [4, с. 76].

Однак навіть на таких умовах кредити залишалися недоступними для бідняків і середніх господарств, адже ціни на землю були досить високі. Тому в процесі реформи на селі розпочалося обезземелювання економічно слабкого селянина. Земельні ділянки почали переходити від тих, хто мав від 1.9 га, до тих, хто був у змозі придбати від 11 до 68.1 га. У результаті такої політики утворився клас безземельних селян (2 млн.) [9, с. 69]. Звичайно, турбота про малоземельних селян входила до програми уряду, однак розумілася шкідливість розвитку великої кількості малоземельних господарств. Було зроблено ставку на економічно сильного господаря.

Водночас П. Столипін виступав проти примусового відчуження дворянських земель і знищення дворянства, вбачаючи у них осередок агрокультури. Аграрний лад у Російській імперії він бачив у вигляді системи дрібних і середніх фермерських господарств і невеликих дворянських садиб, об'єднаних місцевим самоуправлінням. У результаті у

сільському господарстві була сформована багатокладна економіка, яка ґрунтувалась на чотирьох укладах: державному, общинному, великому приватному та сімейно-трудовому, або малому приватному.

За десятиріччя реформи було створено 981352 хутори і відруби, з яких 440283 (44.8 %) на землі сільських громад і 541069 – на землі, яку продав у розстрочку селянам Селянський поземельний банк [2, с. 71]. Попри те, що перші роки життя хуторян були важкими, практично відразу стали відчутними зміни у веденні господарства, що позитивно позначилось на стані сільськогосподарського виробництва. Урожайність з 1906 до 1915 р. підвищилася на 14 %, а в деяких губерніях – на 20–25 %. Урожай основних зернових культур збільшився з 2 млрд пудів у 1884 до 4 млрд пудів у 1911 р. Порівняно з 1894 р. поголів'я коней збільшилося на 37 %, а великої рогатої худоби – на 63 %. Споживання м'яса в містах імперії в 1913 р. становило 88 кг у рік на душу населення. Різко зріс експорт сільськогосподарської продукції. Імперія ставала головним виробником сільськогосподарської продукції в Європі й у світі [4, с. 79–80].

Створення хутірських та відрубних господарств сприяло бурхливому розвитку сільськогосподарської кооперації. На перших порах сільськогосподарські кооперативи створювалися з ініціативи урядових інструкторів за допомогою позик Державного банку. Згодом їх опорою стали земські каси дрібного кредиту і система селянської кредитної кооперації. Якщо в 1901–1905 рр. в Російській імперії налічувалось 641 селянське споживче товариство, то вже до жовтня 1917 р. в Україні функціонувало близько 20 тис. різних виробничих кооперативних об'єднань і формувань [6, с. 83–84].

Важливою складовою частиною Столипінської аграрної реформи була переселенська політика, яка здійснювалася на цілком добровільних засадах. Суть цієї політики полягала в тому, щоб: *по-перше*, задовольнити бажання тих селян, які прагнули збільшити свої земельні володіння; *по-друге*, розширити посівні площі за рахунок новоосвоєних просторів та збільшити виробництво сільськогосподарської продукції. Держава надавала переселенцям матеріальну допомогу для будівництва житла на новому місці, на соціальні потреби, забезпечувала безкоштовне медичне обслуговування.

Серед основних недоліків Столипінської реформи слід назвати досить високі ціни на землю і пріоритетну підтримку заможних селянських господарств. Варто відзначити, що ця реформа була продовженням реформи 1861 р. Вона прискорила приватизацію землі, започаткувала розвиток фермерського (селянського) господарства, піддала значній руйнації общинне землеволодіння та зменшила поміщицьке землеволодіння. У результаті було сформовано багатокладну економіку аграрного сектору, що позитивно позначилось на зростанні сільськогосподарського виробництва і поліпшенні матеріального становища селян. Однак залишилась невирішеною проблема малоземельності селян.

Соціалізація, нова економічна політика і колективізація

Після здобуття влади більшовиками 8 листопада 1917 р. було проголошено Декрет про землю, яким скасовувалась приватна власність на землю і всі землі оголошувались загальнонародною власністю. Відповідно, скасовувалась без усякого викупу поміщицька власність на землю, яка разом з іншими землями "нетрудового" володіння, інвентарем, спорудами переходили в розпорядження волосних земельних комітетів і повітових рад селянських депутатів. Націоналізовані землі становили загальнонародний неподільний фонд, частина якого не підлягала розподілу. До Декрету був включений Селянський наказ, який передбачав зрівняльний розподіл землі в індивідуальне користування за трудовими і споживчими нормами та періодичні перерозподіли землі залежно від зростання населення. Після поширення Декрету селяни відбирали в поміщиків маєтки, описували конфісковане майно, приступали до розподілу землі.

У лютому 1918 р. Третім Всеросійським з'їздом Рад було прийнято Закон про соціалізацію землі, яким підтверджувалось скасування приватної власності на землю без будь-якого її викупу, розподіл землі між селянами на засадах зрівнялівки, приділялась значна увага громадській обробці землі, надавався пріоритет на користування землею і одержання допомоги від держави кошунам і артілям, проголошувалась націоналізація землі та її перехід у користування всього трудового народу, монополізація державою матеріально-технічного забезпечення і збуту сільгосппродукції.

19 березня 1918 р. цей Закон під назвою "Тимчасове положення про соціалізацію землі" був прийнятий і в Україні. Закон оголосив усі види одноосібного землекористування тимчасовими й орієнтував на першочергову організацію радянських комун і товариств зі спільної обробки землі. У першу чергу землі відводились для радгоспів і комун, а решта землі потім розподілялась серед селян.

Малоземельне селянство підтримувало соціалізацію землі, адже прагнуло до збільшення своїх земельних наділів без будь-якого викупу та знищення великого поміщицького землеволодіння. У результаті розподілу конфіскованих земель, станом на 1923 р., селяни одержали в користування 91.8 % загальної площі сільськогосподарських земель. Приблизно 10 % селянських господарств втратили надлишки, 60 % – отримали землю, у 30 % землекористування залишилося без змін. Відбулося зближення у землезабезпеченості різних груп населення в розрахунку на одного їдця. Якщо в 1917 р. різниця у землезабезпеченості між групою без посівних і групою, що сіяла понад 16 га на господарство, складала 1:19.5, то в 1927 р. вже 1:3.3 [3, с. 11]. Таким чином, у доколгоспному українському селі домінувало дрібне селянське землекористування, яке вимагало посилення кооперації.

У міру проведення аграрних перетворень на селі, введення заборони приватної торгівлі роль кооперації у суспільному житті стала знижуватись. Земля була проголошена єдиним державним фондом.

Земельним кодексом УРСР від 29 листопада 1922 р. заборонялися будь-які незаконні угоди з вилучення землі. Все це призвело до руйнації приватнопідприємницької ініціативи, що у поєднанні з політикою воєнного комунізму і продрозверсткою негативно позначилося на стані аграрного сектору. У 1921 р. скорочення посівних площ сягнуло 34.5 %, урожайність знизилась на 41 %, а валові збори становили лише третину довоєнного рівня [6, с. 43].

Об'єктивна необхідність відбудови сільського господарства висунула на порядок денний питання про визначення нового економічного курсу щодо селянства. Зрештою, була запроваджена нова економічна політика (1922–1928 рр.). Вона передбачала такі основні положення:

- заміна продрозкладки продподатком, який обмежував розміри вилучення продукції у селянських господарствах; право селян на вільну торгівлю надлишками своєї продукції;
- заміна товарообміну товарно-грошовими відносинами; відродження сільськогосподарської кооперації;
- дозвіл оренди земель і застосування у визначених розмірах найманої праці;
- державне регулювання господарської діяльності аграріїв за допомогою цін, податків, кредиту, поступове налагодження еквівалентного обміну між містом і селом;
- запровадження багатокладної економіки;
- розвиток системи контрактації як ефективної форми заготівель і закупівель продуктів землеробства і тваринництва;
- першочергова відбудова і розвиток сільського господарства та промисловості.

Радикальним кроком на шляху до стабілізації господарства була Постанова "Про заходи з відновлення селянського господарства" від 30 грудня 1921 р., згідно з якою відмінявся курс на примусове введення "соціалістичного землекористування" і селянам надавалося право вільного виходу з товариства із землею і вибору будь-якої форми землеволодіння. Багатокладність економіки господарювання зумовила різноманітні форми кооперації в українському селі, серед яких домінуючими у 1923–1926 рр. виявилися спеціалізовані товариства, які в основному склалися з незаможних селян і середняків.

Кооперативні об'єднання в роки непу будувалися на добровільних засадах і трималися на матеріальній зацікавленості селян, саме тому слугували засобом зростання сільськогосподарського виробництва.

Могутнім стимулом для піднесення сільського господарства було відновлення приватної власності на землю. Земельний кодекс, прийнятий 1922 р., гарантував довічне спадкове володіння землею тим, хто її обробляв, але водночас підтверджував, що земля є власністю держави. Фактично визнавалися три форми власності на землю: приватна, за якою передбачалося існування селянського господарства столипінського типу; кооперативна; суспільна або громадська.

Нова економічна політика призвела до створення нового господарського механізму, який будувався на господарському розрахунку і використанні економічних методів управління. У результаті за час здійснення політики непу валова продукція сільського господарства країни зросла майже вдвічі.

На фоні високої ефективності непу уряд робить поворот у політиці і здійснює перехід до вищої форми соціалізації землі – колективного господарювання (колективізації), яке передбачало усупільнення землі, засобів виробництва, праці. Було відмінено закони про оренду землі і найм праці, дозволялося конфісковувати у заможних селян худобу, сільськогосподарську техніку та інший інвентар, до мінімуму скорочувалися присадибні ділянки колгоспників із тим, щоб останні не змогли існувати без праці в громадському господарстві, проводилась політика ліквідації куркулів як класу.

У 1937 р. в Україні налічувалось 28.3 тис. колгоспів, у яких було сконцентровано 96.1 % селянських господарств і 99.7 % посівних площ [6, с. 47]. Така політика у поєднанні з домінуванням у колективних господарствах зрівняльного розподілу доходів підривала мотивацію до праці селян, що в результаті негативно відбивалося на аграрному секторі економіки.

Ця реформа була здійснена через її підтримку малоземельними і безземельними селянами. У зв'язку з проголошенням курсу на соціалізацію суспільства була неминучою соціалізація землі. Однак ці реформи (крім непу) мали антиринковий характер і перекреслили всі досягнення попередніх реформ. Було скасовано приватну власність на землю, заборонялась купівля-продаж землі, ліквідовано міцні поміщицькі господарства, зазнали утисків заможні селянські виробники, так звані "куркулі". Справжнім власником землі стала держава, яка через реалізацію ідеї масової колективізації, під час якої порушувався принцип добровільності, позбавила селянина права власності на землю та вибору форм господарювання, та через позаекономічний примус змусила його фактично безплатно (або за мізерну платню) працювати в колгоспах. Це позначилось на сільському укладі життя і психології селянина.

Ринкова перебудова аграрних відносин

Із набуттям Україною незалежності і започаткуванням ринкових трансформацій виникла об'єктивна необхідність у здійсненні земельної реформи за принципом "земля має належати тим, хто на ній працює". У результаті відбулося становлення приватної власності на землю, яка повинна була забезпечити найбільш раціональне та ефективне використання земель і створення конкурентоспроможного національного агропромислового комплексу. Однак здійснювана в Україні земельна реформа не вирішила поставлених перед нею завдань. Це зумовлює необхідність комплексного цілеспрямованого розв'язання проблеми реформування земельних відносин.

Вирішення сьогоднішніх проблем в аграрному секторі України пов'язують із завершенням земельної реформи, зняттям мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення, включенням вартості землі в економічний оборот і визнанням її капіталом на рівні з іншими засобами виробництва. Це має сприяти зміцненню і покращанню фінансового стану сільгоспідприємств і формуванню ефективного власника-господаря. Однак питання щодо скасування мораторію на купівлю-продаж сільськогосподарських земель не знаходить сьогодні однозначного вирішення.

Пропозиції щодо зняття мораторію на купівлю-продаж сільськогосподарських земель, на думку автора статті, є поспішними. *По-перше*, зважаючи на історію розвитку та культуру земельних відносин, нерозвиненість ринкової інфраструктури, можна очікувати зі зняттям мораторію поширення, перш за все, операцій купівлі-продажу, а не орендних і заставних операцій. *По-друге*, за низької платоспроможності аграріїв і порівняно невисоких цін на землю її скупить невелика кількість багатих людей, які не працюватимуть на ній, а поставлять за мету здійснити її перепродаж за вищою ціною, або ж здаватимуть нам же в оренду. І пільгове довгострокове кредитування зараз не розв'яже питання застави землі, адже більшість не зможе їх повернути. *По-третьє*, купівля землі відволікатиме капітал із виробництва. *По-четверте*, чи не найголовніше, земля є народним багатством, надбанням, і тому дохід від неї взагалі та від її продажу зокрема має спрямовуватись на задоволення суспільних потреб, а не на збагачення окремих осіб. *По-п'яте*, загостриться питання продовольчої безпеки держави, особливо, коли буде знято мораторій на купівлю землі іноземцями.

Ринок землі в Україні буде можливим лише тоді, коли аграрій зможе стати його активним учасником. Отже, перш за все, потрібно зосередитись на підвищенні культури земельних відносин українського народу через стимулювання кооперування, вдосконалення орендних відносин і поширення заставних операцій.

Метою ринку земель сільськогосподарського призначення має стати перехід земель цієї категорії до найбільш ефективних і раціональних землевласників і землекористувачів. Аби уникнути негативних наслідків, доцільно, щоб покупцем і продавцем землі була держава. Це дозволить їй не тільки контролювати процес переходу прав власності, забезпечувати охорону та раціональне використання земель, а й допоможе вирішувати стратегічні питання розвитку аграрного сектору України. Але *стратегічною метою дій держави має стати не перерозподіл земель, а створення ефективних конкурентоспроможних господарських структур ринкового типу і поширення,*

перш за все, орендних відносин і заставних операцій. Для цього необхідно створити умови, за яких селяни не були б зацікавлені у продажу земель, а підприємства – в їх масовому скуповуванні.

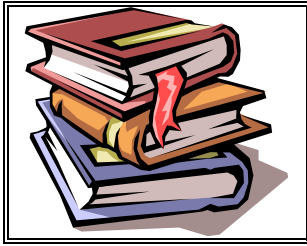
Потрібно запровадити повноцінний ринок землі в два етапи:

- поширення орендних відносин і заставних операцій, стимулювання кооперування;
- запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення, контрольованого державою з низкою обмежень.

Таким чином, історія земельних реформ свідчить, що їхня суть зводиться до змін у системі власності на землю і має приватно-власницьке спрямування. Різниця лише в масштабах і глибині змін. Сьогодні ж подальший розвиток земельної реформи полягає у стимулюванні кооперування, вдосконаленні орендних відносин і поширенні заставних операцій. Це пізніше дозволить, за умови формування елементів повноцінного ринку землі, зняти мораторій і запровадити в Україні ринок земель сільськогосподарського призначення, контрольований державою та з певними обмеженнями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Українське село у 20–90-х роках ХХ століття (короткий історико-економічний нарис)* / Л. Ю. Беренштейн, П. П. Панченко та ін. — К., 1998. — 122 с.
2. *Матеріали симпозіуму з проблем аграрної історії* / НАН України ; Ін-т історії України [С. В. Кульчицький (відп. ред.), М. І. Бушин (уклад.), А. Г. Морозов (уклад.)]. — К., 1996. — Ч. 1. — 95 с.
3. *Микитенко І. А.* Земельні реформи і селянська психологія в Україні. — К. : Ін-т аграр. екон., 2002. — 40 с.
4. *Панченко П. П.* Аграрна історія України : підручник / П. П. Панченко, В. А. Шмарчук. — 2-ге вид, випр. і доп. — К. : Т-во "Знання", КОО, 2000. — 342 с.
5. *Формування ринку землі в Україні* / за ред. А. С. Даниленка, Ю. Д. Білика. — К. : Урожай, 2002. — 280 с.
6. *Аграрна реформа в Україні* / П. І. Гайдуцький, П. Т. Саблук, Ю. О. Лупенко та ін. ; за ред. П. І. Гайдуцького. — К. : ННЦ ІАЕ, 2005. — 424 с.
7. *Новаковський Л. Я.* Земельна реформа і землеустрій в Україні / Л. Я. Новаковський, А. М. Третяк, Д. С. Добряк. — К., 2001. — 138 с.
8. *Сільське господарство України – від минулого до сьогодення : у 4-х т.* Т. II. Від становлення земельних відносин до комплексної механізації виробництва / М. В. Зубець, В. І. Власов, І. М. Годунов та ін. — К. : Аграрна наука, 2005. — 280 с.
9. *Азізов С. П.* Організація аграрного виробництва і бізнесу : підручник / С. П. Азізов, П. К. Канінський ; за ред. С. П. Азізова. — К. : Фенікс, 2006. — 790 с.

БОЛОНСЬКИЙ ПРОЦЕС

УДК 37.046

ТРЕБОВАНИЯ К КАЧЕСТВУ ОБУЧЕНИЯ ПРИ ПЕРЕХОДЕ НА ДВУХУРОВНЕВУЮ СИСТЕМУ ВЫСШЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

РЕЗГО Г., к. т. н., профессор, проректор по учебной работе Российского государственного торгово-экономического университета (г. Москва)

Для введения полномасштабного уровневого высшего профессионального образования в России, отвечающего требованиям Болонской декларации, необходимы новые государственные образовательные стандарты высшего профессионального образования. Министерство образования и науки Российской Федерации (Минобрнауки России) утвердило макет федеральных государственных образовательных стандартов высшего профессионального образования (ФГОС ВПО) и объявило конкурс на разработку проектов новых ФГОС ВПО. В разработке проектов ФГОС ВПО приняли активное участие творческие коллективы ведущих вузов Российской Федерации, среди них был и Российский государственный торгово-экономический университет (РГТЭУ).

Совершенно очевидно, что важнейшим условием обеспечения качества подготовки студентов по двухуровневой системе является грамотно составленная образовательная программа по каждому уровню. Для этого в основу разработки программ закладывались рассмотренные ниже принципы.

Преимственность – программы бакалавриата должны сформировать у обучающихся компетенции, позволяющие выпускникам в дальнейшем обучаться по следующему уровню в магистратуре.

Целостность, непротиворечивость программ – структура и содержание должны в полной мере соответствовать целям и задачам, указанным в программе.

Завершенность и качественное своеобразие – программы разного уровня должны носить завершенный характер, а встречающиеся сегодня высказывания работодателей в адрес бакалавра, что это недоучившийся студент, должны кануть в прошлое: бакалавр – это выпускник, готовый к выполнению определенного круга задач, естественно, более ограниченного, чем у магистра. Каждый из уровней подготовки оценивается самостоятельно. Неверно утверждение, что магистр во всем превосходит бакалавра – он просто выполняет другие обязанности.

Компетентностная ориентированность – этот принцип означает, что каждый из уровней подготовки предусматривает формирование компетенций, отвечающих требованиям ФГОС бакалавров и магистров в соответствующей профессиональной области. Уровень бакалавра предполагает формирование базовых компетенций, необходимых для выполнения определенного круга работ, соответствующих бакалаврской подготовке. Для работ, выполняемых бакалавром, характерны высокая методичность, конкретность, умение выполнять и организовывать работу по заданным технологиям. Для магистра свойствен универсальный набор компетенций и компетенций, необходимых для глубокой проработки проблемы, соответствующей профилю его подготовки, дифференциация уровня сложности решаемых задач и видов выполняемых работ для выпускников разного уровня подготовки. Магистру характерно умение самостоятельно формировать и решать нестандартные задачи, планировать и проводить исследовательскую работу, руководить проектами и уметь их разрабатывать, преподавать, прогнозировать ситуации, определять стратегии развития.

Согласованность с российскими и международными образовательными стандартами по соответствующим направлениям. Этот принцип обеспечивает конвертацию российского диплома, что весьма важно для интеграции в европейское образовательное пространство. Успешной реализации данного принципа способствовало бы объединение усилий вузов родственного профиля не только российских, но и вузов ближнего и дальнего зарубежья в деле создания компетентностно-ориентированных универсальных образовательных программ. Наличие таких программ позволило бы решить проблемы, связанные с обменом студентами для обучения по родственным специальностям в зарубежных вузах, свободного перехода из одного вуза в другой для продолжения обучения, выработки единых подходов перевода академических часов в кредиты (зачетные единицы) при расчете объема учебных дисциплин. Вместе с тем следует отметить, что разработка таких универсальных образовательных программ – задача непростая, но в то же время вполне решаемая, т.к. каждый вуз согласно ст. 14 п. 5 Закона Российской Федерации "Об образовании" самостоятельно утверждает и реализует образовательную программу. Претворение в жизнь данного принципа возможно при условии тесного взаимо-

действия рынка образовательных услуг и рынка труда. Сегодня требует безотлагательного решения вопрос об устранении несоответствия квалификаций, указанных в классификаторе специальностей и направлений и в тарифном классификаторе должностей. Должности в штатных расписаниях предприятий торговли не стыкуются с присваиваемыми квалификациями по диплому о высшем образовании. Появились новые должности (супервайзер, мерчандайзер и др.), которые требуют идентификации даже для перевода на русский язык. С переходом на двухуровневую систему подготовки эта проблема приобретет большую остроту, усугубит и усложнит решение возникающих проблем с трудоустройством выпускников.

Соответствие форм и методов подготовки содержанию образовательных программ разных уровней и готовности выпускников к соответствующему виду деятельности. Успешная реализация этого принципа возможна при тесном сотрудничестве вузов с работодателями. Этот тандем позволяет решить такие важные задачи, как:

- разработка профессиональных требований к специалистам;
- прогноз потребностей рынка труда и обеспечение трудоустройства;
- совместная разработка учебных планов, их информационно-методическое, материально-техническое и кадровое обеспечение;
- оценка качества образовательных программ и качества подготовки выпускников.

Уместно отметить, что РГТЭУ на протяжении последних лет тесно сотрудничает с работодателями, согласовывает с ними рабочие учебные планы, тематику курсовых и выпускных квалификационных (дипломных) работ, перечень рекомендуемых дисциплин в курсы по выбору. Особо хочется отметить тесное и плодотворное сотрудничество, которое сложилось между нашим вузом и ООО Метро Кэш энд Керри на протяжении уже десяти лет. Помимо указанных выше аспектов деятельности компания ежегодно отбирает 10 лучших студентов и выплачивает каждому именную стипендию в размере 5 тыс. руб. в месяц.

Следует иметь в виду, что в программе обучения бакалавров акцент делается на практико-ориентированную подготовку, а в магистерских программах – на научно-исследовательскую и педагогическую деятельность.

Магистратура формирует у слушателей три основные профессиональные компетенции: *аналитическую* – способность и навыки научно-исследовательской деятельности; *коммуникативную* – способность и навыки трансляции аналитической и практической информации; *управленческую* – способность и навыки разработки стратегии развития организации, обеспечения ее адекватной реализации. Для развития этих компетенций магистранты проходят практику, участвуя в разработке консалтинговых проектов и преподавании на программах бакалавриата.

Соответствие информационно-методической и материальной базы образовательного учреждения содержанию образования разных уровней. Успешная реализация данного принципа может быть достигнута за счет использования в учебном процессе новейших технологий, современного оборудования и мировых информационных ресурсов, что обеспечит студентов интегрированными знаниями по сферам их деятельности.

Соответствие преподавательского состава образовательного учреждения содержанию образования разных уровней и формируемой готовности к выполнению соответствующих видов деятельности. Преподаватель, вовлекаемый в учебный процесс, должен иметь высокий потенциал знаний в рамках преподаваемой дисциплины, обладать должной научной подготовкой, владеть информацией, касающейся современных достижений в науке и практике.

Главной особенностью стандартов третьего поколения является обучение, основанное на компетентностном подходе, которое означает способность обучающегося к успешной профессиональной деятельности. В них отражается направление подготовки, цели воспитания и обучения, которые сегодня неотделимы друг от друга. Трудоемкость впервые отражена в зачетных единицах, вместо академических часов. Новые стандарты предоставляют большую свободу вузам, поэтому базовая (обязательная) часть для бакалавра составляет не более 50 %, а для магистра не более 30 %, а остальное время отводится на вариативную часть, устанавливаемую самим вузом. Впервые установлены особые условия и требования к разработчикам ФГОС.

Направление "Торговое дело" включает пять профилей: коммерция, маркетинг в торговле, торговая реклама, логистика в торговле, товароведение и экспертиза товаров. Для всех пяти профилей базовая часть дисциплин является общей, а вариативная отражает конкретный набор дисциплин, определяемый самими вузами и наиболее полно отражающий соответствующий профиль подготовки по данному направлению.

Реализация компетентностного подхода должна предусматривать широкое использование в учебном процессе активных и интерактивных форм (компьютерных симуляций, деловых и ролевых игр, разбор конкретных ситуаций, психологические и иные тренинги) в сочетании с внеаудиторной работой с целью формирования и развития профессиональных навыков обучающихся. В рамках учебных курсов должны быть предусмотрены встречи с представителями российских и зарубежных компаний, государственных и общественных организаций, мастер-классы экспертов и специалистов. Удельный вес занятий, проводимых в интерактивных формах, определяется миссией программы, ее целью, особенностью контингента обучающихся и содержанием конкретных дисциплин. В целом в учебном процессе по программе

бакалавриата они должны составлять не менее 25 % аудиторных занятий. Занятия лекционного типа для студентов не могут составлять более 40 % аудиторных занятий.

В учебной программе каждой дисциплины (модуля, курса) должны быть четко сформулированы конечные результаты обучения в органичной увязке с осваиваемыми знаниями, умениями и приобретаемыми компетенциями в целом по основной образовательной программе (ООП). Основная образовательная программа должна содержать дисциплины по выбору обучающихся в объеме не менее одной трети вариативной части суммарно по циклам Б.1, Б.2 и Б.3. Порядок формирования дисциплин по выбору обучающихся устанавливает Ученый совет вуза. Вуз обязан обеспечить обучающимся реальную возможность участвовать в формировании своей программы обучения, включая возможную разработку индивидуальных образовательных программ, а также обязан ознакомить обучающихся с их правами и обязанностями при формировании ООП, разъяснить, что избранные обучающимися дисциплины (модули, курсы) становятся для них обязательными. Помимо общих требований, предъявляются конкретные требования к правам и обязанностям обучающихся, к правам и обязанностям вуза, к организации практик и НИР. Здесь же предъявляются требования к кадровому, учебно-методическому, информационному, финансовому и материально-техническому обеспечению.

В новом ФГОС установлены и некоторые критериальные значения, отсутствующие в образовательных стандартах предыдущих поколений. Доля преподавателей, имеющих ученую степень и/или ученое звание, в общем числе преподавателей, обеспечивающих образовательный процесс по данной основной образовательной программе, должна быть не менее 60 %, ученую степень доктора наук (в том числе степень PhD, прошедшую установленную процедуру признания и установления эквивалентности) и/или ученое звание профессора должны иметь не менее 8 % преподавателей. Преподаватели дисциплин профессионального цикла должны иметь базовое образование и/или ученую степень, соответствующие профилю преподаваемой дисциплины. Не менее 60 % преподавателей (в приведенных к целочисленным значениям ставок), обеспечивающих учебный процесс по профессиональному циклу, должны иметь ученые степени. К образовательному процессу должно быть привлечено не менее 5 % преподавателей из числа действующих руководителей и работников профильных организаций, предприятий и учреждений. До 5 % от общего числа преподавателей, имеющих ученую степень и/или ученое звание, может быть заменено преподавателями, имеющими стаж практической работы по данному направлению и занимающими должности руководителей или ведущих специалистов более 10 последних лет.

Основная образовательная программа должна обеспечиваться учебно-методическими материалами по всем учебным курсам, дисциплинам (модулям) основной образовательной программы. Содержание методических материалов по каждой учебной дисциплине (курсу, модулю) должно быть доступно обучающимся и представлено в сети Интернет или локальной сети образовательного учреждения. Внеаудиторная работа обучающихся должна сопровождаться методическим обеспечением и обоснованием времени, затрачиваемого на ее выполнение. Реализация основных образовательных программ должна обеспечиваться доступом каждого обучающегося к базам данных и библиотечным фондам, формируемым по полному перечню дисциплин (модулей) основной образовательной программы. Во время самостоятельной подготовки обучающиеся должны быть обеспечены доступом к сети Интернет. Каждый обучающийся по основной образовательной программе должен быть обеспечен не менее чем одним учебным и одним учебно-методическим печатным и/или электронным изданием по каждой дисциплине профессионального цикла, входящей в образовательную программу (включая электронные базы периодических изданий).

Библиотечный фонд должен быть укомплектован печатными и/или электронными изданиями основной учебной литературы по дисциплинам базовой части всех циклов, изданными за последние 10 лет (для дисциплин базовой части гуманитарного, социального и экономического цикла – за последние 5 лет). Фонд дополнительной литературы помимо учебной должен включать официальные справочно-библиографические и периодические издания в расчете 1-2 экземпляра на каждые 100 обучающихся. Обучающимся должен быть обеспечен доступ к комплектам библиотечного фонда, возможность оперативного обмена информацией с отечественными и зарубежными вузами, предприятиями и организациями, доступ к современным профессиональным базам данных, информационным справочным и поисковым системам.

Образовательная программа вуза должна включать лабораторные практикумы и практические занятия по дисциплинам (модулям). Высшее учебное заведение, реализующее основные образовательные программы подготовки бакалавров, должно располагать соответствующей материально-технической базой, обеспечить каждого обучающегося рабочим местом в компьютерном классе. Доступность Интернета должна быть не менее 50 %. Вуз должен быть обеспечен необходимым комплектом лицензионного программного обеспечения.

Требования к результатам освоения ООП сводятся в основном к формированию компетенций, знаний, умений и навыков. Компетенции, в свою очередь, подразделяются на общекультурные и профессиональные (по видам деятельности).

Особое внимание в образовательном процессе уделяется развитию научных исследований среди студентов. Наибольшую пользу в этом деле оказало бы сотрудничество вуза с предприятиями-партнерами в плане создания творческих коллективов из состава студентов, сотрудников предприятия и преподавателей вуза. При этом средства и материально-технические ресурсы выделяются предприятием-заказчиком. Данная образовательная технология имеет множество очевидных преимуществ. Успешному развитию таких форм взаимодействия вуза и работодателей могла бы способствовать целевая подготовка студентов, в рамках которой с вузом заключается хоздоговор на выполнение НИР.

Важным разделом образовательного стандарта является оценка качества освоения ООП, которая включает текущую аттестацию, промежуточную и завершается итоговой государственной аттестацией. Для аттестации обучающихся на соответствие их персональных достижений поэтапным требованиям соответствующей ООП (текущий контроль успеваемости и промежуточная аттестация) создаются фонды оценочных средств, включающие тестовые задания, контрольные работы, тесты и методы контроля, позволяющие оценить знания, умения и уровень приобретенных компетенций. Фонды оценочных средств разрабатываются и утверждаются вузом.

Вузom должны быть созданы условия для максимального приближения программ текущего контроля успеваемости и промежуточной аттестации обучающихся к условиям их будущей профессиональной деятельности, для чего, кроме преподавателей конкретной дисциплины, в качестве внешних экспертов должны активно привлекаться работодатели, преподаватели, читающие смежные дисциплины и т.п.

Подготовка конкурентоспособных специалистов, владеющих необходимыми компетенциями и отвечающих требованиям современного рынка труда, может быть достигнута за счет квалифицированного определения содержания обучения. Для достижения этой цели при определении содержания обучения необходимо учитывать ряд требований.

Соответствие требованиям ФГОС – обязательное условие при выборе дидактических единиц содержания дисциплин федерального (теперь базового) компонента независимо от их цикла, так как в базовой части ФГОС определяются минимально необходимые обязательные требования.

Рациональная целесообразность содержания обучения – при отборе дидактических единиц необходимо руководствоваться принципами достаточности и необходимости, а также оптимального соотношения между разными видами учебной информации. Определение меры необходимости и достаточности учебной информации – одна из главных и сложных задач обучения, которая должна решаться коллегиально на первых этапах разработки ФГОС и программ с учетом запросов работодателей.

Особо необходимо остановиться на вопросе о допустимости или недопустимости недостаточности знаний. С одной стороны, недостаточность знаний у студентов по общеобразовательным дисциплинам затрудняет осмысленное усвоение общепрофессиональных и специальных дисциплин, а недостаточность знаний по последним не позволяет полностью сформировать профессиональные компетенции. С другой стороны, она может быть использована как прием проблемного обучения, побуждающий студента к поиску недостающей информации. Достаточность и необходимость, рациональная избыточность и недостаточность могут служить критериями оценки качества содержания обучения. Кроме того, определяют оптимальное соотношение между разными видами учебной информации.

Прежде чем определять это соотношение необходимо ознакомиться с признаками классификации учебной информации и ее видами (рисунок).

Признаки классификации учебной информации и ее виды

Оптимальное соотношение между основополагающей и вспомогательной информацией устанавливается каждым преподавателем индивидуально в зависимости от специфики учебной дисциплины, применяемых форм, средств и методов обучения.

Не менее важно соблюдать оптимальное соотношение между новой, релевантной и искаженной информацией. Установлено, что для осмысленного усвоения учебной информации необходимо соблюдать следующее оптимальное соотношение:

- новая, неизвестная студенту информация – 20–40 %;
- релевантная, известная учебная информация – 50–60 %;
- искаженная информация (оговорки, пропуски, неточные термины, обоснования и т.п.) – не более 15 %.

Достоверность и научная обоснованность учебной информации (УИ). Это требование относится к числу важнейших и означает, что теоретические знания и умения базируются на прогрессивных достижениях науки, техники, технологии, экономики и торговли, а также на действующих федеральных законах и других нормативных документах. Такое требование в равной мере относится как к устной (лекциям, семинарам и т.п.), так и к письменной форме передачи УИ (учебники, учебные пособия и т.п.).

Логичность и последовательность изложения УИ – необходимое условие для её осмысленного усвоения, так как это облегчает самостоятельную работу над текстом конспекта или учебника. Наряду с этим, соблюдение указанного требования формирует и общекультурные компетенции студента, формирует умение логично и последовательно излагать свои мысли, избегать повторов и запутанности, а также логично мыслить и аргументировать свою позицию. Логичность и последовательность изложения УИ тесно связаны с систематизацией УИ, что является одним из её приемов.

Систематизация УИ состоит в построении системы знаний, умений и навыков по определенным признакам, например, по степени значимости. При создании таких систем могут разрабатываться структурно-логические схемы или блок-схемы как по дисциплине в целом, так и по каждой теме или разделу.

Формирование понятийного аппарата. Одним из важнейших дидактических элементов УИ является понятийный аппарат определенной дисциплины, который сегодня принято заменять модным иностранным словом "гlossарий". Однако это не синонимы. *Понятийный аппарат* – совокупность терминов и их определений, установленных нормативными документами и/или приведенных в словарях и/или применяемых на практике и принятых в определенной области знаний, профессиональной и иной деятельности для обеспечения единства взаимопонимания. Формирование понятийного аппарата необходимо для осмысленного усвоения знаний на уровнях понимания и умения правильно использовать профессиональные термины. Знание терминов, их грамотное применение, вплоть до произношения, является одним из критериев оценки профессиональной компетентности специалиста, в том числе и молодого, как при приеме на работу, так и в процессе её.

Оптимизация соотношения теоретической и практической подготовки. Количественное соотношение указанных видов подготовки не может быть одинаково для разных уровней и ступеней образования. Так, для начального и среднего профессионального образования характерна более высокая степень практической ориентированности, чем для ВПО. Это находит выражение в большем объеме практических форм обучения: лабораторных, семинарских, практических занятий, профессиональной практике.

Соотношение теоретической и практической подготовки зависит и от специфики дисциплины и технологий обучения. Определение оптимальности соотношения двух видов подготовки зависит от количества и характера формируемых при изучении дисциплины компетенций, а также объема учебной информации (знаний). Чем больше количество компетенций и труднее их освоение, тем больше должно быть практической подготовки. Доминирование теоретической подготовки оправдано, если при изучении дисциплины необходимо усвоить большой объем учебной информации, требующей не практической, а умственной деятельности. Однако даже в теоретических дисциплинах требуется закрепление знаний путем их применения. При оптимизации соотношения теоретической и практической подготовки целесообразно определить, что должен студент знать и уметь, а также какими навыками владеть.

Опережающий (прогностический) характер учебной информации проявляется в форме введения новых, неизвестных студенту терминов, объектов, средств и методов, которые подробно будут рассматриваться в последующих темах этой дисциплины или других дисциплин с последующими межпредметными связями.

Таким образом, вводимые федеральные государственные образовательные стандарты должны не только открыть новый путь интеграции отечественной высшей школы в общеевропейское образовательное пространство, но и обеспечить тесную связь системы образования с рынком труда, создать условия для эффективного взаимодействия с работодателями и профессиональными сообществами. Поэтому важной задачей при внедрении стандартов третьего поколения должна стать разработка новых подходов при проектировании образовательных программ и организации учебного процесса. Формирование компетенций у выпускников, на которое ориентированы ФГОС ВПО третьего поколения – это попытка изменить нарушенное равновесие между образованием и реальными потребностями рынка труда.